

اسلام و مطالعات اجتماعی

سال هشتم، شماره چهارم، بهار ۱۴۰۰

۳۲

صاحب امتیاز:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.isca.ac.ir

مدیر مسئول: نجف لکزایی

سر دبیر: حمید پارسانیا

دبیر تحریریه: محسن قنبری نیک

کارشناس امور اجرایی: محمدنبی سعادت فر

مترجم چکیده‌ها و منابع: محمدرضا عموحسینی

ویژگی‌نامه مسجد و آسیب‌های اجتماعی

* این شماره از فصلنامه علمی - پژوهشی *اسلام و مطالعات اجتماعی* با همکاری دفتر مطالعات، پژوهش‌ها و ارتباطات حوزوی مرکز رسیدگی به امور مساجد منتشر شده است.

فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC)؛ بانک اطلاعات نشریات کشور (Magiran)؛ سیویلیکا (Civilica)؛ مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)؛ پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir)؛ پایگاه Google Scholar؛ سامانه نشریه: jiss.isca.ac.ir؛ پرتال نشریات دفتر تبلیغات اسلامی (http://journals.dte.ir) نمایه می‌شود. هیئت تحریریه در اصلاح و ویرایش مقاله‌ها آزاد است □ دیدگاه‌های مطرح‌شده در مقالات صرفاً نظر نویسندگان محترم آنهاست.

نشانی: پردیسان، انتهای بلوار دانشگاه، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، طبقه همکف، اداره نشریات. صندوق

پستی: ۳۶۸۸ / ۳۷۱۸۵ * تلفن: ۰۲۵-۳۱۱۵۶۹۰۹ سامانه نشریه: jiss.isca.ac.ir

رایانامه Eslam.motaleat1394@gmail.com

چاپ: مؤسسه بوستان کتاب قیمت: ۳۵۰۰۰۰ تومان

اعضای هیئت تحریریه

(به ترتیب حروف الفبا)

نصرالله آقاجانی

استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

کریم خان محمدی

دانشیار و مدیر گروه آموزشی مطالعات فرهنگی و ارتباطات دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

محمود رجبی

استاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام

سیدعباس صالحی

استادیار پژوهشکده اسلام تمدنی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

حسن غفاری فر

استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

حسین کچویان

دانشیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

نعمت‌الله کرم‌الهی

دانشیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

شمس‌الله مریجی

دانشیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

داوران این شماره

رضا ابروش، سعید امیرکاوه، فاضل حسامی، سیدمیر صالح حسینی جبلی، داود رحیمی سجاسی،
محسن قنبری نیک.

فراخوان دعوت به همکاری

فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی بر اساس مصوبه هیئت امنای دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، با بهره‌مندی از ظرفیت‌های علمی و فکری مراکز حوزوی و دانشگاهی و با هدف تولید دانش و معرفت علمی، ترویج و انتشار یافته‌های پژوهشی و آثار اندیشمندان در حوزه مطالعات اجتماعی معطوف به دین و امور حوزوی، با صاحب امتیازی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی منتشر می‌شود. فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی در عرصه مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی و ناظر به اهداف ذیل منتشر می‌شود:

۱. توسعه تحقیقات در حوزه مطالعات فرهنگی و اجتماعی با رویکرد دینی؛
۲. تبیین مبانی معرفتی و فلسفی علم اجتماعی دینی؛
۳. تدوین و ترویج دانش اجتماعی اندیشمندان مسلمان؛
۴. گسترش و هدایت حوزه‌های دانش نظری و کاربردی در عرصه فرهنگی و اجتماعی متناسب با نیازهای جامعه هدف، در جهت تکوین علوم انسانی - اسلامی؛
۵. تولید ادبیات بومی - اسلامی در حوزه فرهنگ و اجتماع؛
۶. ایجاد انگیزه و بسترسازی پژوهش در حوزه مطالعات فرهنگی و اسلامی؛
۷. توسعه همکاری و تعامل علمی میان استادان و پژوهشگران حوزه و دانشگاه؛
۸. ارتقای سطح علمی استادان و دانش‌پژوهان حوزوی و دانشگاهی؛
۹. زمینه‌سازی نشر دستاوردهای علمی - پژوهشی اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی؛
۱۰. تقویت پژوهش‌های معطوف به مسئله‌محوری، راهبردپردازی و آینده‌پژوهی؛

اولویت‌های پژوهشی فصلنامه با رویکرد دینی، اعتقادی و تطبیقی

۱. بازخوانی و نقد نظریات حوزه علوم اجتماعی؛
۲. جریان‌شناسی حوزه مطالعات فرهنگی اجتماعی؛
۳. سیاست‌پژوهی ناظر به مسائل فرهنگی و اجتماعی جامعه؛
۴. روش‌شناسی حوزه علوم اجتماعی با تأکید بر نظریات فرهنگی.

رویکردهای اساسی

۱. تمرکز محتوایی بر مباحث فرهنگی و اجتماعی معطوف به حوزه دین با رویکرد تطبیقی، بین‌رشته‌ای؛
۲. رعایت معیارها و ضوابط علمی - پژوهشی به‌ویژه در ابعاد روشی و نظری؛
۳. پژوهش‌محوری با تأکید بر پژوهش‌های میدانی و پیمایشی؛
۴. مسئله‌محوری و راهبردپردازی با تأکید بر مطالعات کاربردی.

از کلیه صاحب‌نظران، استادان و پژوهشگران علاقه‌مند دعوت می‌شود تا آثار خود را جهت بررسی و چاپ در فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی بر اساس ضوابط و شرایط مندرج در این فراخوان از طریق سامانه نشریه به آدرس jiss.isca.ac.ir ارسال نمایند.

راهنمای تنظیم مقاله

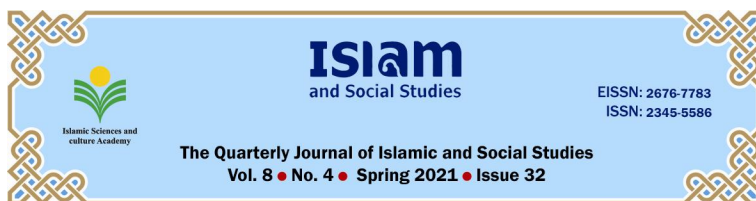
شرایط اولیه پذیرش مقاله

- ✓ نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی در پذیرش یا رد و ویرایش علمی و ادبی مقالات، آزاد است.
- ✓ مقالات ارسالی به نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی نباید قبلاً در جای دیگری ارائه یا منتشر شده و یا همزمان جهت انتشار به نشریات دیگر ارسال شده باشند.
- ✓ با توجه به اینکه همه مقالات فارسی ابتدا در سامانه سمیم نور مشابهت یابی می شوند، برای تسریع فرایند داوری بهتر است نویسندگان محترم قبل از ارسال مقاله، از اصالت مقاله خود از طریق این سامانه مطمئن شوند.
- ✓ نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی از دریافت مقاله مجدد از نویسندگانی که مقاله دیگری در روند بررسی دارند و هنوز منتشر نشده، معذور است.
- ✓ مقاله در محیط Word با پسوند DOCX (با قلم Noorzar نازک ۱۳ برای متن و Times New Roman نازک ۱۰ برای انگلیسی) حروف چینی گردد.
- شرایط مقالات استخراج شده از آثار دیگر: چنانچه مقاله مستخرج از هر کدام از موارد ذیل باشد، نویسنده موظف است اطلاعات دقیق اثر وابسته را ذکر کند. در غیر این صورت در هر مرحله‌ای که نشریه متوجه عدم اطلاع‌رسانی نویسنده شود، مطابق مقررات برخورد می کند:
- پایان‌نامه (عنوان کامل، استاد راهنما، تاریخ دفاع، دانشگاه محل تحصیل، دانشکده، گروه تحصیلی)
- * مقاله ارسالی از دانشجویان (ارشد و دکتری) به‌تنهایی قابل پذیرش بوده و ذکر نام استاد راهنما الزامی می‌باشد.
- طرح پژوهشی (عنوان کامل طرح، تاریخ اجرا، همکاران طرح، سازمان مربوطه)
- ارائه شفاهی در همایش و کنگره (عنوان کامل همایش یا کنگره، تاریخ، سازمان مربوطه)
- روند ارسال مقاله به نشریه: نویسندگان باید فقط از طریق بخش ارسال مقاله سامانه نشریه جهت ارسال مقاله اقدام کنند، به مقالات ارسالی از طریق ایمیل یا ارسال نسخه چاپی ترتیب اثر داده نخواهد شد.
- ✓ برای ارسال مقاله، نویسنده مسئول باید ابتدا در بخش «ارسال مقاله» اقدام به ثبت نام در سامانه نشریه نماید.
- ✓ نویسندگان باید همه مراحل ارزیابی مقاله را صرفاً از طریق صفحه شخصی خود در سامانه مجله دنبال نمایند.
- قالب و موضوع مقالات مورد پذیرش
- ۱. نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی فقط مقالاتی را که حاصل دستاوردهای پژوهشی نویسنده و حاوی یافته‌های جدید است را می‌پذیرد.
- ۲. مجله از پذیرش مقالات مروری صرف، گردآوری، گزارشی و ترجمه معذور است.
- فایل‌هایی که در زمان ثبت نام نویسنده مسئول باید در سامانه بارگذاری کند:
- ۱. فایل اصلی مقاله (بدون مشخصات نویسندگان)
- ۲. فایل مشخصات نویسندگان (به زبان فارسی و انگلیسی)
- ۳. فایل تعهدنامه (با امضای همه نویسندگان)

- تذکر: (ارسال مقاله برای داوری، مشروط به ارسال سه فایل مذکور و ثبت صحیح اطلاعات در سامانه است).
۴. تکمیل و ارسال فرم عدم تعارض منافع، توسط نویسنده مسئول الزامی می‌باشد.
- **حجم مقاله: واژگان کل مقاله:** بین ۵۰۰۰ تا ۷۵۰۰ واژه؛ **کلیدواژه‌ها:** ۴ تا ۸ کلیدواژه؛ **چکیده:** ۱۵۰ تا ۲۰۰ واژه (چکیده باید شامل هدف، مسئله یا سؤال اصلی پژوهش، روش‌شناسی و نتایج مهم پژوهش باشد).
- **نحوه درج مشخصات فردی نویسندگان:** نویسنده مسئول در آثاری که بیش از یک نویسنده دارند باید حتماً مشخص باشد. عبارت (نویسنده مسئول) جلوی نام نویسنده مورد نظر درج شود. فرستنده مقاله به‌عنوان نویسنده مسئول در نظر گرفته می‌شود و کلیه مکاتبات و اطلاع‌رسانی‌های بعدی با وی صورت می‌گیرد.
- **وابستگی سازمانی نویسندگان باید دقیق و مطابق با یکی از الگوی‌های ذیل درج شود:**
۱. **اعضای هیأت علمی:** رتبه علمی (مربی، استادیار، دانشیار، استاد)، گروه، دانشگاه، شهر، کشور، پست الکترونیکی سازمانی.
  ۲. **دانشجویان:** دانشجوی (کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکتری) رشته تحصیلی، دانشگاه، شهر، کشور، پست الکترونیکی سازمانی.
  ۳. **افراد و محققان آزاد:** مقطع تحصیلی (کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکتری) رشته تحصیلی، سازمان محل خدمت، شهر، کشور، پست الکترونیکی سازمانی.
  ۴. **طلاب:** سطح (۲، ۳، ۴)، رشته تحصیلی، حوزه علمیه/مدرسه علمیه، شهر، کشور، پست الکترونیکی.
- **ساختار مقاله:** بدنه مقاله باید به ترتیب شامل بخش‌های ذیل باشد:
۱. **عنوان؛**
  ۲. **چکیده فارسی (تبیین موضوع/مسئله/سؤال، هدف، روش، نتایج)؛**
  ۳. **مقدمه (شامل تعریف مسئله، پیشینه تحقیق (فارسی و انگلیسی)، اهمیت و ضرورت انجام پژوهش و دلیل جدیدبودن موضوع مقاله)؛**
  ۴. **بدنه اصلی (توضیح و تحلیل مباحث)؛**
  ۵. **نتیجه‌گیری (بحث و تحلیل نویسنده)؛**
  ۶. **بخش تقدیر و تشکر:** پیشنهاد می‌شود از مؤسسه‌های همکار و تأمین‌کننده اعتبار بودجه پژوهش نام برده شود. از افرادی که به نحوی در انجام پژوهش مربوطه نقش داشته، یا در تهیه و فراهم‌نمودن امکانات مورد نیاز تلاش نموده‌اند و نیز از افرادی که به نحوی در بررسی و تنظیم مقاله زحمت کشیده‌اند، با ذکر نام، قدردانی و سپاس‌گزاری شود. کسب مجوز از سازمان‌ها یا افرادی که نام آنها برای قدردانی ذکر می‌شوند، الزامی است؛
  ۷. **منابع (منابع غیرانگلیسی علاوه بر زبان اصلی، باید به انگلیسی نیز ترجمه شده و بعد از بخش فهرست منابع، ذیل عنوان References درج شوند).**
- **روش استناددهی: APA (درج پانویس، ارجاعات درون متن و فهرست منابع) می‌باشد که لینک دانلود فایل آن در سامانه نشریه (راهنمای نویسندگان) موجود می‌باشد.**

فهرست مقالات

- ۸..... آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه .....
 داود رحیمی سجاسی
- ۲۸..... تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی .....
 محسن قنبری نیک
- ۵۶..... پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی .....
 رضا ابروش
- ۸۹..... نقش مساجد در پیشگیری از کاهش جمعیت .....
 سیدمیر صالح حسینی جبلی
- ۱۲۰..... مسجد و پیشگیری از طلاق و کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن .....
 فاضل حسامی - منصوره غلامی
- ۱۴۸..... چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب‌های اجتماعی .....
 میثم لطیفی - صادق مولایی
- ۱۸۵..... کارویژه‌های مساجد برای سالم‌سازی محیط پیرامون .....
 سید حامد شریعتمداری - سعید روستاآزاد

Social Harms Resulting from the Gap between the Mosque and Society

Davoud Rahimi Sajasi¹

Received: 03/04/2021

Accepted: 10/06/2021

Abstract

The current paper seeks to examine the relationship between social harms and the mosque as a symbol of religion. Social harms in contemporary Iran are the continuation of global harms that modernity has been its main reason. Therefore, religion and the mosque, which had a preventive role in the face of social harms, have lost their special function of repelling harms and have been shrunk to functions for removing the harms due to diminishing their presence in the contemporary era. This paper aims to draw a phenomenological approach to mosques in the contemporary era and its method of research is documentary and descriptive-analytical. The findings show that mosques have historically played the ideal, jihadist, and civic role in the absence of modern specialized institutions or functional dysfunction of society. However, with the expansion, invasion of the civilizational, cultural, and media harms, there is a need for an ideal response from the same specialized institutions, of course with an Iranian-Islamic model. In case of urgency and need for the role of the mosque, strengthening the facilities, equipment and setting appropriate budgets in the mosques are considered necessity and introduction to establish a balanced confrontation, otherwise the expectation of removing and treating harms from mosques is illogical and requires the acquittal of modernity.

Keywords

Society, mosques, social harms, modernity, secularism.

---

1. Assistant Professor, Department of Sociology, Shahed University, Tehran, Iran. d.rahimi@shahed.ac.ir.

* Rahimi Sajasi, D. (1400 AP). Social Harms Resulting from the Gap between the Mosque and Society.

Journal of Islam and Social Studies, 8(32), pp. 8-26.

DOI: 10.22081/jiss.2021.60577.1788

آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه

داود رحیمی سجاسی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۴

چکیده

این نوشتار درصدد پاسخ به نسبت آسیب‌های اجتماعی با مسجد به‌مثابه نماد دین است؟ آسیب‌های اجتماعی در ایران معاصر، استمرار آسیب‌های جهانی هستند که تجدد منجر به آن شده است و لذا دین و مسجد که نقشی پیشگیرانه در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی داشتند، با کم‌رنگ شدن حضور در دوره معاصر، کارویژه دفع آسیب‌ها را از دست داده و به کارکردهای رفع آسیب‌ها تقلیل یافته‌اند. هدف از این مقاله، ترسیم رویکردی پدیدارشناختی نسبت به مساجد در دوران معاصر است و روش تحقیق اسنادی و توصیفی - تحلیلی می‌باشد. نتایج نشان می‌دهد، مساجد اگرچه در طول تاریخ با فقدان نهادهای تخصصی مدرن و یا اختلال کارکردی ساختار جامعه، نقش جهادی و مدنی مطلوب را ایفا کرده‌اند، اما با گستره و هجوم تمدنی و فرهنگی و رسانه‌ای آسیب‌ها، اولاً نیاز به پاسخ مطلوب از سوی همان نهادهای تخصصی، البته با مدلی ایرانی - اسلامی است و در صورت اضطرار و نیاز به نقش مسجد، تقویت امکانات، تجهیزات و بودجه مناسب در مساجد یک ضرورت و مقدمه است تا مواجهه‌ای متوازن برقرار شود و الا این انتظار رفع و درمان آسیب‌ها از مساجد، بدون منطبق بوده و مستلزم تبریته مدرنیته است.

کلیدواژه‌ها

جامعه، مسجد، آسیب‌های اجتماعی، تجدد، سکولاریزم.

۱. استاد یار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه شاهد، تهران، ایران. d.rahimi@shahed.ac.ir

۱. استاد یار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

✻ رحیمی سجاسی، داود. (۱۴۰۰). آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه. فصلنامه علمی - پژوهشی

DOI: 10.22081/jiss.2021.60577.1788

اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۸-۲۶.

بیان مسئله

جهان جدید در شرایطی به وقوع پیوست که مقدمات آن؛ یعنی محوریت عقل با دوره روشنگری مورد اقبال واقع شده بود. عملکرد غلط نهاد کلیسا و محتوای تحریف شده کتاب‌های آسمانی رایج، منجر به اتخاذ سیاست‌های غیرمنطقی و غیرعقلانی، به ویژه مخالفت با علم شده بود که روشنفکران و نخبگان غرب را به چالش جدی با این مسئله واداشت. از سوی دیگر، عملکردهای حیرت‌آور و رو به رشد علوم تجربی در درمان بیماری‌های ناگوار و یا پیشگیری از آنها و همچنین پیشرفت‌های تکنولوژیک علوم مهندسی و ریاضی در حدی بود که علوم انسانی را نیز ذیل علوم تجربی و مهندسی و متأثر از زیست‌شناسی، ریاضی، فیزیک و هندسه، در حوزه روش و یافته‌ها قرار داد. پیامد این تحولات علمی و سیر قهقرایی و غیرمنطقی کلیسا و اربابان آن و برخی گزاره‌های تمسخرآمیز کتاب مقدس تحریف شده، زمینه‌های به حاشیه رفتن کلیسا به عنوان یکی از نمادهای عینی دین در غرب را ایجاد کرد و بسترهای سکولاریزم و عدم مداخله دین در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی و اجتماعی مهیا شد. اگرچه تعمیم این تحولات به ایران مصداقی نداشته و بی‌اعتبار است؛ زیرا اساساً در ایران، نه مساجد عملکرد دیکتاتورمآبانه کلیسا را داشتند و نه روحانیت ضد علم بود و نه قرآن کریم تحریف شده بود، اما در عین حال، فرایند جهانی شدن و بالاخص در دوران جدید و به مدد رسانه‌ها و در قالب دهکده جهانی، فرهنگ مدرن سکولار، تقریباً به همه جهان سرایت کرده است.

به عبارت دیگر، آنچه نسبت به جامعه و دین در مغرب زمین در دوران معاصر به ذهن تبادر می‌کند، تعامل این دو در گفتمان سکولاریستی است که کلیسا را در حاشیه جامعه و خانواده نگاه داشته است. این تلقی جدایی دین و جامعه که رویکرد قالب روشنفکران دینی الهام گرفته از غرب است، با تجربه تاریخی در اسلام و مسجد در صدر اسلام تا زمان حاضر همخوانی نداشته و بلکه مغایرت نیز دارد؛ اگرچه مسجد نیز بسان هر نهاد یا سازمان یا واقیعت اجتماعی در طول تاریخ و متأثر از فرهنگ‌ها، دستخوش تغییرات در ابعاد معماری و حتی تمایزات در کارکردهاست.

دشواری فهم مسجد به ذواب‌بودن آن بازمی‌گردد؛ از جهتی نردبان و ریسمان برای قرب خداوند است، و از سویی، حلقه واسط برای خدمات مدنی و جامعه و حکومت اسلامی است و همچنین جهت شناخت مسجد در جامعه معاصر که نظم نوین جهانی و مدرنیته با وساطت ابزارهای ارتباطی نوین، سرتاسر جهان را درنوردیده است، گریزی از شناخت تجدد نداریم؛ زیرا مسجد در این محیط مدرن محاط شده است و هرگونه تعاملات با افراد این جامعه متأثر خواهد شد. در نوشتار حاضر، شناخت مسجد مطلوب یا از منظری الهیاتی و یا مختصات مساجد صدر اسلام، مدنظر نیست، بلکه درصدد شناخت مسجد ناظر به جامعه معاصر و در زمینه و به شکل انضمامی و نه انتزاعی و با رویکردی پدیدارشناختی هستیم. همچنان‌که به نظر می‌رسد کارکردها و کارویژه‌های منتسب به مسجد در هر دوره‌ای، متأثر از فرهنگ و قدرت و ناظر به شرایط تاریخی و اجتماعی و سیاسی تعریف و یا تغییر می‌کنند و البته برخی کارویژه‌ها نیز (بر مبنای ذات‌گرایی) ثابت می‌مانند و تغییرناپذیرند.

مواجهه جامعه غربی با کلیسا، بستر مناسبی برای فهم مواجهه با دین در کانون تجدد می‌باشد. از شاخص‌های جامعه معاصر غربی، گذر از سنت به مدرنیته، تجربه انقلاب ارتباطات و اطلاعات و مهاجرت گسترده به شهرها می‌باشد و از طرفی؛ نهادهای خانواده و آموزش و پرورش و رسانه‌ها هر کدام با تحولات عدیده کمی و کیفی، فرایند جامعه‌پذیری را در این کشورها شکل می‌دهند و حکومت‌ها نیز در قالب اشاعه فرهنگی و دموکراسی و حقوق بشر و آزادی، در تلاش‌اند تا سایر کشورها و فرهنگ‌ها را نیز به سوی ارزش‌های غربی سوق دهند. بسط و گسترش رسانه‌های مدرن به سرتاسر جهان و همچنین ایران، جامعه ما را نیز دچار پیامدهای مدرنیزاسیون کرده است که تاریخ این اشاعه تا قبل از انقلاب قابل ردیابی است و همچنین در ایران تمامی تحولات اجتماعی و سیاسی مرتبط به دین قابل تأمل است؛ زیرا مذهب و دین، یکی از عناصر هویتی ایرانیان است و لذا ما با نخله‌های سکولار و لائیک و مذهبی مواجه هستیم که در تأیید یا کم‌رنگ جلوه‌دادن هویت مذهبی کوشیده‌اند. بعد از انقلاب اسلامی و پیدایش حکومت مبتنی بر دین، مذهب مجدداً به محور تحولات بازگشت و در تمامی

عرصه‌های زندگی و حیات جامعه ایرانی حضور یافت و لذا مسئله ارتباط حکومت با مسجد و مدیریت و کارکردهای آن و موضوعاتی مانند: دین دولتی، مسجد حکومتی و اقبال یا کاهش مشارکت مردم در مسجد مدنظر قرار گرفت.

جامعه معاصر ایران؛ اگرچه با انقلاب اسلامی، داعیه سیری مخالف با تکامل جهانی را مطرح می‌کرد، اما به‌طور طبیعی، از تحولات و پیامدها و استلزامات جهان معاصر نیز متأثر بود و لذا آسیب‌های اجتماعی که در جهان غرب به موازات تحولات (مدرنیته) اتفاق افتاده بود و از طرفی؛ قبل از انقلاب نیز سیستم پادشاهی بستر مناسبی برای این تغییرات را مهیا کرده بود و بعد از انقلاب نیز اگرچه تعطیلی دانشگاه‌ها و سینماها، حکایت از فهم آسیب‌های تجدد داشت، اما در استمرار با جنگ تحمیلی و بعد از آن نیز دوره سازندگی و همچنین تحریم‌ها، فرصت این دقت‌ها را از نخبگان و جامعه ایرانی ربود و آسیب‌های اجتماعی نه به‌شدت غرب و شرق عالم و لکن در حدی ظاهر شد، که از مسئله اجتماعی به آسیب اجتماعی و بحران تبدیل شوند و لذا متولیان جامعه، بالاخص رهبر معظم انقلاب، دستور تشکیل کارگروه آسیب‌های اجتماعی را مطرح کردند. از طرفی دیگر، دین و مذهب بالاخص با رویکردی شیعی که با همه آسیب‌های اجتماعی حتی در شکل و اندازه مسئله اجتماعی نیز زاویه داشت و همواره انواع نواهی و اوامر را در گزاره‌های فقهی و اخلاقی صادر می‌کرد، به‌عنوان مرجع حل مسئله و مشکل مدنظر قرار گرفت و بالتبع، مساجد به‌عنوان نهاد و سازمان دین مورد توجه قرار گرفتند. در نوشتار حاضر به‌دنبال پاسخ به این سؤالات هستیم که چه نسبتی بین مسجد و آسیب‌های اجتماعی وجود دارد؟ آیا دفع یا رفع آسیب‌های اجتماعی کارویژه یا کارکرد مساجد است؟ آیا مساجد، موظف به پاسخ و ارائه راه‌حل به آسیب‌هایی هستند که جهان مدرن و تجدد آن را به‌وجود آورده است؟ آیا مساجد با امکانات حداقلی، توان‌مندی مقابله با آسیب‌های اجتماعی در طراز جهانی را دارد؟

فهم جایگاه مسجد در جامعه معاصر و واکنش آن به شرایط تجدد از منظری پدیدارشناسانه نقطه‌ی ثقل این نوشتار است که در ضمن آن به پرسش‌های مذکور، پاسخ داده خواهد شد.

۱. مفهوم‌شناسی مسئله و آسیب‌های اجتماعی

یکی از شاخه‌های جامعه‌شناسی، بررسی مسائل اجتماعی است که به شناخت و تحلیل بحران‌های اجتماعی می‌پردازد. در این شاخه، نگرش رایج، کارکردگرایانه بوده و تاکید اصلی در تشخیص و تحلیل مسائل اجتماعی، ارزش‌های اجتماعی پذیرفته‌شده از سوی مردم است؛ ارزش‌های مطلق که معمولاً متعلق به دین هستند و ارزش‌های نسبی یا اجتماعی که تابع شرایط زمانی و مکانی هستند. برای یک جامعه‌شناس، کمیت، موضوعیت دارد، اما برای یک عالم دینی، فقدان این نکته از اهمیت مسئله نمی‌کاهد. اما در جامعه دینی ایران، یک جامعه‌شناس بومی نمی‌تواند به انحرافات دینی؛ حتی اگر به بحران تبدیل نشده باشند، بی‌توجه باشد. صرف‌نظر از وجود مشکلات و نابهنجاری‌های معمول در جوامع - که در جامعه‌شناسی با عنوان آسیب‌های اجتماعی مشخص می‌شود - آنچه که بحران اجتماعی یا به زبان تخصصی، مسئله اجتماعی نامیده می‌شود، به قرن نوزدهم در غرب و قرن بیستم در کشورهای در حال توسعه بازمی‌گردد. تا قبل از این؛ اگرچه فقر گسترده و مرگ‌ومیر و بیماری‌ها و ظلم حکام وجود داشته است، اما عمده‌ی افراد اجتماع، این امور را طبیعی، اجتناب‌ناپذیر و جزء جدایی‌ناپذیر زندگی در دنیا می‌دانستند و با تفکری تقدیری آن را توجیه می‌کردند. بحران اجتماعی و صنعتی از جایی آغاز شد که انسان‌ها به مدد تحولات فنی، صنعتی و معرفتی نسبت به محیط اجتماعی حساس شده و حاضر نشدند این سرنوشت محتوم قلمدادشده را بپذیرند. در این دوران، بیش از وسعت و کمیت و دامنه مشکلات، خودآگاهی و علم به اصل مشکل و راه حل آن و طبیعی و تقدیری نبودن آن، بیش از هر چیز در بروز مشکل اجتماعی نقش ایفا می‌کرد. بی‌تردید پیش از این دوران، اندیشمندان و فیلسوفان این خودآگاهی را داشتند، اما چون این احساس آنها فردی بوده و افراد اندکی پیدا می‌شدند که با آنها همدلی داشته باشند، لذا به تلقی بحران اجتماعی تبدیل نشده و نهایتاً امری نابهنجار یا نادرست تصور می‌شد. بنابراین پیش‌فرض اصلی تحقق بحران اجتماعی در جامعه‌شناسی، ذهنیت تعمیم‌یافته افراد یک جامعه نسبت به یک معضل است و به تعبیر دیگر، خودآگاهی عمومی مردم از یک امر نابهنجار است (معیدفر، ۱۳۷۹، صص ۶۵-۶۸).

۲. سکولاریزم و کلیسا

در فرایند سکولاریزم، اندیشه و عمل و نهادهای دینی، اهمیت اجتماعی‌شان را از دست می‌دهند و هم‌چنان که در آثار کنت، وبر، مارکس، تایلر، فریزر و فروید تاکید شده است که از اهمیت دینداری نیز در این فرایند کاسته می‌شود و در سطح اجتماعی نیز با تقلیل کارکردی نهادهای دینی و کاهش تأثیر آن در سیاست و آموزش و جامعه مواجه خواهیم بود (به نقل از شجاعی‌زند، ۱۳۸۰، صص ۱۴۹-۱۷۰ و هملتون، ۱۳۸۹، صص ۱۴۷ و ۲۷۹). سکولاریزم با مدرنیته آغاز و در زمان حاضر نیز تقریباً جهانی شده است. مؤلفه‌های مدرنیته؛ مانند: شهرنشینی، صنعتی شدن، عقلانیت و تکثرگرایی دینی منجر به کاهش اهمیت دین و نهادهای دینی شده است (فینک و استارک، ۲۰۰۳، ص ۹۸). مدرنیته همچنین از سویی دیگر، با تفکیک‌پذیری نهادی و تخصصی شدن و تقسیم کار، کارکردهایی را که در گذشته توسط کلیسا یا سازمان‌های دینی انجام می‌شد، به مراکز تخصصی با فرم و محتوایی سکولار سپرد؛ اگرچه تخصصی شدن به لحاظ منطقی به معنای دین‌زدایی نیست، اما منجر به کاهش کارکردهای دینی کلیسا و مرکز دینی می‌شود؛ حتی امور قضایی و آموزشی نیز که می‌توانستند جهت‌گیری دینی داشته باشند، کانون‌هایی مستقل و متمایز از نهاد دین شدند، به طوری که در مقطعی با حجاب دانش‌آموزان نیز مقابله شد. اگرچه سکولاریزم و به حاشیه‌راندن دین و کلیسا، الزاماً به معنای کاهش اهمیت دین بین مردم و یا جامعه نیست (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰، ص ۱۵۲). و چه بسا صرفاً تصمیمی حاکمیتی و سیاسی و نه دموکراتیک و مبتنی بر تمایل مردم باشد و لذا اقدام به بازسازی و استقرار کلیساها و مساجد و همچنین انتظارات عدیده از این مراکز و تأسیس تشکل‌های گوناگون ذیل آنها، از حیات این نهادهای مقدس خبر می‌دهد. علاوه بر اینکه کلیساها و همچنین مساجد، نقش مهمی در جنبش‌های اجتماعی جدید داشته‌اند؛ مثل: جنبش لغو تفکیک اتوبوس‌های سیاهان و سفیدپوستان و یا نفی تبعیض نژادی توسط لوتر کینگ که کلیسا نقش به‌سزایی داشت. همچنین کلیساها، معابد و مساجد در چند دهه گذشته، مکانی برای گردهمایی مردم و سخنرانی رهبران و گردآوری اعانه و کمک‌های مالی و برقراری ارتباط با گروه‌ها و سازمان‌های دیگر برای فعالیت‌های

اجتماعی و سیاسی اند. مانند: جنبش ضد سقط جنین و جنبش های عدالت خواهانه (حیدری و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۸۹).

سازمان ها، نهادها و اصناف مذهبی، ماهیتی فرهنگی و نمادی دارند و همین ویژگی آنها را از سازمان های سکولار و غیر مذهبی متمایز می سازد. به عبارتی، فرهنگ و محیط پیرامون و ارزش های دینی این مراکز را متأثر می کند؛ در حالی که یک نهادی اداری و بوروکراتیک صرف، این اقتضائات محلی چندان بر آن حاکم نیست. فرایندهای تأثیر گذار در مراکز مذهبی؛ از جمله ارتباط با انجمن های داوطلبانه، کالج های مذهبی و سازمان های خیریه و مردم نهاد در نهادهای غیر مذهبی چندان حضوری ندارند. همچنین مراکز مذهبی در مقابل مدیریت متمرکز و هم شکل شدن؛ برخلاف سازمان های غیر مذهبی مثل بیمارستان ها مقاومت می کنند. تصور تاریخی و ایستا از مراکز دینی به مثابه نهادهای سنتی راه گشا نبوده و باید تحولات و تغییرات این مراکز مدنظر قرار گیرد؛ اگرچه تاکید بیش از حد بر ابعاد اجتماعی مراکز دینی، کارکردهای دینی و اعتقادی و جنبه های روان شناختی و فردی را کم رنگ خواهد کرد. مراکز مذهبی نهادهایی هستند که عهده دار تعاملات مذهبی و هویت سازی دینی و اعتقادی بوده و فضا سازی برای ظهور کنش ها و رفتارهای دینی را بر عهده گرفته اند. در این مراکز از مجرای آیین ها، مناسک و فعالیت های مذهبی و مقدس روایت هایی از زندگی ساخته می شود که تعلقات مذهبی بر آن حاکم است.

موسیقی، غذا، لباس های آیینی خاص، نیایش ها، کتاب ها، متون، تصاویر، معماری، نشانه ها و نمادها به مثابه دستور العمل برای تمامی ابعاد حیات فردی و اجتماعی است. تجویز این هنجارها حتی در تلقی فرد از خود و سلامتی و آراستن نیز اثر دارد. مطالعه جنبه های معماری و هنری و یا بررسی تاریخی و مطالعه موردی در مطالعات محققین قابل بررسی است، اما با اهمیت سیاسی اسلام توجه به این کانون بیشتر شد؛ اگرچه قبل از این تمرکز، کنجکاو های علمی منجر به این می شدند که بیشتر تمرکز بر متون مرتبط استوار شود تا نهادهای دینی؛ مثل: مسجد، موقوفات، مدارس علمیه و حتی ابعاد معماری و هنری مساجد هم عطف به ابعاد سیاسی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفت

که متأثر از نظریه‌های قدرت و دین و سیاست بود. اما گسترش اسلام در غرب و تأسیس مساجد فراوان توجه محققان غربی به موضوع مسجد را مضاعف کرد؛ زیرا پارادوکسی برای حکمرانی در غرب ایجاد کرده بود. از طرفی، مسجدسازی با ساختار سکولار مسیحی اروپا و غرب ناسازگار بود و از طرفی ممانعت از آن با منافع مسلمانان مهاجر متضاد بود. در این کشورها، مسجد منجر به چالش بین ناسیونالیزم و سیاست چندفرهنگ گرایبی شده بود.

۳. کالبدشناسی محیطی مسجد

مسجد، مکانی محوری است که در اطراف آن، اغلب مجموعه‌ای از مراکز مانند: در مانگاه، مدارس علمیه، پایگاه بسیج و.. و داخل مساجد نیز نیایش، مناسک دینی و آموزش و تعالیم دینی و اقامه نماز و.. جریان دارد.

در مساجد اولیه و صدر اسلام؛ چون اعراب عربستان بادیه‌نشین و عشایر بودند و از اقتضات این گونه زندگی بی‌آلایش، سادگی و فاصله با هر گونه تجمل و تشریفات بود و لذا مساجد این دوره نیز این مختصات ساده‌گزینی را در خود داشتند و همین فرهنگ، امکان برپایی نماز در هر مکان پاک و غیرغصبی را مهیا می‌کرد و وجوه مادی و فیزیکی اهمیت کمتری داشت. عطف به هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلامی که امر دنیوی و اخروی تفکیک‌ناپذیر است و حتی در توصیلات نیز امکان جزای تعبدیات جاری است، این عدم‌توجه متمایز با تجمل و تشریفات مادی و ظاهری توجیه‌پذیر است.

بر همین مبنا و عدم تفکیک‌پذیری ساحت عقبی و دنیا، مسجد در کنار کارویژه‌های اخروی و نیایشی، می‌تواند کارکردهای دنیوی و اجتماعی نیز داشته باشد و به هر دو جامعه جزای تعبدی بپوشاند. لذا در سنت و تاریخ اسلامی، مسجد همیشه مرکزی مذهبی، سیاسی و اجتماعی بوده است و کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی را همزمان داشته و حتی مساجد شب و روز باز بودند و به مسافران و بی‌خانمان‌ها و توبه‌کاران پناه می‌دادند؛ اگرچه در طول تاریخ، شدت و حدت این خدمات در نوسان بوده است (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۴۱ به نقل از: محمدی، ۱۳۸۱).

۴. سنخ‌شناسی: مسجد در چنبره گفتمان‌های سنتی و سکولار

۴-۱. مسجد در صدر اسلام

مسجد در عصر پیامبر، علاوه بر محل عبادت، اعتکاف، اقامه نماز جماعت، تعلیم و تعلم، خطابه و سخنرانی، مرکز ترویج اسلام نیز بود؛ بدین معنا که وقتی مجاهدان اسلام سرزمینی را فتح می‌کردند، مسجدی در آنجا می‌ساختند و شروع به تبلیغ و ترویج اسلام می‌کردند و همچنین معمولاً تلاش می‌کردند مسجدی را در بلاد کفر بسازند تا بذر اسلام در آن سرزمین شکوفا شود و یا در آخرین حد و سرحدات مرزهای کشور اسلامی که در مجاورت کشور کفر قرار داشت، مسجد می‌ساختند تا بدین ترتیب ندای اسلام به داخل مرزهای کفر راه یابد و در آنها تأثیر گذارد (محرمی، ۱۳۷۹، صص ۱۴۷-۱۴۸). مسجد به‌مثابه جایگاه بی‌پناهان و دورافتادگان از وطن نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت و از همان آغاز، مسلمانانی که به مدینه می‌آمدند و مکانی برای خود نداشتند، در مسجد می‌ماندند و حتی پیامبر نیز مکانی را برای غریبان به نام «صفه» اختصاص داده بودند. همچنین مداوای محرومان و مجروحان نیز در مسجد انجام می‌شد؛ زیرا در زمان پیامبر و عصر خلفا، مکان عمومی برای مداوای بیماران وجود نداشت. کارکرد دیگر مسجد، قضاوت و داوری بود. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و حضرت امیر عَلَيْهِ السَّلَام در مسجد قضاوت می‌کردند. تا اواسط قرن هشتم در دمشق، مکانی توسط ملک عادل نورالدین زنکی برای قضاوت اختصاص یافت و بعد از او، ایوبیان در مصر این کار را تعقیب کردند تا اینکه در تمام شهرها و بلاد اسلامی این کار معمول شد (محرمی، ۱۳۷۹، صص ۱۵۶-۱۵۷). استقبال از هیئت‌های خارجی کارکرد دیگری بود که مساجد داشتند. رسول خدا در مسجد از هیات‌های خارجی استقبال می‌کرد و دستور داد در همان جا برای آنها خیمه‌ای برپا کنند و از آنها پذیرایی نمایند و حتی مجلس شورا و اردوی سپاه نیز در زمان پیامبر در مسجد انجام می‌شد (محرمی، ۱۳۷۹، صص ۱۵۸-۱۵۹).

۴-۲. رویکرد سنتی

در گفتمان سنتی که از قرآن کریم، روایات و سیره معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام شکل گرفته

است؛ کارویژه‌هایی نیز برای مسجد در نگاهی تاریخی و متناسب با نیازها و شرایط صدر اسلام تعریف شده است و تعمیم برخی کارکردها به همه زمان‌ها قابل قبول است. مسجد در این رویکرد، هدف اصلی‌اش تبلیغ و ترویج آموزه‌های دینی است و نهادی مقدس با کارکردهای اجتماعی متنوع و عدم تفکیک‌پذیری نهادی است که همه امور اجتماعی و سیاسی و اقتصادی و.. از طریق آن صورت می‌گیرد؛ همچنان که در صدر اسلام این جایگاه را داشته است. در این نگرش فاصله‌ای بین مردم و مسجد وجود ندارد و همه فعالیت‌ها می‌تواند رنگ قداست بگیرد و بنابراین نوع کالبد و فیزیک مساجد نیز ذوابعاد و چندکارکردی معماری می‌شود. در اینکه این نگرش در دوران جدید، امکان بازتولید یا بازسازی دارد، موافقان و مخالفانی وجود دارد (فاضلی، ۱۳۸۷، ص ۱۲۵).

۳-۴. گفتمان سکولار، چه ارتباطی با سکولاریسم دارد؟

در این رهیافت لیبرال که منجر به نوگرایی و تجدد در کشورهای اسلامی شد، خودمختاری در مناسک و نیایش‌ها و ابتناء بر توافق و قرارداد مدنظر قرار گرفت و نوعی گفتمان دموکراتیک بین مؤمنان غلبه پیدا کرد. ردیابی این لیبرالیسم، در مساجد آمریکا قابل ترسیم است که مثلاً نماز جمعه را در روز یکشنبه به جای جمعه اقامه می‌کنند، یا مرد و زن کنار یکدیگر نماز جماعت می‌خوانند و یا نماز جماعت بدون حجاب یا پیش‌نماز زن برای مردان و همچنین در ادامه با رویکردهای فمینیستی در مدیریت مساجد نیز روبرو می‌شویم که مثلاً در چین زنان برای خود مسجدی ساخته و همه امور توسط زنان اداره می‌شود و الگویی از روایت زنانه در حوزه مسجد جاری است (فاضلی، ۱۳۸۷، ص ۱۲۸).

۴-۴. گفتمان انقلابی

این رویکرد که متأثر از امام خمینی علیه السلام می‌باشد و به تفسیر و فقه سیاسی شیعه ارجاع داده می‌شود، به نقد اسلام سنتی و سکولار می‌پردازد. در نگرش امام خمینی، مسجد باید به کانون کنش‌های سیاسی و اجتماعی و مناسکی تبدیل شود. مشابهت با مساجد صدر اسلام و مخالف با مساجد پیش از انقلاب مدنظر ایشان بود (خمینی، ۱۳۶۸-۱۳۷۹، ج ۱۸،

صص ۶۷ و ۶۸). در این رویکرد، مسجد کارکردی اصلاحی برای جامعه دارد و کنشگری نهادی در راهبری فرهنگ است. بر همین مبنا در ایام جنگ، مساجد به مراکز اشاعه ارزش‌های انقلابی و بسیج مردم برای دفاع، به‌مثابه کانونی مردمی تبدیل شدند (عزیزی، ۱۳۷۶، ص ۹۸).

۴-۵. مساجد پس از جنگ

با تغییرات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی کشور بعد از جنگ و غلبه رویکردهای توسعه و نوسازی بدون توجه به پیوست‌های فرهنگی و اقتضات ایرانی - اسلامی و بومی از سویی و غلبه فرهنگ مدرن و تجدد در سرتاسر جهان و از جمله، بروز آسیب‌هایی همچون: طلاق، اعتیاد، سرقت، فرار از منزل و... را در جامعه به مسئله تبدیل کرد که رشد کمی آسیب‌ها در این مسئله‌سازی اهمیت وافر داشت. این دوره با کاهش جذابیت‌های اسلام سیاسی و گسترش ارزش‌های غیردینی و یا همان شیخون فرهنگی و اقبال کمتر قشر جوان، مساجد را عطف توجه به کارکردهایی تمدنی و تاریخی گذشته، مجدداً به کانون توجهات کشاند. توسعه بوروکراتیک ساختاری - سازمانی مساجد؛ مثل: پایگاه بسیج، کانون‌های فرهنگی - هنری، صندوق قرض الحسنه و فروشگاه‌های مصرف و کتابخانه‌ها و باشگاه‌های ورزشی در راستای پاسخ به همین معضله، مساجد را تغییر داد و البته این تحولات بی‌شک معارض عقلی و نقلی نداشته و درنهایت، در دایره مباحث قابل اجرا بود.

۴-۶. مسجد در دوره معاصر

دگرگونی‌های جهانی و ارزش‌ها، هنجارها و باورهایی که از جوامع گوناگون بعد از مدرنیته در قالب‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و محافل علمی و با ابزار تکنولوژی و رسانه وارد کشورهای غیرغربی شد، محیط معاصر حیات را متأثر کرد و تقریباً همه عناصر اجتماع را در بر گرفت؛ اگرچه خود این فرایندها نیز از فضاها بومی و محلی کشورهای مقصد متأثر شده و به شکلی ناب و خالص باقی نماند.

بی تردید ایران کنونی، تفاوت‌های بی‌شماری با یک قرن گذشته دارد؛ به شکلی که برخی فائلند؛ تحولات قرن اخیر به‌لحاظ کمی و کیفی با تغییرات کل تاریخ بشریت قابل مقایسه بوده و حتی وسعت مضاعف دارد. مطالعه جابجایی جمعیت شهری و روستایی و تغییر در الگوهای زندگی، تولید و مصرف، تحولات ارزشی و رفتاری و تغییر در کارکردهای نهادی بالاخص بعد از انقلاب، نیازمند تاملات دوگانه تاریخی و اجتماعی است. مذاقه در تاریخ، ما را به تمایزات شگرفی نسبت به دوران گذشته رهنمون می‌سازد که برایندهای جدیدی مثل تفکیک‌پذیری نهادی، عقلانیت، شهرنشینی، صنعتی‌شدن، رشد فردیت و آزادی‌های اجتماعی، خاص‌بودگی شرایط اجتماعی را رقم زده است؛ به نحوی که هم سبک و شیوه زندگی و هم باورها و اعتقادات و نهادها متأثر شده‌اند. تبیین شرایط موجود و یافتن علت و چرایی مسئله مبنی بر اینکه متأثر از رنسانس اروپا باشد یا فروپاشی نظام‌های ارباب - رعیتی یا گسترش پوزیتویسم و یا حتی انقلاب فرانسه و انقلاب صنعتی، تأثیری در شرایط حاکم ندارد و مورد بحث نگارنده نیست؛ اگرچه در تاملی تاریخ‌مندانه آغاز این تحولات به اروپای قرن هفدهم و تعمیم آن به جهان در قرن بیستم قابل ردیابی است. در ایران نیز این هجمه فکری و فرهنگی در دو سطح نخبگان دینی و سکولار قابل مشاهده است که طیفی درصدد دفع یا گنبد کردن شتاب آن و عده‌ای نیز در تلاش برای تسریع بیشتر و البته برخی نیز در رویای تلفیق آن با زیست بوم ایرانی - اسلامی هستند. کارکرد اصلی مسجد، برقراری معنویت در جامعه و حفظ رابطه فرد با خداوند است. اینکه در صدر اسلام در زمان پیامبر ﷺ و حضرت امیر علیه السلام در مساجد، کارهای مختلفی انجام می‌شده، به‌سبب نداشتن مکان مشخص برای امور بود و روایات فراوانی که نهی از بلند صحبت کردن در مساجد می‌کنند، با قضاوت یا امور نظامی در مساجد همخوانی ندارند (گله، ۱۳۹۷، صص ۶۵-۶۶).

۵. مدرنیته و کارکردهای مساجد

تقسیم کار شدید و تخصصی‌شدن مشاغل، سازمان‌ها و نهادها که با فرایند صنعتی‌شدن

به اوج خود رسیده بود، منجر به تغییرات بنیادینی از سبک معماری و مدیریت تا کارکردها و کاربردهای مساجد شد. لذا برخی از کارکردهای آموزشی و اجتماعی که مساجد به حیث تاریخی عهده‌دار آن بودند، از مساجد گرفته شد و به سازمان‌ها سپرده شد؛ اگرچه این رویه ثابت و یک‌دست و مطلق اعمال نشده است و در برخی کشورهای سکولار، شاهد تسهیلات و برنامه‌های آموزشی مساجد هستیم و یا در برخی کشورهای اسلامی، مساجد کارکردهای سیاسی نیز دارند، اما به شکل کلی، حذف کارکردهای اجتماعی، آموزشی و قضایی از مساجد و تقلیل آن به محلی برای نماز جمعه و جماعات و کارکرد صرفاً نیایشی همراه با هاله‌ای از تقدس، ورود کودکان و غیرمؤمنان را ممدوح نمی‌شمارد؛ در حالی که در گذشته چنین نبوده است. اقتضانات جامعه مدرن و رفاه و آسایش مطلوب آن در کنار درآمدزایی و محوریت سرمایه و اقتصاد، تکنولوژی صوتی، تجهیزات گرمایشی و سرمایشی، دستگاه‌های تهویه و دوربین‌های مداربسته را وارد مساجد کرد و همچون آپارتمان‌های آسمان‌خراش که حیات بیرونی را حذف و یا تبدیل به پاساژ و مغازه کردند، مساجد نیز گرفتار این استلزامات زندگی متجدد شدند؛ به طوری که گاهی دیگر، مسجد، نماد اسلام و هویت مسلمین نیست، بلکه نماد ساکنان آن منطقه است و حتی جامعه مدرن با حذف دوگانه امام - امت و جایگزینی آن با دولت - ملت، به سوی ناسیونالیسم و ملی‌گرایی و یا قومیت‌گرایی و رقابت‌های ملی، محلی و منطقه‌ای سوق داده شد؛ به شکلی که مساجد جامع و مرکزی نیز نماد هویت ملی شدند تا اسلام و چه بسا رقابت‌های محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی در کمیت و کیفیت و کارکردهای مساجد اثرگذار بود. شاید بتوان گفت؛ مساجد، تبدیل به تجلی تغییراتی شده بودند که جوامع اسلامی به سبب تجدد و در دوران گذار از سر می‌گذراندند، که خواسته یا ناخواسته آنها را نیز متأثر می‌کرد.

تحولات فکری و معرفتی در جهان و بسط سکولاریزم، معنای مقدس و تقدس و الهیات را نیز متفاوت کرد. مسجد، به مثابه مکانی مقدس، گویا در هر فرهنگی با دگرذیسی معنایی تقدس، منجر به تغییر کارویژه‌ها و کارکردها شده است. به طور مثال، بعد از انقلاب اسلامی و با بازگشت دین به متن جامعه، مساجدی که در رژیم سابق،

صرفاً کارکرد عبادی و نیایشی پیدا کرده بودند، کارکردهای متعددی پیدا کردند و هم‌چنان که امروزه نیز به دلیل گسترش سبک زندگی مدرن و بوروکراسی مدرن، بسیاری از همان کارکردها کم‌رنگ و یا حتی منتفی شده‌اند.

اینکه بخش عمده‌ای از کارکردهای پیشین مسجد، به نهادهای عرفی و مدنی سپرده شده است و کارکرد مسجد، به کارکردهای نیایشی تقلیل یافته است، می‌تواند از منظر غیرفلسفی و البته انسان‌شناسانه به مخالفت نوسازی و تجدد با دین ناشی نشود، بلکه اصولاً تجدد و نوسازی در جهت ایجاد نهادهای تخصصی برای پاسخ‌دادن به نیازهای مردم است و بسیاری از کارکردهای پیشین مساجد امروزه به نهادهایی دیگر تحویل داده شده‌اند و لذا اگر مساجد بخواهند نقش اجتماعی مستقیم داشته باشند؛ اولاً، مجبور به محدود کردن این نقش‌های سابق خود هستند و ثانیاً، خود را به‌عنوان یکی از نهادهای عرضه‌کننده آن کارکرد و خدمات باید بدانند و ثالثاً، در همان حیطه نیز به شکل تخصصی باید عمل کنند، تا بتوانند در رقابت باقی بمانند. به‌طور مثال در فعالیت‌های فرهنگی در حوزه‌های سینما، تئاتر، موسیقی، هنرهای نمایشی و تجسمی که انواع نهادهای عرفی عهده‌دار آن هستند، مساجد اولاً، باید در نمایش‌های مذهبی یا خوش‌نویسی محدود شوند و ثانیاً، باید از حیث کیفیت به کار خویش ژرفا ببخشند (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۴۸). بنابراین، در امر خدمات اجتماعی؛ اگر مساجد بخواهند به آسیب‌های اجتماعی بپردازند، باید علاوه بر تخصص، نقش خود را در کنار سایر نهادهای موازی تعریف نمایند.

۶. تعارض کارکردهای مسجد با فرهنگ سرمایه‌داری معاصر

در ساختارهای فرهنگی مدرنیته، پول مقیاس ارزش‌هاست. در حالی که در اقتصاد سنتی، پول وسیله مبادله کالا بود، اکنون پول تبدیل به یک کالا و هدف سرمایه‌ای شده است که از سویی فردگرایی را تقویت می‌کند و از جهتی دیگر، ارزش را در افزودن و نه‌بخشیدن تعریف می‌کند. این فرهنگ؛ مثلاً با وقف ناسازگار است و در نتیجه، بسیاری از نهادهای مذهبی پشتوانه خود را از دست می‌دهند و لذا یا باید وابسته به سیاست‌های

حاکم و قدرت‌های مالی و سیاسی شوند که استقلال و کارکردهای پیشین مضمحل می‌شود و یا باید محو گردند (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۳۹ به نقل از: به نقل از: محمدی، ۱۳۸۱) این نمودی از تضاد فرهنگ مدرن و سنتی است که نهاد مدنی مسجد را در جامعه تضعیف می‌کند.

در دوران غیبت امام، شاگردان مکتب اهل بیت علیهم‌السلام؛ یعنی عالمان متعهد و متخصص از مساجد به تبلیغ معارف اسلامی می‌پردازند و در سایه همین تلاش‌ها، بخش قابل توجهی از معارف و احکام اسلامی سینه‌به‌سینه تا به امروز منتقل شده است؛ اگرچه به لحاظ شدت و ضعف فشارهای سیاسی حکومت‌های متفاوت و سایر عوامل، میزان تلاش‌های علمی و فرهنگی در مساجد یکسان نبوده است. با این وجود، باید اعتراف کرد، مساجد مسلمانان در زمینه گسترش و آموزش فرهنگ اسلامی کاستی‌هایی دارد؛ زیرا برای جذب نسل جوان نباید به شیوه‌های سنتی رایج بسنده نمود، بلکه باید از ابزارهای نوین نیز بهره جوییم. متأسفانه ما هنر را بیشتر در معماری و بنای مسجد به کار می‌بندیم؛ حال آنکه از این ابزار باید برای آموزش، هدایت و تبلیغ بهره‌برداری کرد و لذا در سرتاسر کشورهای اسلامی با مساجد فراوانی مواجه می‌شویم که از نظر بنا، مجلل و آباد هستند، اما نشانی از هدایت و تربیت و گسترش فرهنگ اسلامی در آنها نیست (نوبهار، ۱۳۷۳، صص ۱۵۶-۱۵۷). در گذشته، مسجد کارکردهای وسیع‌تری داشت، اما امروزه در اثر ایجاد تغییرات در حوزه‌های مختلف، برخی کارکردهای خود را از دست داده است. علاوه بر اینکه، مساجد علاوه بر کارکردها و کاربری‌های فعلی بر اساس نیازهای روز، کارکردهای احتمالی هم می‌توانند داشته باشند که نیازمند گسترش فضای فیزیکی مسجد و استفاده از نیروهای متخصص و تشکیلات رسمی و تامین هزینه‌های مالی است (قربان‌زاده سوار، ۱۳۹۲، ص ۵۵).

۷. پاسخ به سؤالات پژوهش

۱) آیا دفع یا رفع آسیب‌های اجتماعی کارویژه یا کارکرد مساجد است؟ در صدر اسلام به جهت فقدان نهادهای تخصصی جهت پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه و همچنین عدم کثرت آسیب‌ها به حیث کمیت و تنوع، مساجد عهده‌دار کارکردهای

متفاوتی می‌توانستند باشند و البته قطعاً کارویژه اصلی مساجد تبلیغ و آموزش معارف و مناسک دینی بود که کارکرد پنهان آن دفع آسیب‌ها و مفسد اخلاقی و اجتماعی می‌باشد. اما در دوره معاصر مساجد بالاصاله این وظیفه را ندارند و رفع آسیب‌ها بالاصاله به عهده نهادهای تخصصی می‌باشد که در جامعه مدرن به وجود آمده‌اند.

۲) آیا مساجد موظف به پاسخ و ارائه راه‌حل به آسیب‌هایی هستند که جهان مدرن و تجدد آن را به وجود آورده است؟ حل آسیب‌های اجتماعی که جامعه مدرن و تجدد موجد آن است، بالاصاله به عهده مساجد نمی‌باشد و مساجد با شرایط فعلی صرفاً نقش پیشگیرانه به عهده دارند.

۳) آیا مساجد با امکانات حداقلی، توان‌مندی مقابله با آسیب‌های اجتماعی در طراز جهانی را دارد؟

مشارکت مساجد در ساحت کارکردی و مدنی و داوطلبانه در مقابله با آسیب‌های اجتماعی، نیازمند تمهیدات و امکانات مادی و انسانی است. در حالی که آسیب‌های اجتماعی با قوت و شدت و از مجرای انواع رسانه‌های مدرن به جهان سرازیر شده؛ توقع مقاومت یا مبارزه با امکانات فعلی مساجد منطقی نمی‌باشد و نیازمند تجهیز مساجد از منظر کارکردی است.

نتیجه‌گیری

مساجد به‌عنوان رکن نمادین دین و دینداری در جوامع مسلمان و غیرمسلمان، در طول تاریخ دستخوش تغییرات کارکردی عدیده‌ای شده‌اند و البته کارویژه معارفی و مناسکی آنها ثابت مانده است. این کارکردها می‌توانند آشکار یا پنهان باشند و در جهت رفع و دفع آسیب‌های اجتماعی آشکار گردند. در جامعه معاصر ایران؛ بالخصوص بعد از انقلاب و با بازگشت سیاست به کانون توجهات، مساجد نیز کارکردهای ویژه‌ای یافتند که مدت‌ها در انزوا بود. در ادامه با تأسیس نهادهای تخصصی متعدد و مرتبط با آسیب‌های اجتماعی، دوباره این کارکردها کمرنگ شد و بسیاری از وظایف و کارکردهای مساجد به بخش‌های دیگر منتقل شد. به‌نظر می‌رسد، مساجد فعلی که از حداقل امکانات

برای مواجهه با انواع آسیب‌ها مواجه‌اند؛ اگر ضرورتاً قرار باشد عهده‌دار این مسئولیت باشند، نیازمند توجه ویژه می‌باشند تا در رقابت و مبارزه کارایی لازم را داشته باشند. در حالی که جهان معاصر و نیز جامعه ایران، دستخوش انواع تهاجمات فرهنگی با ابزار رسانه‌های نوین است که برآیند آن، انواع آسیب‌های اجتماعی است، صرفاً با تکیه بر وعظ و خطابه در مساجد نمی‌تواند مانع این سیل سهمگین شد. وقتی فرهنگ غالب جهانی، قدرت اجرایی دین را در قالب سکولاریزم به حداقل رسانده است، مساجد نیز ذیل آن، از این اتفاق متأثر شده‌اند؛ بنابراین، توقع از مساجد، تکلیف به‌ملا یطاق است.

اگر مساجد به‌عنوان نماد تفکر و محوریت توحید در جامعه و سبک زندگی طنین‌انداز می‌شد، قطعا در چنین وسعتی با انواع آسیب‌ها مواجه نبودیم و شکاف بین جامعه و مسجد که قدرت دفع آسیب‌ها را از مساجد ربود، ایجادکننده آسیب‌هایی شد که رفع آن بسیار پیچیده و تخصصی است. بنابر آنچه گفته شد، پیشنهادات زیر قابل ارائه است:

۱. تمرکز بر تأسیس نهادهای (بومی) ایرانی - اسلامی برای تعریف، شناخت و حل آسیب‌های اجتماعی؛
۲. تمرکز بر مساجد به‌عنوان نهاد دینی پیشگیرانه از آسیب‌های اجتماعی؛
۳. تشکیل کانون و حلقات نخبگانی متشکل از روان‌شناسان، مشاوران خانواده و آسیب‌شناسان اجتماعی برای سیاست‌گذاری کلان و برنامه‌ریزی پیش‌گیرانه در مساجد؛
۴. حمایت مادی، انسانی و تجهیز مساجد برای مبارزه و مواجهه با آسیب‌ها در صورت فقدان پاسخ‌گویی نهادهای تخصصی؛
۵. تربیت و آموزش ائمه جماعت و توانمندسازی آنها به راه‌کارهای مقابله با آسیب‌ها؛
۶. توجیه هیات‌امنا و متولیان پیش‌کسوت مساجد نسبت به شرایط جدید مسجد و جامعه.

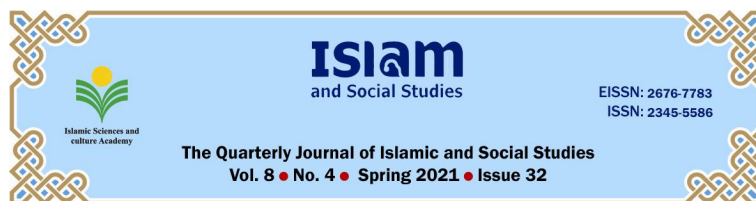

فهرست منابع

۱. باقی، عمادالدین. (۱۳۹۲). پرستشگاه در عهد سنت و تجدد (به نقل از مقاله: مجید محمدی). تهران: سرایی.
۲. حیدری، حسین؛ روحانی، جواد؛ و ایزدی، فائزه. (۱۳۹۲). دگرگونی یا ایستایی پارادایم‌های جامعه‌شناسی دین. مجله ماه دین، (۱۹)، صص ۸۷-۹۵.
۳. شجاعی‌زند، علیرضا. (۱۳۸۰). دین، جامعه و عرفی‌شدن. تهران: نشر مرکز.
۴. عزیزی، عباس. (۱۳۷۶). فضایل و آثار مسجد در آینه قران و حدیث. قم: نشر نبوغ.
۵. فاضلی نعمت‌الله. (۱۳۸۷). مدرن یا امروزی‌شدن فرهنگ ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۶. قربان‌زاده سوار، زهرا. (۱۳۹۲). مسجد، راه‌های بسط کاربری و ارتقای جایگاه. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۷. گله، مرتضی. (۱۳۹۷). دین، مسجد و قانونگذاری (در مصاحبه با: احمد عابدی). تهران: مرکز تحقیقات اسلامی مجلس.
۸. محرمی، غلامحسین. (۱۳۷۹). نقش مسجد در جامعه اسلامی. قم: نشر یمین.
۹. معیدفر، سعید. (۱۳۷۹). جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی معاصر ایران. تهران: سرزمین ما.
۱۰. موسوی خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۲). صحیفه نور (ج ۱۸). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته‌الله.
۱۱. نوبهار، رحیم. (۱۳۷۳). سیمای مسجد (ج ۲). قم: نشر کوثر.
۱۲. همیلتون، ملکم. (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی دین (مترجم: محسن ثلاثی). تهران: نشر ثالث.
13. Finke, R. and Rodney. S. (2003). *The Dynamics of Religious Economies*. in Dillon, M. Handbook of the Sociology of Religion Cambridge university press.
14. Becker, H. (1932). *Systematic sociology*. New York.

References

1. Azizi, A. (1376 AP). *Virtues and effects of the mosque in the mirror of Quran and Hadith*. Qom: Nobough Publications. [In Persian]
2. Baghi, E. (1392 AP). *Temple in the era of tradition and modernity* (from the article: M. Mohammadi). Tehran: Saraei. [In Persian]
3. Becker, H. (1932). *Systematic sociology*. New York.
4. Fazeli, N. (1387 AP). *Modern or Modernization of Iranian culture*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
5. Finke, R., & S. Rodney. S. (2003). *The Dynamics of religious Economies*. in Dillon, M. Handbook of the Sociology of Religion Cambridge university press.
6. Galeh, Morteza. (1397 AP). *Religion, Mosque and Legislation* (in an interview with: A. Abedi). Tehran: Iranian Parliament Islamic Research Center. [In Persian]
7. Ghorbanzadeh Savar, Z. (1392 AP). *Mosque, ways to expand the use and upgrade the status*. Tehran: Institute of Culture, Art, and Communication. [In Persian]
8. Hamilton, Malcolm. (1389 AP). *Sociology of Religion* (M. Salasi, Trans.). Tehran: Nashr-e-Thaleth. [In Persian]
9. Heidari, H., & Rouhani, J., & Izadi, F. (1392 AP). Transformation or static paradigms of the sociology of religion. *Journal of the Month of Religion*, (19), pp. 87-95. [In Persian]
10. Moeidfard, S. (1379 AP). *Sociology of Contemporary Social Issues in Iran*. Tehran: Sarzamin Ma. [In Persian]
11. Mousavi Khomeini, R. (1362 AP). *Sahifeh Noor*. Tehran: The Institute for Publishing and Preparing Imam Khomeini's Works. [In Persian]
12. Muharrami, Q. (1379 AP). *The role of mosque in Islamic society*. Qom: Yamin Publications. [In Persian]
13. Nobahar, R. (1373 AP). *The appearance of the mosque* (vol. 2). Qom: Kowsar Publications. [In Persian]
14. Shojaei zand, A. (1380 AP). *Religion, society, and secularization*. Tehran: Markaz Publications. [In Persian]

An Analysis of the Reasons for the Change in the Place of the Mosque and Reduction of the Social Functions of the Mosque in Today's Society

Mohsen Qanbari Nik¹

Received: 21/02/2021

Accepted: 01/06/2021

Abstract

The mosque is the most important social institution of the Islamic society and is considered the axis of other social systems and institutions. The type of relationship and interaction with this holy institution determines the meaning and place of other social institutions in Islamic society. Undoubtedly, in such a structure, the mosque can use all its capacities to create a desirable map in the Islamic society and be effective. Examples of this role-playing can be found in the historical and social experience of Muslims, especially in the early days of Islam. Nevertheless, it seems that in the current society, despite the efforts of those in charge of the Islamic system in the arena of the mosque, the place and function of the mosque has always changed and, as expected, it has not performed its desired social functions in society. The main question of the paper is that "What are the reasons for the change in the place and reduction of the social functions of the mosque in the contemporary era?" The study aims to find out the most important causes. The research method is descriptive-analytical and documentary method is used to collect information. The findings suggest that changes in the levels of legislation, policymaking and management, the emergence of similar institutions and the type of practical programs in the mosque, has changed the social status and, consequently, reduced the ideal functions of the mosque, especially in the face of social problems and harms.

Keywords

Mosque, social base, society, function, change.

---

1. Member of Propagation and Communication Department of Higher Education Institute of Humanities, Al-Mustafa University |, Qom, Iran. ghanbarini@miu.ac.ir

* Qanbari Nik, M. (1400 AP). An Analysis of the Reasons for the Change in the Place of the Mosque in Contemporary Society, *Journal of Islam and Social Studies*, 8(32), pp. 28-54.

DOI: 10.22081/jiss.2021.60246.1774

تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی

مسجد در جامعه کنونی

محسن قنبری نیک^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۳

چکیده

مسجد، مهم‌ترین نهاد اجتماعی جامعه اسلامی و محور دیگر نظامات و نهادهای اجتماعی به شمار می‌آید؛ به طوری که نوع رابطه و تعامل با این نهاد مقدس، معنا و جایگاه دیگر نهادهای اجتماعی، در جامعه اسلامی را معین می‌کند. بی‌تردید، در چنین ساختاری، مسجد می‌تواند همه ظرفیت‌های خود را برای نقش‌آفرینی مطلوب در جامعه اسلامی به کار گیرد و تأثیرگذار باشد. در تجربه تاریخی و اجتماعی مسلمانان به ویژه در صدر اسلام، نمونه‌هایی از این نقش‌آفرینی یافت می‌شود. با وجود این، به نظر می‌رسد، در جامعه کنونی، علی‌رغم تلاش متولیان نظام اسلامی در حوزه مسجد، جایگاه و کارکرد مسجد، همواره دچار تغییر بوده است و آن‌گونه که انتظار می‌رفت، کارکردهای اجتماعی مطلوب خود را در جامعه ایفا نکرده است. پرسش اصلی مقاله این است که؛ علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در دوران معاصر چیست؟ هدف مقاله، دست‌یابی به مهم‌ترین علل است. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و برای گردآوری اطلاعات از شیوه اسنادی بهره گرفته شد. یافته‌ها نشان می‌دهد، تغییرات پدیدآمده در سطوح قانون‌گذاری، سیاست‌گذاری و مدیریتی، پدیدآمدن مراکز مشابه و نوع برنامه‌های عملی در مسجد، سبب تغییر جایگاه اجتماعی و به تبع آن، کاهش کارکردهای مطلوب مسجد به ویژه در مواجهه با مسائل و آسیب‌های اجتماعی شده است.

کلیدواژه‌ها

مسجد، پایگاه اجتماعی، جامعه، کارکرد، تغییر.

۱. عضو گروه تبلیغ و ارتباطات مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی جامعة المصطفیٰ ﷺ، قم، ایران. ghanbarini@miu.ac.ir

* قنبری نیک، محسن. (۱۴۰۰). تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی. فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۲۸-۵۴. DOI: 10.22081/jiss.2021.60246.1774

مقدمه

اسلام، از همان ابتدای ظهورش، در پی تشکیل جامعه نوینی مبتنی بر آموزه‌های الهی بود. شکل‌گیری جامعه اسلامی، با ایجاد ساختارها و پایگاه‌های اجتماعی متناسب با اهداف اصلی اسلام به تدریج پی‌ریزی شد و اولین بنیان و پایگاه جامعه اسلامی در مدینه منوره و توسط پیامبر گرامی اسلام ﷺ با عنوان «مسجد» بنا نهاده شد. بدین معنا که محتوا و همه رویکردهای دین اسلام، با محوریت و از مسیر این پایگاه مقدس مبتنی بر عبادت و بندگی است. مسجد، سوای از ظرفیتی که برای ابلاغ باورها، ارزش‌ها و هنجارهای الهی فراهم می‌کرد، شیوه‌های بندگی و وجه عینی اعمال را نیز به مؤمنین آموزش و انتقال می‌داد. به عبارت دیگر، مسجد، پایگاهی برای تحقق هر دو وجه عینی و معنوی آموزه‌های دینی بوده است. این مهم در آیات قرآن کریم و به‌ویژه احادیث ماثور و نیز سیره ائمه علیهم‌السلام قابل مشاهده است. تجربه تاریخی زیست اجتماعی مسلمانان نیز نشان می‌دهد که مسجد در تعامل خود با جامعه، در همه عرصه‌ها و ادوار زمانی، توانسته در ابعاد معنوی و عینی جامعه اسلامی نقش آفرینی کرده و سبب تحولات مهمی به‌ویژه تحولات فرهنگی گردد.

اسلام - کامل و جامع‌ترین دین الهی - پس از تثبیت اولیه، برای تحقق بخشیدن به رسالت خود، مسجد را به‌عنوان خانه خدا و کانون ایمان، طهارت، تقوی و پایگاه اجتماعی مسلمانان برای شکل‌دهی نظام اجتماعی مطلوب خود بنیان نهاد با این تفاوت که مسجد برخلاف دیگر معابد، تنها جایگاه عبادت و نیایش دینی نبود؛ بلکه نهادی با کارکردهای متعدد که علاوه بر فعالیت‌های عبادی، به‌عنوان کانون هدایت، ارشاد، مرکز تعامل و تعاون اجتماعی و محور نظم و تدبیر جامعه اسلامی مورد استفاده قرار می‌گرفت. مسجد، به‌عنوان هسته مرکزی جامعه اسلامی، گذشته از کارکردهای مذکور، در جریان نهضت‌های بزرگ اسلامی نیز در جهت بیداری و آگاهی بخشیدن به توده مردم و گروه‌های اجتماعی نقش بسیار بارزی را در تجربه تاریخی اسلام ایفا کرده است. مسجد، به‌عنوان پایگاه وحدت مسلمین و نمایش روح وحدت و یکپارچگی به دشمنان پیدا و پنهان جامعه اسلامی عمل کرده است (نوبهار، ۱۳۷۵، ص ۱۶).

با وجود این، به نظر می‌رسد، این نهاد دینی، در دوران معاصر و در مواجهه با ساختارها، نهادها، سبک زندگی مدرن و در یک کلام؛ مدرنیته با چالش‌های جدی برخورد کرده است و از ایفای نقش‌های پیش‌گفته، فاصله گرفته است. به‌طور طبیعی، شیوه زندگی جدید، اقتضات و ساختارهای جدیدی را پدید آورده که نه تنها همخوانی مناسبی با نهادهای اصیل دین ندارند بلکه در بسیاری موارد در تقابل با آنها عمل کرده است. این وضعیت، در تعامل با مسجد نیز چنین مسائلی را پدید آورده است و تأثیرگذاری آن را محدود کرده است.

مسئله آن است که امروزه علی‌رغم توجه نسبی به برخی ابعاد و کارکردهای مسجد، به نظر می‌رسد این پایگاه دینی از نقش آفرینی و تعاملات چندگونه خود به‌دلایلی با جامعه فاصله گرفته و از محوری‌بودن در تعاملات گوناگون نظام اجتماعی دور شده است.

فقدان پایگاه‌هایی؛ مانند مسجد در کانون نظم اجتماعی جامعه اسلامی، سبب انحراف لایه‌هایی از فرهنگ اسلامی و مورد انتظار افراد مسلمان شده است و نیز آسیب‌های متعددی را در همه ارکان و نهادهای اجتماعی همچون؛ خانواده، نظام آموزش، تربیت و... و نیز روابط اجتماعی و سبک زندگی فردی و اجتماعی پدید آورده است. این آسیب‌ها را می‌توان در بُعد اعتقادی و فاصله گرفتن بخش‌هایی از جامعه از خدا، در تغییر ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی و جایگزینی ارزش‌ها و هنجارهای بیگانه و نیز در اعمال و رفتار و نیز نمادهای بیرونی افراد و جامعه مشاهده کرد. وجود آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی متعددی مانند: اعتیاد، طلاق، سرقت، خودکشی، انحرافات اخلاقی و جنسی و... در جامعه امروزی، نشانه‌هایی از این وضعیت است.

از جمله دلایل این مسئله را می‌توان در غفلت از جایگاه و اهمیت نهادهایی مانند مسجد در شکل‌دهی نظام مطلوب اسلامی و فراموشی تجربه تاریخی نقش مسجد در زیست اجتماعی جامعه اسلامی - از صدر اسلام و ادوار تاریخی تاکنون - دانست. این نوشتار سعی دارد به بررسی علل این تغییر جایگاه و آثار آن در عدم تحقق کارکردهای مطلوب مسجد بپردازد. مسئله‌ای مهم که به نظر می‌رسد، در مطالعات پیرامون مسجد،

کمتر توجه نشده و تلاش‌ها در عرصه‌های دیگر مانند تنوع فعالیت‌ها یا تغییر مدیریت‌ها نیز نتوانسته کمکی به حل مسئله نماید.

۱. علل تغییر جایگاه مسجد

به‌طور کلی، می‌توان علل تغییر جایگاه مسجد از یک وضعیت مطلوب و پایگاه اجتماعی تأثیرگذار به وضعیت کنونی را در موارد زیر برشمرد:

۱-۱. علل درونی

۱-۱-۱. قوانین و سیاست‌گذاری

بعد از انقلاب اسلامی و تشکیل نظام اسلامی، مسجد در یک وضعیت تقابلی در حوزه قوانین، سیاست‌گذاری و مدیریت اجرایی بین نهادهای حکومتی و نهادهای مردمی قرار گرفت. نهادهای حکومتی با مفروض گرفتن مسئولیت بر همه عرصه‌ها و ارکان اجتماعی، در حوزه مسجد نیز قوانینی را تدوین و به مرحله اجرا گذاشتند. این نوع نگرش و اجرایی‌شدن بخشی از قوانین مربوطه؛ گرچه دستاوردهای خوبی به‌ویژه در امر ساماندهی و توسعه فضای فیزیکی مسجد در جامعه ایران داشته است، اما به دلالتی؛ همچون، عدم توجه به نقش مردم و عدم بهره‌گیری از ظرفیت سازمان‌های دینی مانند: حوزه علمیه و نیز غلبه برخی نگاه‌های سیاسی بر ابعاد فرهنگی، سبب شده تا برخی از سیاست‌ها و قوانین، مانعی برای محور قرار گرفتن مساجد در بخش‌هایی از جامعه شده و در نتیجه، کم‌اثری آن‌ها بر تحولات اجتماعی را شاهد باشیم.

۱-۱-۲. تفکیک نهادهای اجتماعی از مسجد

واقعیت موجود آن است که با وجود گستردگی و فعال بودن ابعادی از ظرفیت مساجد در کشور، اما بخش‌هایی از جامعه، به‌دلایلی از تعامل با مسجد بازمانده‌اند و تغییرات محسوسی در شکل تعامل آنها با مسجد مشاهده می‌شود که سبب تغییرات اجتماعی و فرهنگی شده است. این تغییرات فرهنگی در همه لایه‌های اعتقادی،

ارزشی، هنجاری و رفتاری به وقوع پیوسته است.

به طور کلی، وضعیت فعلی مساجد به حوزه‌ها و مسائل گوناگونی وابسته است. این حوزه‌ها، دارای اجزا و عناصری هستند که هر یک به طور مستقیم و یا غیرمستقیم با مسجد در ارتباط هستند. رونق مساجد و گسترش حضور افراد جامعه در مسجد و تأثیرپذیری آنان از فرهنگ مسجد یا کم‌رونقی و منزوی شدن مسجد و تأثیرگذاری محدود یا عدم تأثیرگذاری بر جامعه، ناشی از عوامل متعددی است که در ادامه به برخی از آنها باختصار اشاره می‌شود:

۱-۱-۳. محدود شدن تعامل مسجد به بُعد عبادی

علی‌رغم تاکیدات آموزه‌های دینی و نیز تجربه تاریخی مواجهه متنوع جوامع اسلامی با مسجد، در دوران معاصر شاهد محدود شدن فعالیت‌ها و کارکرد مسجد به بُعد عبادی و غفلت از توجه به دیگر ابعاد مهم و تأثیر مسجد هستیم. محدود شدن مسجد به بُعد عبادی، چه از سوی خود نمازگزاران و چه از سوی مدیران و متولیان مسجد، پیامدهایی؛ از قبیل کاهش نقش آفرینی مسجد در ابعاد دیگر جامعه را دارد و در نتیجه، شاهد جدایی دین از سیاست و اجتماع خواهیم بود. مسجد، ظرفیت‌های بی‌نظیری در عرصه‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دارد که در صورت احیاء آنها از طریق وضع قوانین مناسب از سوی حکومت اسلامی و واگذار کردن مسئولیت اجرایی آنها به مردم و نهادهای مردم، می‌توان بر بسیاری از مشکلات جامعه فائق آمد و همان تعامل و الگوی مطلوب مسجد و جامعه را نظاره‌گر باشیم.

۱-۱-۴. جدایی نهادهای رسمی تعلیم و تربیت از مسجد و فقدان ارتباط میان آنها

امر تعلیم و تربیت از ابتدای ظهور اسلام، در جامعه اسلامی، با مسجد عجین شده بود؛ چنان‌که اولین آموزش‌ها و کلاس‌های درس در مسجد برپا می‌شد. بنا به روایات تاریخی، مساجد متعددی در قرون گذشته با عنوان مساجد دانشگاهی و یا حوزه‌های

علمیه شناخته می‌شدند. از همین روست که مدرسه، حوزه علمیه و مسجد همواره در کنار یکدیگر ساخته می‌شدند؛ مانند مدارس عصر قاجاریه در ایران (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۱۷). این سنت نیکو، حتی در دوران معاصر در برخی مدارس دینی نیز لحاظ می‌شود.

با وجود این، متأسفانه، بعد از ورود مراکز نوین آموزشی؛ مانند دانشگاه‌ها، این قرابت میان مسجد و برخی از ابعاد نهاد تعلیم و تربیت؛ علی‌رغم توجه به ظواهر، به تدریج به جدایی انجامید و در نهایت، دانش مستقل از آموزه‌های دینی، شکل جدیدی را بنیان نهاد؛ گرچه در ادامه، با ایجاد مساجد یا مراکزی مشابه، سعی شده، فعالیت‌های دینی مسجد را نیز در دانشگاه جای داده و مسجد نیز در مراکز دانشگاهی ایجاد شد؛ اما عملاً آن اتفاق و هدف غایی از نظام آموزشی در جامعه اسلامی تحقق نیافت و ارتباط وثیقی میان متون آموزشی و دیگر ارکان مراکز علمی جدید با مسجد و آموزه‌های آن شکل نگرفت.

بروز چنین پدیده‌ای، شاهد تربیت نیروهایی در درون جامعه اسلامی شد که با بخش عمده‌ای از مبانی و آموزه‌های دینی بیگانه بوده و اصولاً، حضور دین را در عرصه‌های اجتماعی و زندگی امروزی بر نمی‌تابند. همچنین، مسجد نتوانست شکل نوینی از تعاملات و ارتباطات دینی را با مراکز و پرورش‌یافتگان آن ایجاد نماید و صرفاً در همان بُعد عبادی، باقی ماند.

نتیجه این وضعیت، آسیب‌های جبران‌ناپذیری را هم بر نهاد تعلیم و تربیت وارد ساخته و نیز مسجد را از بسیاری از عرصه‌های تأثیرگذاری زندگی اجتماعی مسلمانان بازداشته است. چنان‌که در عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، نمونه‌هایی از این آسیب‌ها؛ مانند عدم التزام عملی به امور عبادی و دینی مشاهده می‌شود.

تعلیم و تربیت مطلوب جامعه اسلامی، می‌بایست ارتباط وثیق و مشخص شده‌ای با منبع و محور اندیشه اسلامی داشته باشد و در اثر این تعامل، هر دو نهاد مسجد و جامعه، از آثار آن بهره‌مند شوند. مسجد از محوری‌ترین نهادهای دینی است. تحول در نظام

آموزش و پرورش در کشور، مستلزم آن است که نقش این نهاد اصیل و جامع دینی به درستی و خوبی تعریف شود (ناظمی اردکانی، ۱۳۸۹، ص ۵). میان مسجد و مراکز آموزشی در هر محل، همکاری و پیوند تعریف شده و شایسته‌ای برقرار گردد (خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۰۷/۱۸).

۱-۵. جدایی نهاد قضاوت از مسجد و فقدان ارتباط میان آنها

در عصر نبوی صلی الله علیه و آله و نیز قرون اولیه، تقریباً تمامی مسائل حقوقی و اختلافات میان مردم که نیازمند رسیدگی بود، در مسجد صورت می‌گرفت و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله میان مردم به عدالت قضاوت می‌کرد. در مسجد، قوانین حقوقی وضع کردند و برای مسجد و منبر، شأن ویژه حقوقی قائل شدند که از جمله آنها مراسم سوگند خوردن بود. «پیامبر صلی الله علیه و آله مراسم سوگند خوردن در موارد حقوقی را کنار منبر معمول ساخت و می‌فرمود: هر کس کنار منبرم سوگند دروغ گوید؛ هر چند برای یک چوبه مسواک باشد، جایگاه او در آتش خواهد بود» (بغدادی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۲۴۰). در مسجد اجرای حکم و حدود الهی انجام می‌شد؛ به طوری که امیرالمومنین علیه السلام در گوشه‌ای از مسجد کوفه به امور قضا می‌پرداخت (احسانی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۴۴).

نویسنده کتاب المساجد فی الاسلام، مسجد را کاخ عدالت (قصر العدل) نامیده است (الولی، ۱۴۰۹، ص ۱۵۹). رد مال به صاحب آن اتفاق می‌افتاد. تقسیم بیت‌المال بر اساس عدالت شکل می‌گرفت. نماز جماعت اقشار گوناگون اعم از ثروتمند و فقیر یا صاحبان قدرت و منصب و افراد عادی جامعه در یک صف واحد، شکل می‌گیرد و امتیاز و تفاوتی میان آنها نیست.

جدایی این نهاد مهم از مسجد، به سالیان دور بازمی‌گردد؛ گرچه دلایل موجهی هم برای آن بیان می‌شود، اما آنچه در اثر این جدایی، پدید آمده، مطلوب نبوده است؛ خاصه آنکه هیچ ارتباط ساختاری میان این شکل نوین حقوقی با مسجد ترسیم و برقرار نشد. به عبارت دیگر، یکی از حوزه‌های مؤثر ارتباطی مسجد و جامعه، همین قضاوت در مسجد بود که می‌توان گفت؛ تمامی سطوح آن از این نهاد گرفته شده و بدون لحاظ کردن زمینه‌های ارتباطی برای آن، نقصانی در وجه اجتماعی مسجد ایجاد شد.

پس از انقلاب اسلامی که انتظار می‌رفت بسیاری از این کاستی‌ها و جدایی‌های نامناسب، جبران و احیا شود، نیز تغییرات ماهوی و تأثیرگذاری به وجود نیامد؛ گرچه در برخی از سطوح نظام حقوقی کشور مانند: محتوا یا قاضی، تغییرات بایسته‌ای انجام شد، اما همچنان ارتباط و نقش مسجد مغفول مانده است.

علاوه بر این دو نهاد مهم، حوزه‌های دیگری مانند: فعالیت‌های سیاسی، خدمات اجتماعی، قرض‌الحسنه، مشورت، تشکیل خانواده، پناهگاه مسافری و مانند آن که در گذشته، بخشی از نهاد مسجد به شمار می‌آمد، همین وضعیت جدایی کامل برای آنها اتفاق افتاد. چنان‌که محل انتصاب کارگزاران و سفیران، محل پذیرش سفیران دیگر اقوام و ممالک، محل اعتراض به حکومت و استیضاح کارگزاران و محل انتشار و ابلاغ اخبار مهمی مانند اخبار فتوحات در مسجد بود و امروزه کاملاً جدا شده‌اند (برومند اعلم، ۱۳۸۴، ص ۸۳).

۱-۱-۶. تغییر جایگاه عناصر مسجد

در سال‌های ابتدایی تشکیل حکومت اسلامی - که شهر مدینه به کانون تربیتی و بستر اجرای احکام اسلامی تبدیل گردید - پیامبر برای محو سنت‌های جاهلیت و شاهنشاهی و کاخ‌نشینی و جایگزینی سنت‌ها و آموزه‌های الهی، نیاز به محل استقرار برای ارتباط با مردم و تدبیر امور و تصمیم‌گیری و اجرا داشت. بنابراین، مسجد به‌عنوان، تأمین‌کننده همه نیازهای فردی و اجتماعی جامعه اسلامی بنیان نهاده شد و شخص پیامبر، اولین رهبر و مدیر این مکان الهی شد. بنابراین، تاریخچه، ارتباط مسجد و روحانیت را بایست به ابتدای ظهور اسلام و ایجاد اولین مسجد به دست اولین امام جماعت مسجد؛ یعنی رسول اسلام ﷺ ارجاع داد.

مسجد و روحانیت ملازم یکدیگرند. از نشانه‌های تلازم مسجد و روحانیت این است که براساس نتایج برخی از تحقیقات پیمایشی، میان منحنی نزول موقعیت اجتماعی روحانیت در سال‌های اخیر با منحنی نزولی اقبال به مسجد در مردم، همبستگی مشهود و روشنی ملاحظه می‌شود. روحانیت، به‌عنوان پرچمدار اسلام و مبلغ و ترویج‌کننده احکام

آن، همواره نقش به‌سزایی در گرایش و جذب همه اقشار جامعه و به‌ویژه نوجوانان و جوانان به نماز و دین داشته و این نقش در ابعاد دیگر نیز بسیار مؤثر بوده است. تأثیر روحانیت هم از بُعد علمی و هم از بُعد عملی به‌عنوان یک الگوی شایسته قابل توجه است.

به‌طور کلی، تاریخ ایران با مذهب عجین شده است. بنابراین، روحانیت از دیرزمان نیرویی مؤثر بر فرهنگ و اخلاق جامعه ایرانی بوده است؛ می‌توان گفت که در تاریخ هیچ ملتی، روحانیت بدین‌گونه نقش‌آفرینی نکرده است. سرجان ملکم سفیر انگلیس که طی سال‌های ۱۸۰۰-۱۸۱۰م. در روزگار سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار در ایران بود و از ناظران اوضاع اجتماعی، سیاسی ایران بوده است در مورد نقش روحانیون می‌نویسد:

«... پادشاه ایران گفته شده است که از جمیع سلاطین عالم به رعایا مطلق‌العنان‌تر و مقتدرتر است و چنانچه مسطور شد، دلیل هم هست بر این که از زمان قدیم بر این نهج بوده است و حکم پادشاه، همیشه قانون ملک بوده است و احتمال دارد که هیچ چیز مانع اجرای حکم نشده است؛ مگر مراعات وی شریعت را. علمای ملت که عبارت از قضات و مجتهدین است، همیشه مرجع رعایای بی‌دست‌وپا و حامی فقرا و ضعفا بیچاره‌اند. اعظام این طایفه، به حدی محترمند که از سلاطین کمتر بیم دارند و هر وقت که واقعه‌ای مخالف شریعت و عدالت حادث شود، خلق رجوع به ایشان کنند... فقهای شریعت و قضات ملت، یک طایفه‌اند و چون سررشته قوانین الهیه در دست ملامهای ملت است و به همین سبب، سپر بلای ضعفا و مساکین‌اند. در مقابل، لاجرم این طبقه را احترامی تمام است. بنابر آئین مسلمین، محکمه عدالت جز محکمه شرع نتواند بود و لیکن در ایران محکمه دیگر هست که آنرا محکمه عُرف گویند... طبقه علما همیشه در ایران بوده و مردمی هستند که نه منصبی دارند و نه منصب قبول می‌کنند، اما به جهت فرط فضیلت و زهد و صلاحیتی که در ایشان هست، اهالی هر شهر به ایشان رجوع کرده، مجتهدین را هادی راه نجات و حامی از ظلم بغات و طغیان دانند و چنان در تعظیم ایشان مبالغت نمایند که جبارترین سلاطین نیز مجبور است که در این امر متابعت خلق نموده، از روی اعتقاد یا تکلیف، مجتهد را رعایت و احترام نمایند... جمعی دیگر از

ملاهای دیگر نیز بدون مواجب یا به امید ازدیاد شهرت یا به سفارش قضاوت یا شغل و عملی دیگر، همیشه اجزای مجلس شیخ الاسلام اند. در شهرهای کوچک فقط یک قاضی است و در دهات غالب یک ملایی که چند کلمه عربی می‌داند به امور نکاح و طلاق پرداخته، دخل و تصرفی در اموال اموات ایشان می‌نماید و حجت یا تمسکی اگر ضرور شود، می‌نویسد و فیصله امور جزئیة روزمره می‌کند» (ملکم، ۱۳۸۳، صص ۲۱۸-۲۲۵).

تاریخ تعامل مسجد و روحانیت نیز حاکی است که مسجد در واقع، عبادت‌گاه، محکمه، مدرسه، گردهمایی سیاسی و... بوده که روحانی در راس آن قرار داشته است و همواره در شرایط ضعف دولت و محدودبودن سازمان‌های اداری حکومت، نوعی خلاء قدرت و مدیریت را پر می‌کرد. مسجد، کانون رتق و فتق امور بود و نظم و نسق و نظام اجتماعی را محافظت می‌کرد. اصولاً هر جامعه‌ای در شرایط نیاز، نهادهای لازم را به‌طور طبیعی بوجود می‌آورد و در جامعه اسلامی این نهاد برآمده از فرهنگ دینی‌اش بود. در ایران، این وضعیت نه تنها تا پایان دوره قاجاریه که حتی تاکنون نیز در اقصی نقاط کشور وجود دارد. امام خمینی علیه السلام در این رابطه می‌گوید: «در اینجا باید یک نکته دیگری را هم گفت؛ تا حال همه طبقات روحانیون معلوم شود، چه روحانیون درجه اول و آن‌هایی که برای رسیدن به مقام آن‌ها کار می‌کنند، چه درجه‌های بعد که طبقه مبلغان و ملاهای شهرها و دهات از آنها هستند. آن نکته این است که برای راه‌انداختن چرخه‌های دین و عملی کردن قانون‌های آسمانی و دعوت کردن مردم به راه حق‌پرستی و تقوی و برانداختن ریشه خیانت و جنایت و تجاوز از حدود و صدها مانند این‌ها، کارمندانی لازم است و این‌ها (روحانیون) کمک‌هایی به کشور و نظم مملکت کنند که یک صدم آن‌را دادگستری‌ها و شهربانی‌ها نمی‌کنند و دلیلش همان است که آن دسته مردم که با اینها سروکار دارند، در تمام شهربانی‌های مملکت یک سابقه سوء ندارند» (امام خمینی، ۱۳۶۲، ص ۲۰۵).

گرچه به‌دست آوردن مقبولیت، در گام نخست، مرهون رفتار شایسته و کارآمدی خود امام جماعت است، اما انتخاب امام جماعت از سوی مردم با توجه به ویژگی‌ها و شرایط، موجب پیوند عاطفی عمیق میان او و نمازگزاران مسجد می‌شود. مقبولیت،

باعث می‌شود تا امام جماعت بتواند از جنبه‌های عبادی، تربیتی و آموزشی با مردم تعامل مثبت و سازنده داشته باشد. پیامبر اسلام ﷺ می‌فرماید: «خداوند نماز هشت گروه را نمی‌پذیرد: ... کسی که از پرداختن زکات خودداری می‌کند و امام جماعتی که نماز گزاران به امامت او راضی نیستند» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۰۴).

از جمله راه کارهای مهم کسب مقبولیت، سپردن انتخاب امام جماعت به دست مردم است. واگذار کردن این امر مهم به مردم، هم سبب انتخاب فرد شایسته و مورد علاقه آنها می‌گردد. به‌ویژه آن که مردم به جهت ارتباط نزدیک با افراد، در انتخاب، واقعی‌تر و مطمئن‌تر تصمیم‌گیری می‌کنند و هم باعث می‌شود تا سلاقی خاص در گزینش فردی برای امام جماعت مسجد، تأثیرگذار نباشد.

نقش، کارکرد، جایگاه و اهمیت روحانی و مسجد در جامعه‌ای با ویژگی‌هایی چون جامعه ما کم‌وبیش روشن است، روحانی پیش از هر چیز با تکیه بر دو عنصر آگاهی و تهذیب می‌تواند مسجد را به یکی از پایگاه‌های مهم مشارکت اجتماعی و مصونیت‌بخشی در برابر قدرت‌های دلفریب بدون مرز و امواج بی‌پایان قرن معاصر تبدیل نماید. او با عنصر آگاهی و تهذیب، توان‌مندی ارشاد را کسب می‌نماید و آنچه برای او اصالت دارد و رسالت واقعی و نخستین اوست، آموزش و ارشاد است؛ چنان‌که امام خمینی رحمته‌الله علیه می‌فرماید:

«من این که فهمیدم این بود که محل به واسطه خوبی علما، خوب بوده؛ علمایی که در محلات بودند، علمایی بودند که افراد صحیح، وظایف ملایی‌شان و وظایف دیانت‌شان را خوب عمل می‌کردند... مردم هم اهل مسجد بودند» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۱، صص ۶-۷، در سخنرانی ۵۸/۹/۲۵).

در یک منطقه، رونق نهادهای مذهبی و آبادانی مکانی؛ مانند مسجد، تابع اعتبار، قدرت و نفوذ روحانیت است. «این یک چیز بزرگی است، استقامت هر مسجدی و اهل هر مسجدی به عهده امام مسجد است. استقامت هر شنونده‌ای به عهده گوینده است» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۸، ص ۶۸، در سخنرانی ۵۸/۴/۱۷). مسجد، بدون روحانی فعال، مهذب، شجاع و آگاه، بنایی بی‌جان است و مسجد، دارای روحانی شایسته، کانون جنبش و

اصلاح است و قدرت و اهمیت مسجد در هر محل، به روحانی او بستگی دارد. «اگر چنانچه عالم فاسد بشود، عالم فاسد می‌شود، برای اینکه عالم نماینده (به حسب ظاهر) امام است و اگر خدای نخواستہ فسادى در او پیدا بشود، قشرهای ملت را فاسد می‌کند و از آن طرف، اگر چنانچه صالح باشد، صالح می‌کند قشرهای ملت را، صالح می‌کند عالم را. من در جوانی در یکی از شهرهای اینجا (محلات) وقتی که رفتم و دیدم که مردم اینجا صالح‌اند، فرق دارند با جاهای دیگر، خوب‌اند، مردم‌شان کم پیدا می‌شود که منحرف باشند، بعد توجه کردم دیدم که عالم آن‌جا - آن وقت که من بودم - عالم آن‌جا و علمای آن‌جا، خیلی خوب بودند. مردم، چشم‌شان، گوش‌شان و همه هوش‌شان توجه دارد به این آقا، این امام جماعت که چه جور است؛ اگر این امام جماعت، آدم وارسته‌ای باشد، توجه به دنیا نداشته باشد، توجه به خدا داشته باشد، مردم تبعیت از او می‌کنند (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۹، ص ۵۲، در سخنرانی ۵۸/۶/۱۶).

بنابراین، در جامعه مدرن، «روحانی نباید به شغل دیگری غیر از روحانیت که بسط توحید و تقوی و پخش و تعمیم قانون‌های آسمانی و تهذیب اخلاق توده است، پردازد. وظیفه مردم، خصوصاً دولت آن است که در بسط نفوذ آنان جدیت و کوشش کنند که با این قوه، حفظ استقلال مملکت و عظمت کشور... را می‌توان کرد» (امام خمینی، ۱۳۶۲، ص ۲۰۸). روحانی تا هنگامی که در بستر حوزه و در تعامل با مجموعه صنفی خویش است، شعاع تأثیر مردمی آن ناچیز است، اما از هنگامی که به مسجد رفت، شعاع عمل و تأثیر او وسعت می‌گیرد و صفات و ویژگی‌های او به پیرامونش تسری می‌یابد. اگر او مهذب بود، جامعه‌ای را مهذب می‌کند.

۱-۱-۷. عدم حضور مستمر نهادهای دینی و روحانیت در مسجد

در سال ۱۳۷۹ چنین گزارش شده که، از تعداد ۵۸۰۰۰ مسجد موجود در کشور، بیش از نیمی از آنها فاقد فعالیت و تحرک لازم می‌باشند و برای حدود ۳۰ هزار مسجد، امام جماعت نیاز می‌باشد (حشمتی، ۱۳۷۹). بنابراین، می‌توان گفت؛ یکی از علل مهم کم‌اثربخش بودن مسجد در جامعه امروزی، عدم حضور مدیر اصلی آن؛ یعنی، امام

جماعت در بسیاری از مساجد کشور است. عدم حضور مستمر روحانی در مسجد، سبب شده تا در اکثر موارد، مسجد حتی در بُعد عبادی نیز نقش خود را ایفا نکند و جامعه ناگزیر به نهادهای موازی رو آورد. این وضعیت، در حالی است که هزاران روحانی تحصیل کرده و مهذب در شهرهای بزرگ به ویژه قم وجود دارد که هر یک ظرفیت و توانایی بسیار خوبی برای اداره مسجد و جامعه پیرامون آن دارند.

۲-۱. مدیریتی

در ارتباط با مسجد، برخی از سازمان‌ها و نهادها یا به‌عنوان متولی امور مساجد شناخته می‌شوند، یا به علت متولی بودن در امور فرهنگی، با مساجد در ارتباط‌اند. قریب به ۲۰ نهاد و سازمان مدعی مسئولیت داشتن در مسجد هستند و خود را متولی اصلی مسجد معرفی می‌کنند؛ در حالی که قانون، هیچ نهاد و سازمانی را متولی امور مساجد معرفی نکرده است. بنابراین، از جمله مسائل مهم پیرامون مسجد در ایران، تعدد متولیان مستقیم اداره مسجد است. نهادهایی مانند: مرکز رسیدگی به امور مساجد، اداره اوقاف و امور خیریه، سازمان تبلیغات اسلامی، بسیج، شهرداری‌ها و میراث فرهنگی، با ذی‌حق دانستن خود در تولید امور مساجد، به سلیقه خود در اداره مساجد دخالت می‌کنند. تعداد متولیان مسجد در ایران بین سیزده تا هفده نهاد می‌باشند (کاشانی‌زاده، ۱۳۹۱، صص ۴۲ و ۹۸).

این عوامل در سطح کلان، ریشه در حوزه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور دارند و در سطح میانه نیز ریشه در حوزه مدیریت امور فرهنگی در سطح سازمان‌های فرهنگی و نهادهای متولی اداره مسجد داشته و در سطح خرد در مسائلی؛ مانند: چگونگی تعیین و مدیریت امام جماعت بر مسجد، چگونگی اجرای برنامه‌های مسجد، چگونگی برخورد و تعامل، امام مسجد، هیئت امناء و خادم با مخاطبان و مانند آن دارند.

۲-۱-۱. متولیان متعدد برنامه‌های مسجد

گروهی دیگر از سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با مسجد، نهادهای متولی امور فرهنگی

کشور هستند. این قبیل نهادها، به‌رغم عدم دخالت مستقیم در اداره مسجد، به‌عنوان نهادهای زمینه‌ساز حضور فعال، پویا و اثربخش مسجد در جامعه، نقش به‌سزایی دارند. ضعف عملکرد متولیان امور فرهنگی می‌تواند برای مساجد آسیب‌زا باشند. این نهادها در اموری؛ نظیر تولید محتوا، زمینه‌سازی و فرهنگ‌سازی برای حضور اقشار مختلف مردم در مسجد و مانند آن دخالت دارند. حوزه‌های علمیه، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، آموزش و پرورش، کمیسیون فرهنگی مجلس شورای اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، صداوسیما از جمله این سازمان‌های فرهنگی محسوب می‌شوند. در میان این سازمان‌ها، جایگاه حوزه علمیه به دلیل تربیت روحانیون و ائمه جماعت مساجد از اهمیت بیشتری برخوردار است. با وجود این ظرفیت، تعدد این مراکز و نقش‌آفرینی متفاوت هر یک از آنها به‌طور مستقل در مسجد و اجرای برنامه و سیاست‌گذاری متداخل، از عوامل کاهش اثربخشی مسجد بر جامعه و توجه افراد به نهادهای رقیب است. بسیاری از برنامه‌های سازمان‌های مذکور در مسجد، هم‌افزا نیست، بلکه هر یک، اثربخشی دیگری را خنثی می‌کند.

۳-۱. علل رفتاری و عملکردی

برنامه‌ها و فعالیت‌های امروزی مسجد، سوای از بخش عبادی آن - که محدود به نماز جماعت و ادعیه است و نسبتاً با استقبال مناسبی مواجه است - متناظر به مسائل و نیازهای اجتماعی جامعه نیست. از جمله علل این مسئله، فقدان متولی مشخص و آگاه به مسائل فرهنگی و اجتماعی جامعه است. بخش زیادی از برنامه‌های مسجد، از سوی نهادهایی برنامه‌ریزی و اجرا می‌شود که رابطه معنادار و مستقیمی با اصل رسالت مسجد ندارند و یا ارتباط معنادار و حقیقی آنها با جامعه کم است.

بعد از گذشت چهار دهه از انقلاب اسلامی ایران و تثبیت نظام جمهوری اسلامی، شاهد کم‌رنگ‌شدن هر روز نقش مساجد در جامعه هستیم. «متأسفانه گاهی شاهد کلیشه‌ای بودن کارکردهای مسجد و بی‌انگیزگی مردم به‌ویژه جوانان هستیم. همه، به‌نوعی دچار نوعی روزمرگی شده‌اند و خود ما که به مسجد می‌رویم، سریع می‌خواهیم

برویم به کارهای مان برسیم؛ بنابراین چه توقعی است که جوانان در این زمینه باانگیزه باشند» (افروغ، ۱۳۹۴/۰۳/۱۶). این بی‌رونقی حتی در زمینه رسالت اولیه مساجد؛ مانند: برگزاری آداب و آیین‌های نیایشی، هم محسوس می‌باشد. عجیب‌تر آن است که این بی‌رونقی مساجد بعد از گذشت چهار دهه از تشکیل جمهوری اسلامی در ایران رخ داده است. در حالی که مساجد در آستانه انقلاب و سال‌های اولیه بعد از آن، بسیار فعال‌تر بوده و محل شکل‌گیری بسیاری از تلاش‌ها برای برپایی نظام جمهوری اسلامی بوده‌اند. تمامی کسانی که دوران قبل از انقلاب را به یاد دارند، بدون هیچ استثنایی، به نقش پررنگ مساجد در جامعه و جریان‌ات و حوادث منجر به انقلاب اسلامی ایران اشاره می‌کنند.

مساجدی که در طول تاریخ ایران بالاخص در دوره قبل از انقلاب، بدان‌گونه پررنگ بوده‌اند و کارکردهای بسیاری را داشته‌اند، چرا به تدریج کم‌رَمَق یا متروک گشته‌اند؟ آیا زندگی مدرن و پیچیده امروزی، دیگر پذیرای مسجد نیست؟ آیا مسجد، هم‌اکنون کارکردهای خود را در زندگی قرن ۲۱ از دست داده است؟ باید پرسید: آیا جوامع مسلمان میان «مظاهر تجدد» و «مظاهر زندگی دینی» یکی را باید انتخاب کنند؟

۱-۳-۱. غلبه رویکردهای سیاسی و اقتصادی بر رویکردهای فرهنگی در تعامل با مسجد

همان‌گونه که پیامبر اسلام ﷺ جلسات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی خود را در مساجد برپا می‌کردند (پورحسین، ۱۳۸۵، ص ۱۵۳)، مسئولان نظام اسلامی نیز باید در مساجد، حضوری پویا و مستمر برای پاسخ‌گویی داشته باشند تا مردم سالاری دینی معنا و تحقق یابد، اما غلبه رویکردها در اشکال زیر، عامل دیگری در کاهش اثربخشی مسجد در جامعه است:

۱-۳-۲. تغییر کاربری مسجد

اگرچه توجه به مساجد؛ شامل توجه به زیباسازی و ظواهر نیز می‌شود، اما گاهی این ظاهرسازی‌ها آن‌قدر زیاد است که کارکرد اصلی و حقیقی مساجد را تحت الشعاع قرار

می‌دهد. به‌طور نمونه، برخی از مساجد شهرها؛ اگرچه معماری زیبایی دارند، اما شأن این مساجد از محلی برای بندگی تغییر یافته است و در برخی موارد نیز چیدمان مسجد نه یک فضای ایرانی و اسلامی، بلکه سالن‌هایی است که نه فرش دارد و نه جایی برای اقامه نماز و به‌مثابه سالن‌های همایش ساخته یا تزئین شده است. مسجد، محل تبلیغ و ترویج دین و تبیین مواضع قرآن و ولایت است و این‌گونه تغییر در کاربری مساجد در شأن خانه خدا نیست.

مسجد، جایگاهی برای یادکردن پروردگار است و مؤمنان بایست بتوانند در آن‌جا با حضور قلب، خدا را پرستش کنند. به این منظور، در احکام اسلامی، انجام دادن هر کاری که ممکن است مسجد را از ایفای چنین نقشی باز دارد، نامطلوب شمرده شده است. آراستن مسجد با طلا، نقاشی کردن مسجد، خرید و فروش، اجرای حدود در مسجد، ورود دیوانگان به مسجد، هم‌چنین انجام کارهایی مانند: بلند کردن صدا و بیان سخنان بیهوده و اعلام اشیای گمشده و کارهایی از این دست در مسجد، هر کدام می‌تواند انسان را از توجه به نماز و عبادت باز دارد. در مواردی مشاهده می‌شود که برخی از مراسم سنتی همراه با آواز و یا جشن‌های عروسی و مانند آن در مسجد برگزار می‌شود که مغایرت با اصل کارکرد و رسالت مسجد دارد.

۴-۱. علل بیرونی

۴-۱-۱. پدید آمدن مراکز مشابه و موازی

در جامعه امروز ایران، سازمان‌های متعددی در حوزه دین و فرهنگ - که گاهی در تعارض با مسجد بوده - فعال هستند. به همین دلیل از جهت کارکرد با مساجد گاهی هم‌پوشانی کارکردی و یا تعارض نقشی دارند و به سبب فقدان سیاست‌های مشخصی در اهداف و کارکرد آنان، در بسیاری از موارد رویکرد تقابلی و یا رقابتی با مسجد دارند که در نتیجه، اثربخشی مسجد را به‌ویژه در حوزه فرهنگ و اجتماع کاهش می‌دهند. این نهادها، به غیر از حسینیه‌ها و برخی رسانه‌ها، قدمت چندانی ندارند و آغاز

حیات‌شان به دهه‌های اخیر برمی‌گردد. موازی‌کاری نهادها و سازمان‌های فرهنگی و مذهبی و حضور افراد در این مراکز و یا اختصاص زمان حضور در مسجد به استفاده از محتوای رسانه‌ها، سبب از دست‌رفتن فرصت حضور افراد در مسجد می‌شود. تعامل یا تقابل این نهادها با مسجد می‌تواند سبب رونق و یا عدم رونق مساجد گردد. این مراکز عبارتند از:

۱-۴-۱. حسینیه و اماکن مذهبی

حسینیه یا مرکز فرهنگی، به مراکز برگزاری مراسم و آئین عزاداری اهل بیت علیهم‌السلام و سایر مراسم مذهبی مانند قرائت ادعیه و مجالس و عظ و سخنرانی اطلاق می‌شود. علاوه بر حسینیه، مکان‌هایی مانند: «فاطمیه»، «مهديه»، «حسینیه»، «عباسیه»، «زینبیه» نیز برای برگزاری مراسمات مذهبی و فرهنگی وجود دارد. این مراکز دینی و فرهنگی، از آنجا که به بخشی از نیازهای دینی مردم پاسخ می‌دهند، گاهی به‌طور ناخودآگاه به‌عنوان رقیب برای مسجد عمل می‌کند؛ چراکه بخش زیادی از کسانی که در برنامه‌های این مراکز حضور فعالی دارند، احساس نیاز به مسجد را در نزد آن‌ها کاهش داده و یا حتی از بین می‌برد و لذا در مسجد حضور مستمری چندانی ندارند.

۱-۴-۲. فرهنگ‌سرا

«فرهنگ‌سرا»، به مجموعه‌ای فرهنگی و هنری اطلاق می‌شود که برای ارائه خدمات فرهنگی به شهروندان، عمدتاً از سوی شهرداری‌ها ایجاد گردید. فرهنگ‌سرا، دارای کارکردهایی مانند: برگزاری جشنواره‌ها، برگزاری کارگاه‌های مختلف اعم از هنری، فرهنگی و اجتماعی، نمایشگاه‌های عرضه محصولات هنری و فرهنگی، مراسمات دینی و... هستند. فرهنگ‌سرا، امروزه مهم‌ترین نهاد موازی مسجد در حوزه فرهنگ است که در آسیب‌شناسی وضعیت کنونی مساجد ایران باید به آن توجه ویژه‌ای شود؛ چنان‌که مشاهده می‌شود که نوع فرهنگ عمومی و نیز فرهنگ دینی ارائه‌شده در این مراکز، گاهی با فرهنگ مورد نظر مسجد در تقابل کامل است.

۳-۱-۴-۱. نمازخانه‌ها

نمازخانه‌ها نیز از جمله نهادهای موازی مسجد به‌شمار می‌آیند که تنها کارکرد آنها، برگزاری نماز جماعت و یا محل اقامه نمازهای روزانه به‌صورت فردی است. امروزه تعداد نمازخانه‌های کشور، به اندازه تعداد مدارس، دانشگاه‌ها و ادارات و به‌تازگی مراکز تجاری و تفریحی است. رشد روزافزون تعداد نمازخانه‌ها و انتقال اصلی‌ترین کارکرد مساجد به این مکان‌ها، سبب شده است تا نمازخانه‌ها به‌عنوان یکی از رقبای اصلی مسجد به‌شمار بیایند. انجام همه کارویژه‌های مسجد، در مکانی که شرایط مسجد را ندارد، ناخودآگاه و یا آگاهانه آثار نماز و دیگر اعمال خاص مسجد را در پی نخواهد داشت.

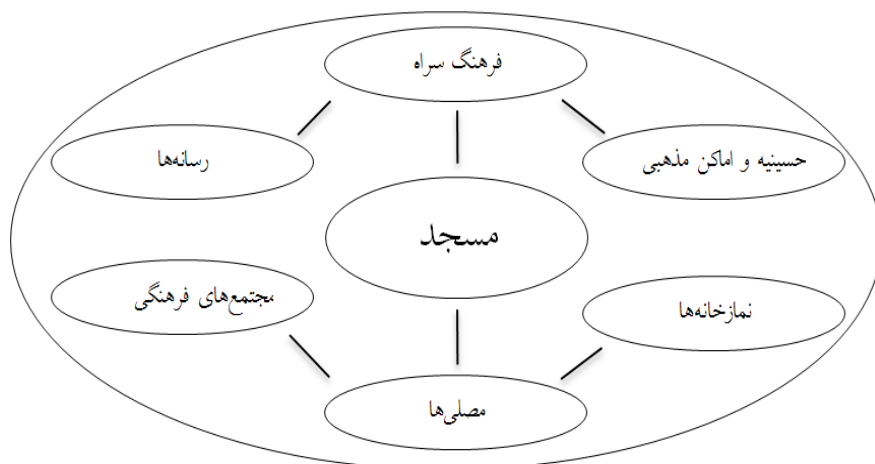
۴-۱-۴-۱. مصلی نماز جمعه

یکی دیگر از مکان‌های متعامل یا رقیب با مسجد، مصلی‌ها هستند. مصلی، به مکان‌های برگزاری نماز جمعه و اعیاد فطر و قربان اطلاق می‌شود. کارکرد این اماکن، به‌تدریج فراتر رفت و در مواقعی، نقش‌های مسجد را ایفا کرد. در تهران و برخی از شهرهای بزرگ، هزینه‌های هنگفتی برای ساخت این مکان‌ها اختصاص یافته است. مصلی در واقع، رقیب جدی مسجد جامع است؛ چراکه مهم‌ترین کارکرد مسجد جامع، برگزاری نماز جمعه در آن بود که با ایجاد مصلی، کارکرد اصلی آنها، به این مکان جدید انتقال یافت، اما به دلایل متعددی، آن تأثیرات و مرجعیت لازم را در محلات و جوامع شهری پیدا نکرد.

۵-۱-۴-۱. مجتمع‌های فرهنگی

مجتمع فرهنگی، مجموعه‌ای مشابه فرهنگ‌سراست؛ با این تفاوت که کارکردهای بیشتری دارد. مجتمع‌های فرهنگی، اصطلاحی است که به مجموعه‌ای چندکارکردی اطلاق می‌شود. مراکز تفریحی، تجاری، ورزشی و آموزشی از اجزای تشکیل‌دهنده این مجتمع‌ها هستند. امروزه مجتمع‌های فرهنگی از جمله مراکزی است که گاهی با مسجد در حوزه‌های فرهنگی و دینی موازی کاری می‌کند.

شکل ۳: تقابل یا تعامل مسجد با نهادهای موازی

۱-۵. تحولات دوران معاصر

۱-۵-۱. تهاجم فرهنگی

«تهاجم فرهنگی»، از مقولات جدایی‌ناپذیر و یکی از پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی تمدن و فرهنگ غرب بر جهان اسلام به‌ویژه «ایران» به‌شمار می‌رود. دشمن در این تهاجم با عملیات روانی و تبلیغ، سعی در از بین بردن فرهنگ و معنویت جوامع است؛ مقام معظم رهبری می‌فرماید: «در جنگ روانی و آنچه که امروز به او جنگ نرم گفته می‌شود در دنیا، دشمن به سراغ سنگرهای معنوی می‌آید که آنها را منهدم کند» (خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۰۲/۰۷). با وجود کتب و آموزه‌های قابل توجه از معنویت و عرفان دینی در جوامع اسلامی، شماری از مسلمانان - به‌ویژه نسل جوان - به فرقه‌های معنویت‌گرای نوپدید گرایش نشان داده و پیرو آنها شده‌اند؛ و «یکی از عوامل اقبال برخی از جوانان مسلمان به معنویت‌گرایی نوپدید، وجود روح سکولاریزم در تعالیم فرقه‌های معنویت‌گراست. آنان معنویت را به جوانان وعده می‌دهند که هدف از آنان، رسیدن به دنیایی شیرین‌تر با دستیابی به رموز شادی، آرامش، درمانگی و قدرت‌های خارق‌العاده است» (شریف‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۱۰). عدم آشنایی جوانان مسلمان با آموزه‌های عرفانی ناب و القای مضامین

دینی با رویکرد تکلیفی- الزامی را می توان از دلایل گرایش به معنویت های نوپدید و فاصله گرفتن از مسجد دانست.

۱-۵-۲. تغییر نظام ارتباطات اجتماعی

ظهور مدرنیته، الزامات خاصی را در عرصه های مختلف اجتماعی در جهان ایجاد کرد. مدرنیته از ساز و کارها و بسترهای متناسب با خود برای گسترش فرهنگ بهره می گیرد که عمدتاً در تقابل با نهاد مسجد و ظرفیت های آن است.

رشد مدرنیته در همه عرصه های زندگی اجتماعی، فضای نقش آفرینی و تأثیرگذاری مطلوب را از مسجد سلب کرده است؛ چنان که مشاهده می شود در ایجاد شهرهای جدید در پیرامون کلان شهرها، فضای شهری، معماری، چینش واحدها و ساختار شهری بر مبنای الزامات و معیارهای مدرنیته است و حتی مسجد در این نوع نظام شهری، تعریف و جایابی می شود که بی تردید، به عنوان محور محله و جامعه اسلامی طراحی و اجرا نمی شود.

در گذشته، مساجد و حتی حسینیه ها و هیئت های مذهبی، به عنوان مراکز ارتباط اجتماعی و منابع فرهنگ ساز به گونه ای انحصاری و بی رقیب عمل می کردند و نهادهای سنتی غیر مذهبی، همچون قهوه خانه ها (نقالی و شاهنامه خوانی) هم از نظر تأثیرگذاری ضعیف بوده و نیز مخاطبان خاص داشته و هم به لحاظ محتوای پیام، توان رقابت با آنها را نداشتند. اقتدار نهادهای مذهبی بر مناسبات اجتماعی و فضای شهری از نظر ریخت شناسی^۱ نیز چنان آشکار بود که مناطق مسکونی و مراکز خدماتی و تولیدی شهرها غالباً پیرامون یک سازمان مذهبی؛ مانند: حرم امامان یا نوادگان و فرزندان آنان و یا مسجد جامع شهر و... شکل گرفته بود؛ به گونه ای که اگر از فضای بالا به بسیاری از شهرهای جوامع اسلامی نگاه می شد، محوریت حرم یا مسجد در آنها کاملاً مشهود بود. این محوریت مسجد و مکان دینی، تنها به ظواهر، محدود نمانده و در عمل نیز بسیاری

1. Morphology

از روابط متقابل انسانی و فرهنگ جامعه با محور آنها نظم و شکل می‌گرفت. اما امروزه با تنوع‌یابی ساخت‌های اجتماعی و شکل‌گیری مراکز ارتباط اجتماعی بیرون از مرکز دینی، و نیز با گسترش مراکز رسانه‌ای رقیب؛ از قبیل رادیو و تلویزیون، ماهواره، مطبوعات، نوار، کتاب و... پیام‌های فرهنگی و الگوهای معیشتی از منابع متعدد و متنوع به سوی جامعه سرازیر است.^۱ تازگی و تنوع این رسانه‌ها همراه با بهره‌گیری از جدیدترین شیوه‌های تأثیرگذاری نامحسوس بر مخاطب، پیام‌ها و الگوهای آن‌ها را از چنان جذابیتی برخوردار می‌سازد که خود را قادر به مقابله صریح یا ضمنی با منابع سنتی و مذهبی فرهنگ می‌بینند. در این میان، برخی رسانه‌ها، که از حوزه تأثیرگذاری بیشتری بهره‌مند هستند، با ارائه الگوهای مصرف‌نا سازگار با معیشت اکثریت جامعه و نیز الگوهای رفتاری متعارض با فرهنگ عمومی اغلب مناطق کشور، به تخریب فرهنگی وسیعی دست زده‌اند و برخی مشکلات فکری، فرهنگی و رفتاری شهرهای بزرگ تا شهرهای کوچک و روستاها را گسترش داده‌اند. از این جاست که پدیده‌هایی همچون: سبک زندگی غیراسلامی، به صورت نیاز اساسی هر خانواده موفق و خوشبخت، نمایانده می‌شود. روشن است که پیشی گرفتن آشکار این گونه نهادهای فرهنگ‌ساز جدید از نهادهای مذهبی در شکل‌دهی به شیوه زندگی مردم و ایجاد ارزش‌ها و هنجارهای نو، عامل اساسی بروز این گونه مسائل است.

۱-۵-۳. تغییر الگوهای مرجع

در هر جامعه‌ای، الگوهای مرجع، تأثیر بسیار زیادی بر شکل‌گیری هویت اجتماعی افراد دارند. بخش عمده‌ای از سطوح درونی و بیرونی فرهنگ یک جامعه؛ مانند: ارزش‌ها، هنجارها، رفتارها و نمادهای اجتماعی، در واقع بازتابی از ارزش‌ها، هنجارها و

۱. این نهادها گاه حتی با پرداختن به کارویژه‌های مراکز مذهبی و بدون آنکه به‌لحاظ محتوا، منافاتی با آنها داشته باشند، نیز عرصه را بر نهادهای مذهبی تنگ می‌کنند. در اوایل انقلاب گاهی در ایام عزاداری محرم و صفر توسط برخی مراجع دینی از مردم خواسته می‌شد که برای عزاداری به نشستن پای تلویزیون اکتفا نکنند و مساجد و حسینیه‌ها را خالی نگذارند.

رفتاری است که الگوهای مرجع آن را تبلیغ و گسترش می‌دهند. کوئن معتقد است افراد در تبعیت از الگوهای مرجع، سعی در همانندسازی رفتار و اعتقادات خود با نمونه‌های ایده‌آل‌شان دارند (کوئن، ۱۳۷۳، ص ۱۳۸)؛ بنابراین، الگوهای مرجع، در واقع، کارکرد مقایسه‌ای و تطبیقی دارند (معدفر و صبوری، ۱۳۹۰، ص ۳۶).

در دهه‌های اخیر به دلیل تحولات ناشی از مدرنیته و تغییرات سبک زندگی، شاهد تغییر گروه‌های مرجع اعضای جامعه به‌ویژه نسل جوان از الگوهای دینی به سوی الگوهای غیردینی و عمدتاً غربی هستیم. به تبع این تغییر الگوها، ارزش‌ها و هنجارهای تقلیدی نیز در نزد افراد جامعه گسترش یافته است (امام جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۶۴).

نتیجه‌گیری

مسجد، به‌عنوان کانون وحدت‌بخش ملت اسلامی، بایسته است که در جهت تحکیم دین و معنویت در میان نسل آینده‌ساز و بانشاط جوان گام بردارد تا در نهایت، عطر معنویت مسجد، فضای خانواده و محله پیرامونی را نیز معطر سازد. مساجد، به‌عنوان یک نهاد مدنی، بهترین پایگاه برای اجتماع مسلمانان و ایجاد وحدت و همدلی و نیز تبیین معارف و احکام دینی و رفع و دفع مشکلات اجتماعی و اقتصادی و بررسی مسائل علمی، سیاسی و دینی بوده است و مساجد همواره نقطه آغاز هرگونه حرکت اجتماعی و اصلاحی بوده‌اند؛ چنان‌که یکی از مراکز و اماکنی که در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی، بیشترین نقش‌ها را ایفا کرد، همین مساجد بودند و در حال حاضر نیز کشور ما با داشتن حدود ۷۰ هزار مسجد، می‌تواند از این گسترده‌ترین شبکه اجتماعی و دینی بهترین استفاده‌ها را برده و به پیشبرد فرهنگ و معنویت در سطح جامعه اقدام کند. از این مکان معنوی است که فرهنگ اصیل دینی تبیین و تبلیغ شده، راه تربیت و رشد و کمال انسانی هموار می‌گردد و بازسازی و اصلاح فرهنگی و معنوی فردی و اجتماعی آغاز می‌گردد.

در مجموع، به‌نظر می‌رسد، وضعیت تعاملی مسجد و جامعه در دوران کنونی؛ علی‌رغم ظرفیت بسیار و فرصت ایده‌آل، و نیز با وجود تجربه تاریخی مؤثر، شایسته

جامعه امروز نیست. به طور کلی، می‌توان دو دسته عوامل؛ درونی و بیرونی را از مهم‌ترین علل تغییر جایگاه مسجد و کاهش نقش آفرینی آن در عرصه‌های اجتماعی جامعه امروزی به‌شمار آورد. در علل درونی، می‌توان به وضع قوانین و سیاست‌ها، تعدد متولیان و جدایی نهادهای اجتماعی و فرهنگی از مسجد اشاره کرد و در علل بیرونی نیز می‌توان از شکل‌گیری نهادهای موازی و گاهی رقیب در کنار تحولات اجتماعی متأثر از مدرنیته یاد کرد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن ابراهیم احسانی، محمد بن علی. (۱۴۰۳ق). عوال اللثالی (محقق: مجتبی عراقی). قم: مؤسسه سیدالشهداء علیه السلام.
۲. اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی. (۱۳۶۳). المآثر و الآثار (ج ۱). تهران: نشر اساطیر.
۳. افروغ، عماد. (۱۳۹۴/۰۳/۱۶). وقتی کارکردهای مسجد کلیشه‌ای می‌شوند. برگرفته از: پایگاه تحلیل و اطلاع‌رسانی فرهنگ علوم انسانی. <https://b2n.ir/j15952>
۴. امام جمعه‌زاده، سیدجواد؛ رهبرقاضی، محمودرضا؛ برزگرقاضی، کمال؛ و صادقی نقدعلی، زهرا. (۱۳۹۱). رابطه میان دینداری و رفتار انتخاباتی. مجله قدرت نرم. ۳(۸)، صص ۲۷-۴۴.
۵. الولی، طه. (۱۴۰۹ق). المساجد فی الاسلام. بیروت: نشر دارالعلم للملایین.
۶. برومند اعلم، عباس. (۱۳۸۴). درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی. تهران: نشر ستاد اقامه نماز.
۷. بغدادی، محمد بن سعد. (۱۳۹۲). الطبقات الكبرى (مترجم: محمود دامغانی، ج ۱). تهران: نشر فرهنگ و اندیشه.
۸. پورحسین، مهدی. (۱۳۸۵). قانون‌مندی در حکومت نبوی. فصلنامه حکومت اسلامی، (۴)، صص ۱۴۸-۱۷۱.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام.
۱۰. حشمتی، محمدرضا. (۱۳۷۹). مساجد؛ مشکلات و راهکارها. مجله مبلغان. (۳)، صص ۸۱-۹۱.
۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۸/۰۷/۰۲). سخنرانی در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای. <https://b2n.ir/y19885>
۱۲. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۹/۰۷/۱۸). پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز. برگرفته از:

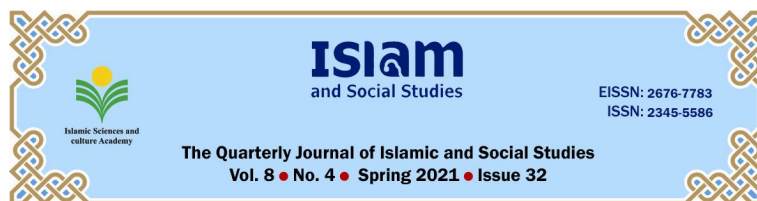
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای. <https://b2n.ir/y19885>
۱۳. شریف‌زاده، بهمن. (۱۳۹۰). فرقه‌های معنویت‌گرای نوپدید. دو ماهنامه علمی و آموزشی فرهنگیان بسیجی، (۲۸)، صص ۱۰-۱۸.
  ۱۴. صبوری خسروشاهی، حبیب. (۱۳۹۰). بررسی گروه‌های مرجع شهر تهران. فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی، ۴(۱۱)، صص ۳۵-۵۱.
  ۱۵. کاشانی‌زاده، مسلم. (۱۳۹۱). بررسی آسیب‌شناختی وضعیت کنونی مساجد ایران از منظر نخبگان حوزوی و دانشگاهی (استاد راهنما: کریم‌خان‌محمدی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تبلیغ و ارتباطات فرهنگی. قم: دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام.
  ۱۶. کوئن، بروس. (۱۳۷۳). مبانی جامعه‌شناسی (مترجم: عباسعلی توسلی و رضا فاضل). تهران: نشر سمت.
  ۱۷. ملک‌م، سرجان. (۱۳۸۳). تاریخ ایران (مترجم: میرزا اسماعیل حیرت). تهران: نشر سنایی.
  ۱۸. موسوی‌الخمنی روح‌الله. (۱۳۶۲). کشف الأسرار. تهران: انتشارات امیرکبیر.
  ۱۹. موسوی‌الخمنی روح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه نور. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام علیه‌السلام.
  ۲۰. ناظمی اردکانی، مهدی. (۱۳۸۹). مدیریت راهبردی مساجد. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
  ۲۱. نوبهار، رحیم. (۱۳۷۵). مسجد نمونه (ج ۲). تهران: نشر ستاد اقامه نماز.

References

* The Holy Quran

1. Afrough, E. (1394 AP). "When the functions of the mosque become stereotyped." Taken from: Analysis and Information Website of Humanities Culture at <https://b2n.ir/j15952>. [In Persian]
2. Alwali, T. (1409 AH). *Mosques in Islam*. Beirut: Dar Al-Ilm le al-Mala'een. [In Arabic]
3. Baghdadi, M. (1392 AP). *Al-Tabaghat al-Kobra*. (M, Damghani, vol. 1, Trans.). Tehran: Farhang va Andisheh Publications. [In Persian]
4. Boroumand Alam, A. (1384 AP). *An Introduction to the Place of the Mosque in Islamic Civilization*. Tehran: Publication of the Committee of Holding Prayer. [In Persian]
5. Coen, Bruce. (1373 AP). *Fundamentals of Sociology* (A. A. Tavassoli & R. Fazel, Trans.). Tehran: Samt Publications. [In Persian]
6. Etemad Al-Saltanah, M. (1363 AP). *Al-Ma'athir va al-Athar*. (vol. 1). Tehran: Asatir Publications. [In Persian]
7. Heshmati, M. R. (1379 AP). *Mosques; Problems and solutions*. Journal of Islamic Preachers. (3), pp. 81-91. [In Persian]
8. Hor Ameli, M. (1414 AH). *Wasa'il al-Shia*. Qom: Alulbayt Institute. [In Arabic]
9. Ibn Ibrahim Ehsa'i, M. (1403 AH). *Awal al-Laali*. (M, al-Iraqi, Ed.). Qom: Seyyed Al-Shohada Institute. [In Arabic]
10. Imam Jomehzadeh, S. J., & Rahbar Ghazi, M. R., & Barzegar Ghazi, K., & Sadeghi Naqdali, Z. (1391 AP). The relationship between religiosity and electoral behavior. *Journal of Soft Power*. 3(8), pp. 27-44. [In Persian]
11. Kashanizadeh, M. (1391). *Pathological study of the current situation of mosques in Iran from the perspective of seminary and university elites* (Supervisor: K, Khan Mohammadi). Master's thesis, Propagation and Cultural Communication. Qom: Baqir al-Olum University. [In Persian]
12. Khamenei, S. A. (1388 AP). *Speech at a meeting of members of the Assembly of Leadership Experts*. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/y19885>. [In Persian]

13. Khamenei, S. A. (1389 AP). *Message to the 19th National Prayer Summit*. Retrieved from: Information website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/y19885>. [In Persian]
14. Malcolm, John. (1383 AP). *History of Iran* (M, I, Hairat, Trans.). Tehran: Sanaei Publications. [In Persian]
15. Mousavi Khomeini R. (1362 AP). *Kashf al-Asrar*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
16. Mousavi Khomeini R. (1378 AP). *Sahifeh Nour*. Tehran: The Institute for Publishing and Preparing Imam Khomeini's Works. [In Persian]
17. Nazemi Ardakani, M. (1389 AP). *Strategic management of mosques*. Tehran: Supreme Council of the Cultural Revolution. [In Persian]
18. Nobahar, R. (1375 AP). *Perfect Mosque* (Vol. 2). Tehran: Publication of the Committee for Holding Prayer. [In Persian]
19. Pourhossein, M. (1385 AP). Legitimacy in the Prophet Government. *Journal of Islamic Government*, (4), pp. 148-171. [In Persian]
20. Saburi Khosroshahi, H. (1390 AP). An Investigation of reference groups in Tehran. *Journal of Social Research*, 4(11), pp. 35-51. [In Persian]
21. Sharifzadeh, B. (1390 AP). Emerging spiritualist sects. *Scientific and Educational Journal of Basiji Teachers*, (28), pp. 10-18. [In Persian]

Cultural Drivers of Mosques in Social Harms Management

Reza Abravesh¹

Received: 25/12/2020

Accepted: 01/06/2021

Abstract

The mosque has a valuable place in Islamic culture and plays an important role in social systems. The mosque, as an influential institution in the social arena, has many important elements and factors that can manage social harms. These important elements are called cultural drivers. A proper understanding of the cultural drivers makes social policymakers take advantage of the mosque's cultural potential to manage social harms. This paper aims to identify and analyze the cultural drivers of mosques and determine the relationships between them to manage social harms. The main question is: What are the cultural drivers of mosques in the management of social harms and what is the relationship between these cultural drivers? To solve the research problem, the researcher used the qualitative content analysis method to find the cultural drivers and then analyzed the relationships between each of the identified cultural drivers using the interpretive structural method. The identified cultural drivers are development and expansion of jihadi groups, promotion of religious values in neighborhoods, development of social vitality, development and expansion of recreational sports activities, central role of mosque in neighborhoods, utilization of peripheral capacities, and the high social status of mosques among the people. These cultural drivers were structured in six levels.

Keywords

Mosques, key factors, cultural drivers, social policymaking, social harms.

---

1. Assistant Professor of Cultural Management, University of Islamic Sciences, Qom, Iran.
Abravesh@maaref.ac.ir

---

* Abravesh, R. (1400 AP). Key Cultural Factors of Mosques in Social Harm Management. *Journal of Islam and Social Studies*, 8(32), pp. 56-87. DOI: 10.22081/jiss.2021.59718.1738

پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی

رضا ابروش^۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۳/۱۱

چکیده

مسجد در فرهنگ اسلامی جایگاه ارزشمند و نقش مهمی در نظام‌های اجتماعی دارد. مسجد به‌عنوان نهاد تأثیرگذار در عرصه‌های اجتماعی، دارای عناصر و عوامل متعدد و مهمی است که می‌تواند آسیب‌های اجتماعی را مدیریت کند. به این عوامل مهم، پیشران گفته می‌شود. درک صحیح پیشران‌ها سبب می‌شود سیاست‌گذاران اجتماعی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی، از ظرفیت‌های فرهنگی مسجد بهره‌جویند. هدف این مقاله، شناسائی و تحلیل پیشران‌های فرهنگی مساجد و تعیین روابط میان آنها برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی است. پرسش اصلی عبارت است از: پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی چیست و چه رابطه‌ای بین پیشران‌های مذکور برقرار است؟ پژوهشگر برای حل مسئله پژوهش، از روش تحلیل محتوای کیفی برای یافتن پیشران‌ها بهره‌جست و سپس با استفاده از روش ساختاری تفسیری، روابط بین هر یک از پیشران‌های شناسائی شده را مورد تحلیل قرار داد. پیشران‌های شناسائی شده عبارتند از: «توسعه و گسترش گروه‌های جهادی»، «ترویج ارزش‌های دینی در محله‌ها»، «توسعه نشاط اجتماعی»، «توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی ورزشی»، «نقش محوری مسجد در محلات»، «به‌کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی» و «منزلت اجتماعی بالای مساجد در بین مردم». پیشران‌های مذکور در شش سطح ساختاربندی شدند.

کلیدواژه‌ها

مسجد، پیشران، پیشران‌های فرهنگی، سیاست‌گذاری اجتماعی، آسیب‌های اجتماعی.

۱. Abravesh@maaref.ac.ir

۱. استاد یار مدیریت فرهنگی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

* ابروش، رضا. (۱۴۰۰). پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی. فصلنامه علمی - پژوهشی

DOI: 10.22081/jiss.2021.59718.1738

اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۵۶-۸۷.

مقدمه

مساجد همواره یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های مردمی و نهادهای دینی در جوامع محسوب می‌شوند. مساجد به دلیل ارتباطات تنگاتنگی که با اقشار مختلف مردم برقرار می‌نمایند، حضوری فعال و اثربخش در مسائل و مشکلات مردم در مناطق مختلف و محلات دارند. مساجد دارای کارکردهای متعددی در حوزه امورات اجتماعی هستند که در برخی از برهه‌های زمانی برخی از کارکردهای آن بر سایر کارکردها غلبه یافته است. اما آنچه در این بین حائز اهمیت است، این است که از دیرباز تاکنون مساجد با مسائل اجتماعی مردم عجین بوده و هستند. عجین شدن مساجد با مسائل و چالش‌های اجتماعی مردم باعث شده تا بسیاری از نهادها و سازمان‌های مرتبط، به منظور پیشبرد اهداف اجتماعی، در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی، بر فعالیت و اقدامات مساجد تمرکز یافته و از طریق مساجد، سیاست‌ها و برنامه‌های اجتماعی خود را اجرا و دنبال نمایند. در این میان، نقش مساجد در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی بسیار پُررنگ است. مساجد، به عنوان یک مرکز و نهاد اجتماعی که ریشه در بافتارهای فرهنگی جوامع دارند، از ظرفیت بسیار بالایی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی برخوردار هستند. براساس مطالعات انجام شده ظرفیت‌های فرهنگی، نقش و کارکرد مهمی در مدیریت و کنترل آسیب‌های اجتماعی دارند؛ به طوری که میزان تأثیرگذاری آنها به مراتب بیشتر از، سایر اقدامات می‌باشد. این موضوع باعث شده تا توجه نهادها و مراکز متولی آسیب‌های اجتماعی به ویژه سیاست‌گذاران اجتماعی، به نقش مساجد در مدیریت و کنترل آسیب‌های اجتماعی معطوف گردد و درصدد بهره‌مندی از ظرفیت غنی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی شوند. به همین منظور مساجد برای حضوری کارآمد و اثربخش در مدیریت آسیب‌های اجتماعی می‌توانند با بهره‌گیری از پیشران‌های فرهنگی مدیریت آسیب‌های اجتماعی، نقش مؤثری در کنترل آسیب‌های اجتماعی و مدیریت آن ایفا نمایند. شناسایی و تحلیل پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی هدف این پژوهش می‌باشد. مراکز متولی سیاست‌گذاری اجتماعی، با درک اهمیت و موضوع پیشران‌های فرهنگی مساجد در

مدیریت آسیب‌های اجتماعی، زمینه مداخله و به‌کارگیری مساجد در این حوزه را تسهیل و آماده نموده و از این طریق، می‌توان از ظرفیت مساجد برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی بهره جست. سئوالی که در این پژوهش مطرح می‌شود این است که پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی چیست و چه رابطه‌ای بین پیشران‌های مذکور برقرار است؟ با بررسی‌های انجام‌شده در پایگاه‌هایی که نشریات و مقالات را نمایه می‌سازند، مقاله‌ای با عنوان: «نقش آموزش و پرورش در کنترل آسیب‌های اجتماعی» (اکبرنژاد و میرزائی، ۱۳۹۶)، در نشریه مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی انتشار یافته که نقش تربیتی مراکز آموزشی و بالابردن سطح دانش و آگاهی‌ها در برابر رفتارهای پرخطر و ناسالم اجتماعی را مهم‌ترین عامل برای کنترل آسیب‌های اجتماعی برمی‌شمارد. در پژوهش دیگری با عنوان: «ایجاد پایگاه خدمات اجتماعی راهی برای کنترل آسیب‌های اجتماعی» (موسوی چلک و رحیمی، ۱۳۸۷) در نشریه برنامه منتشر شد، به نقش گروه‌های غیررسمی (NGO)، فرهنگ‌سراها، مدرسه، مسجد و سایر نهادهای فعال در عرصه‌های اجتماعی و همچنین افراد معتمد و مؤثر به‌عنوان تسهیل‌گر در کنترل آسیب‌های اجتماعی می‌پردازد. درنهایت، با بررسی‌های انجام‌شده، پژوهشی که به‌طور خاص به موضوع پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی پرداخته باشد، مشاهده نشد. به همین دلیل، انجام چنین پژوهشی برای استفاده حداکثری از ظرفیت مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی ضروری می‌نماید و می‌تواند راهگشا و مبنای سیاست‌گذاری‌های مراکز ذی‌ربط در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی در حوزه آسیب‌های اجتماعی باشد.

۱. ادبیات نظری پژوهش

۱-۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱-۱. پیشران فرهنگی

پیشران‌ها، عناصری هستند که باعث حرکت و تغییر در طرح اصلی سناریوها شده و سرانجام آن را مشخص می‌کنند (شوارتز، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵) در واقع، هر موضوعی در

آینده‌پژوهی توسط یک‌سری عوامل کلیدی به جلو رانده می‌شوند (شوارتز، ۱۳۹۰، ص ۱۰۴). به این عوامل کلیدی که تأثیر چشم‌گیری در آینده‌پژوهی و تحقق آینده دارند، پیشران^۱ گویند. در این پژوهش، منظور از پیشران فرهنگی، آن دسته از عوامل و نیروهای عمده‌ی تشکیل‌دهنده‌ی یک موضوع هستند که ریشه در بافتارهای فرهنگی جوامع دارند و بخش زیادی از آینده را تحت تأثیر قرار می‌دهند.

۱-۲. آسیب‌های اجتماعی

آسیب، حالتی در حیات یک پدیده است که روند عادی یا سالم آن را دچار بیماری نماید (ساروخانی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۱۴). آسیب‌های اجتماعی به آن دسته از جریان‌های ساخته‌شده اجتماعی تلقی می‌شوند که ساختارها و فرایندهای موجود در جامعه را مختل و تضعیف می‌کنند (Lasslett, 2010, p. 2). بر این اساس آسیب‌های اجتماعی، بیانگر شیوع یک بیماری و اختلال در گروه‌های مختلف اجتماعی، سازمان‌ها، روابط اجتماعی و ارکان مختلف اجتماع محسوب می‌شود که سلامت جامعه را مورد تهدید قرار می‌دهند.

۱-۲. مدیریت آسیب‌های اجتماعی

برخی از پژوهشگران این عرصه، آسیب‌های اجتماعی را معلول انقلاب صنعتی می‌دانند و معتقدند؛ در اکثر جوامع، آسیب‌های اجتماعی وجود دارند و تأثیرات خود را می‌گذارند، اما آنچه جوامع مختلف را در این مورد از هم متفاوت می‌سازد، نوع نگرش این جوامع به علل به‌وجودآورنده آسیب‌ها و راه‌کارهای اصلاح و بهبود آن است.

جوامع مختلف در مدیریت و اصلاح آسیب‌های اجتماعی، سازوکارهای خاص خود را دارند. در این میان، به‌منظور مدیریت و برخورد با آسیب‌های اجتماعی، باید از تقلید کورکورانه از سایر جوامع و نظام‌های بیگانه اجتناب ورزید؛ زیرا آسیب‌های اجتماعی،

1. Propellant

ارتباط تنگاتنگی با سنت‌ها و نظام فرهنگی و ارزشی هر جامعه دارند؛ به همین دلیل، برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی، باید با تکیه بر الگوهای داخلی و استفاده از ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی موجود، آسیب‌های اجتماعی را مدیریت نمود.

آنچه در مورد آسیب‌های اجتماعی قابل توجه است، ارتباط آنها با وضعیت سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و ارزشی حاکم بر جامعه است (موسوی چلک و دیگران، ۱۳۹۷، ص ۹۹).

بنابراین، نظام‌های حاکمیتی و قانون‌گذار، اهتمام جدی به این موضوع و مسئله دارند (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۸/۱۲/۸). این باعث می‌شود تا نهادها و مراکز ذی‌ربط برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی، از تمام ظرفیت‌های موجود بهره‌گیرند.

براساس مطالعات انجام‌شده، یکی از راهبردهای مدیریت آسیب‌های اجتماعی، استفاده از ظرفیت سازمان‌ها و تشکل‌های غیردولتی است. این مراکز که در بین مردم حضور چشمگیر دارند، نقش مهمی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی ایفا می‌نمایند. مساجد، به‌عنوان نمونه بارز مراکز غیردولتی و ارزشی که در جامعه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند، نقش مهمی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی می‌توانند بر عهده گیرند (عامری، ۱۳۹۷/۲/۳).

۳-۱. نقش پیشران‌های فرهنگی در آسیب‌های اجتماعی

فرهنگ، یک بُعد مهم جامعه‌ی انسانی و به‌قولی؛ وجه تمایز انسان از حیوان است. فرهنگ، در جامعه اثری به‌مراتب بیشتر از سایر نهادهای اجتماعی خواهد داشت. در واقع، هیچ نهاد اجتماعی را نمی‌توان یافت که خارج از فرهنگ جامعه باشد (روح‌الامینی، ۱۳۷۲، ص ۴۲). فرهنگ، تأمین‌کننده اصلی پتانسیل حرکت جامعه است (نادری و ابروش، ۱۳۹۲، ص ۱۰۵)؛ از این‌رو فرهنگ به‌عنوان یک عامل تأثیرگذار بر آسیب‌های اجتماعی محسوب می‌شود. فرهنگ از طریق هنجارها، ارزش‌ها، آرمان‌ها و ایدئولوژی‌هایی که به کنشگران اجتماعی پیشنهاد یا تحمیل می‌کند، برایشان انگیزه و آمادگی ذهنی جهت کنش را فراهم می‌سازد (روشه ۱۳۷۶، ص ۶۶). هدایت و کنترل کنش‌های انسانی از طریق فرهنگ، به میزان قابل توجهی، آسیب‌های اجتماعی را مدیریت و کنترل می‌نماید. در این میان،

پیشران‌های فرهنگی به‌عنوان عوامل کلیدی و تأثیرگذار بر مدیریت آسیب‌های اجتماعی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. امروزه سیاست‌گذاری‌های اجتماعی به‌منظور مدیریت و کنترل آسیب‌های اجتماعی توجه زیادی به پیشران‌های فرهنگی دارند.

۴-۱. سیاست‌گذاری اجتماعی و کارکردهای اجتماعی مساجد

سیاست‌گذاری اجتماعی به‌دنبال این است که چگونه می‌توان یک زندگی خوب و دارای سلامت حداکثری برای مردم مهیا نمود (دین، ۱۳۸۸، صص ۲۵-۲۶). لازمه ایجاد چنین زندگی مطلوب و سرشار از سلامت، مدیریت آسیب‌های اجتماعی جامعه است. بر این اساس، سیاست‌گذاران اجتماعی و بالتبع سیاست‌گذاری اجتماعی برای یافتن بهترین راه، سراغ هر فضائی که نیاز باشد، می‌روند (دین، ۱۳۸۸، ص ۱۵). در این میان، یکی از مهم‌ترین فضاها موجود در جوامع برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی، مساجد هستند. مسجد در فرهنگ اسلامی، دارای نقش اجتماعی بسیار بالائی است. مسجد، بخشی از وظایف مربوط به نهادها و سازمان‌های مرتبط با حوزه سیاست اجتماعی و کنترل آسیب‌های اجتماعی را برعهده گرفته است. براساس مطالعات انجام‌شده، مسجد در طول تاریخ به‌عنوان محلی برای رفع نیازها و مشکلات مردم مورد توجه بوده است (سعیدی رضوانی، ۱۳۶۸، ص ۴۲). به همین دلیل، مراکز سیاست‌گذار در عرصه‌های اجتماعی، اهتمام جدی برای بهره‌مندی از ظرفیت‌های فرهنگی مساجد به‌منظور مدیریت آسیب‌های اجتماعی دارند. در واقع می‌توان گفت؛ مساجد به‌عنوان یک تشکل و نهاد غیردولتی، از ظرفیت‌های فرهنگی تأثیرگذاری برخوردارند. وجود چنین ظرفیت‌هایی در مساجد، موجب شده تا سیاست‌گذاران اجتماعی، این ظرفیت‌ها را به‌عنوان پیشران‌های فرهنگی برای مدیریت و کنترل آسیب‌های اجتماعی مورد توجه قرار دهند. از این‌رو، این فرضیه مطرح می‌شود که مساجد دارای نقش‌های کلیدی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی هستند که به آنها پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی اطلاق می‌شود. فرضیه دیگری که در این پژوهش قابل طرح و بررسی است، وجود نوعی رابطه بین پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی است.

۲. روش پژوهش

مدل‌سازی تفسیری - ساختاری (ISM)^۱ که توسط وارفیلد^۲ مطرح شد یک روش برای ایجاد و فهم روابط میان عناصر یک سیستم پیچیده است؛ به عبارت دیگر، مدل‌سازی تفسیری - ساختاری، یک فرآیند یادگیری متعامل است که در آن مجموعه‌ای از عناصر مختلف و مرتبط با همدیگر در یک مدل یکپارچه جامع ساختار بندی می‌شوند. این روش کمک زیادی به برقراری نظم در روابط پیچیده میان عناصر یک سیستم می‌نماید؛ همچنین در تشخیص روابط درونی متغیرها نیز کمک می‌کند و یک تکنیک مناسب برای تجزیه و تحلیل تأثیر یک متغیر بر متغیرهای دیگر محسوب می‌شود (آذر و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۷).

این روش مبتنی بر روش‌های تفسیری است؛ زیرا مبتنی بر قضاوت گروهی از خبرگان است و از این جهت، یک روش ساختاری است؛ به دلیل اینکه اساس روابط در آن، مبتنی بر یک ساختار سرتاسری است که از مجموعه‌ی پیچیده‌ای از متغیرها استخراج شده است (فیروزجانیان و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۳۸). برای اجرای روش ISM و به دست آوردن روابط درونی و اولویت‌های عناصر در یک سیستم باید مراحل ذیل انجام شود: (لطیفیان، ۱۳۹۲، ص ۲۰۱).

۱-۲. تعیین پیشران‌های فرهنگی مساجد

در این مرحله با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، پیشران‌های فرهنگی مساجد ایجاد شدند. تحلیل محتوای کیفی ریشه در پژوهش‌های اجتماعی دارد. در تحلیل محتوای کیفی می‌توان از انواع دست‌نوشته‌های مصاحبه‌ها، گفتمان‌ها و مستندات دیگر استفاده نمود (خنیفر، ۱۳۹۶، ص ۸۰). تحلیل محتوای کیفی که در این پژوهش به کار رفته است، با استفاده از نظریه‌ها و رویه‌های موجود، دانش متخصصان و تحقیقات پیشین،

1. Interpretive Structural Modeling

2. Warfield

آغاز می‌شود. سپس مفهوم‌ها بر اساس اطلاعات موجود، تدوین می‌شوند. در این پژوهش نیز با بررسی مصاحبه‌ها و مطالعات انجام‌شده پیرامون موضوع، یک‌سری مفاهیم به‌دست آمده که در قالب پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی طبقه‌بندی شدند. نگاره شماره ۱ پیشران‌های به‌دست آمده از تحلیل محتوای کیفی را نشان می‌دهد.

نگاره شماره ۱: تدوین پیشران‌ها از تحلیل محتوای کیفی

پیشران‌ها	مفاهیم
۱. توسعه و گسترش گروه‌های جهادی	استفاده از ظرفیت جوانان، کانون‌ها و بسیج
	مسجد، مرکز حضور اجتماعات مردمی است
	نهادهای دولتی و رسمی انگیزه‌های لازم را برای این کار ندارند
	مسجد، محلی برای تربیت نیروهای کارآمد
۲. ترویج ارزش‌های دینی در محله‌ها	محور فعالیت‌های دینی و فرهنگی در جامعه اسلامی باشد
	تبلیغ تعالیم اسلامی، عمده‌تأ در مسجد است
	مسجد، قطب ارزشی جوامع اسلامی است
۳. توسعه نشاط اجتماعی	با ایجاد نشاط، می‌توان معضلات اجتماعی را مدیریت کرد.
	اهتمام ویژه مساجد به مقوله نشاط و شادابی اجتماعی
۴. توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی ورزشی	باید برای انواع نیازها، انواع پاسخ‌ها را در مسجد عرضه کنیم
	فعالیت‌های ورزشی؛ مثل احداث مجموعه ورزشی
۵. نقش محوری مسجد در محلات	مساجد در دسترس‌ترین مراکز و نهادهای اجتماعی هستند
	نقش مساجد در کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی بی‌بدیل است
	خدمت‌گزاری به عموم مردم و کمک به رفع مشکلات آنها

پیشران‌ها	مفاهیم
۶. به کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی	مساجد باید استفاده چندمنظوره داشته باشند
	مساجد، بستر حضور نهادهای مختلف فرهنگی در محلات هستند
	معتقدم مشکلات اجتماعی را نهادهای مردمی بهتر می‌توانند رفع و رجوع کنند
	می‌تواند با تعامل و همکاری با سایر نهادها و سازمان‌ها، بخشی از مشکلات و معضلات جامعه را حل کند.
۷. منزلت اجتماعی بالای مساجد در بین مردم	مسجد مهم‌ترین پایگاه مذهبی و اجتماعی و فرهنگی جامعه اسلامی است
	مساجد در بین مردم دارای ارج و قرب خاصی هستند

پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی که از فرایند تحلیل محتوای کیفی ایجاد شدند در نگاره ۲ نشان داده می‌شوند:

نگاره شماره ۲: پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی

توسعه و گسترش گروه‌های جهادی
ترویج ارزش‌های دینی در محله‌ها
توسعه نشاط اجتماعی
توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی ورزشی
نقش محوری مسجد در محلات
به کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی
منزلت اجتماعی بالای مساجد در بین مردم

۲-۲. به دست آوردن ماتریس خودتعاملی پیشران‌های فرهنگی مساجد

این ماتریس، یک ماتریس به ابعاد پیشران‌ها است که در سطر و ستون اول آن، پیشران‌ها به ترتیب ذکر می‌شود. پیشران‌های به دست آمده، به منظور ایجاد ماتریس خودتعاملی در قالب پرسش‌نامه‌ای برای تعدادی از خبرگان ارسال شد. برای تعیین نوع رابطه‌ها از نمادهای (V,A,X,O) استفاده می‌شود.

اگر عامل سطر، منجر به رسیدن به عامل ستون شود و یا در این راه زمینه‌ساز باشد، از نماد V استفاده می‌نماییم، ولی اگر عامل ستون، منجر به رسیدن به عامل سطر شود و یا در این راه زمینه‌ساز باشد، از نماد A استفاده می‌نماییم. اگر رابطه دو طرفه باشد و هر دو در رسیدن به همدیگر، کمک کار باشند، از نماد X استفاده می‌نماییم. در نهایت هم، اگر دو عامل مورد مقایسه هیچ ارتباطی با هم نداشته‌اند، از نماد O استفاده می‌نماییم.

منزلت اجتماعی مساجد	بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی	نقش محوری مسجد	فعالیت‌های تفریحی ورزشی	توسعه نشاط اجتماعی	ترویج ارزش‌های دینی	توسعه گروه‌های جهادی	سطر (i) / ستون (j)
V	V	X	O	V	V	۱	توسعه گروه‌های جهادی
X	V	A	O	V	۱	A	ترویج ارزش‌های دینی
A	A	X	A	۱	A	A	توسعه نشاط اجتماعی
A	A	A	۱	V	O	O	فعالیت‌های تفریحی ورزشی
A	V	۱	V	X	V	X	نقش محوری مسجد

1. Structural Self-Interaction Matrix (SSIM)

منزلت اجتماعی مساجد	بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی	نقش محوری مسجد	فعالیت‌های تفریحی ورزشی	توسعه نشاط اجتماعی	ترویج ارزش‌های دینی	توسعه گروه‌های جهادی	سطر (i)/ستون (j)
A	۱	A	V	V	A	A	بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی
۱	V	V	V	V	X	X	منزلت اجتماعی مساجد

۲-۳. به دست آوردن ماتریس دستیابی پیشران‌های فرهنگی مساجد^۱

سپس با تبدیل نمادهای روابط ماتریس خودتعاملی، به اعداد صفر و یک بر حسب قواعد زیر می‌توان ماتریس دستیابی را ایجاد نمود. این قواعد بدین صورت می‌باشند (Faisal et al, 2006, p. 550):

۱. اگر خانه (i, j) در ماتریس SSIM نماد V گرفته است، خانه مربوط در ماتریس دستیابی، عدد ۱ می‌گیرد و خانه قرینه آن؛ یعنی خانه (j, i) عدد صفر می‌گیرد.
۲. اگر خانه (i, j) در ماتریس SSIM نماد A گرفته است، خانه مربوطه در ماتریس دستیابی، عدد صفر می‌گیرد و خانه قرینه آن یعنی خانه (j, i) عدد ۱ می‌گیرد.
۳. اگر خانه (i, j) در ماتریس SSIM نماد X گرفته است، خانه مربوطه در ماتریس دستیابی، عدد ۱ می‌گیرد و خانه قرینه آن یعنی خانه (j, i) هم عدد ۱ می‌گیرد.
۴. اگر خانه (i, j) در ماتریس SSIM نماد O گرفته است، خانه مربوطه در ماتریس دستیابی، عدد صفر می‌گیرد و خانه قرینه آن؛ یعنی خانه (j, i) هم عدد صفر می‌گیرد.

در این مرحله، پژوهشگر، اطلاعات درج‌شده در فرم‌های جمع‌آوری‌شده را که با علامت‌های: (V, A, X, O) تکمیل شده بود، به ۰ و ۱ تبدیل نموده و آنها را برای انجام

1. Reachability Matrix

محاسبات کمی در نرم افزار Excel وارد نمود. به این صورت که برای هر یک از خبرگان، یک فایل ایجاد نمود و علامت‌ها را براساس ۰ و ۱ در داخل ماتریس ثبت نمود. منطق روش ساختاری - تفسیری مبتنی بر قاعده «مد» می‌باشد؛ از این رو، مبنای محاسبه در پرسش‌نامه‌ها بیشترین فراوانی خواهد بود. پژوهشگر پس از اینکه بیشترین فراوانی را از فرم‌های خبرگان توسط نرم‌افزار جمع‌بندی نمود، ماتریس دستیابی پژوهش را می‌تواند تهیه نماید. در واقع، ماتریس دستیابی، مبنای محاسبات بعدی برای تعیین روابط بین پیشران‌ها و تعیین سطح آنها خواهد بود.

۲-۴. ماتریس نهائی دستیابی خبرگان

منزلت اجتماعی مساجد	بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی	نقش محوری مسجد	فعالیت‌های تفریحی ورزشی	توسعه نشا‌ط اجتماعی	ترویج ارزش‌های دینی	توسعه گروه‌های جهادی	سطر (i) / ستون (j)
۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	توسعه گروه‌های جهادی
۱	۱	۰	۰	۱	۱	۰	ترویج ارزش‌های دینی
۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	توسعه نشا‌ط اجتماعی
۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	فعالیت‌های تفریحی ورزشی
۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	نقش محوری مسجد
۰	۱	۰	۱	۱	۰	۰	بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	منزلت اجتماعی مساجد

۲-۵. تعیین روابط و سطح‌بندی پیشران‌های فرهنگی مساجد

برای تعیین سطح و اولویت پیشران‌ها باید با استفاده از ماتریس دستیابی، مجموعه دستیابی^۱ یا خروجی و مجموعه پیش‌نیاز^۲ یا ورودی برای هر پیشران تعیین شود. مجموعه دستیابی هر پیشران؛ شامل پیشران‌هایی است که از طریق این پیشران می‌توان به آنها رسید و مجموعه پیش‌نیاز؛ شامل پیشران‌هایی است که از طریق آن‌ها می‌توان به این پیشران رسید (وارفیلد، ۱۹۷۴م، ص ۴۱۰). بنابراین، برای سطح‌بندی پیشران‌ها و کشف روابط بین آنها از ماتریس دستیابی استفاده می‌شود. پس از تعیین مجموعه دستیابی و پیش‌نیاز برای هر پیشران، عناصر مشترک موجود در مجموعه دستیابی و پیش‌نیاز برای هر یک از پیشران‌ها شناسایی می‌شوند و در نگاره ۳ درج می‌شود:

نگاره شماره ۳: تعیین روابط و سطح‌بندی پیشران‌های فرهنگی مساجد

پیشران‌ها	مجموعه دستیابی	مجموعه پیش‌نیاز	عناصر مشترک	سطح
۱	۱، ۲، ۳، ۵، ۶، ۷	۱، ۵، ۷	۱، ۵، ۷	۵
۲	۲، ۳، ۶، ۷	۱، ۲، ۵، ۷	۲، ۷	۴
۳	۳، ۵	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷	۳، ۵	۱
۴	۳، ۴	۴، ۵، ۶، ۷	۳، ۴، ۵	۲
۵	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶	۱، ۳، ۵، ۷	۳، ۵	۵
۶	۳، ۴، ۶	۱، ۲، ۵، ۶، ۷	۶	۳
۷	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷	۱، ۲، ۷	۱، ۲، ۷	۶

پس از ایجاد ماتریس دستیابی، نوبت تعیین سطح هر یک از پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی است. در این مرحله، با توجه به آنچه در روش

1. Reachability set

2. Antecedent set

تفسیری - ساختاری بیان شد، مجموعه‌ی دستیابی و پیش‌نیاز هر یک از پیشران‌ها بر اساس ماتریس دستیابی تعیین می‌شود. در این مرحله، عناصر مشترک در هر دو مجموعه شناسائی و در ستون مخصوص عناصر مشترک درج می‌گردد؛ وقتی این کار برای تمام پیشران‌ها انجام شد، آن پیشران‌هایی که تعداد مجموعه دستیابی با عناصر مشترک آنها برابری دارد، به‌عنوان سطح اول انتخاب می‌شوند. سپس آن پیشران‌هایی که به‌عنوان سطح نخست انتخاب شده‌اند، در مرحله بعد، از ذکر آنها در جدول طبقه‌بندی خودداری می‌شود؛ به عبارت دیگر، وقتی سطوح اول انتخاب شدند، مجدداً همین فرایند انجام می‌شود با این تفاوت که پیشران‌هایی که به‌عنوان سطح نخست برگزیده شدند، از فرایند تعیین مجموعه پیش‌نیاز در دور دوم حذف می‌شوند؛ این فرایند، آن‌قدر ادامه پیدا می‌کند تا جایی که همه‌ی پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی تعیین سطح شوند. اینکه پیشران‌ها به چه صورتی سطح‌بندی شوند، بستگی به دیدگاه خبرگان دارد. به عبارت دیگر، پژوهشگر در تعیین سطح پیشران‌ها، هیچ‌گونه دخالتی ندارد؛ پژوهشگر فقط با استفاده از ماتریس فوق که برآیند نظر خبرگان است، درصد تعیین رابطه‌ی بین آنها می‌باشد.

۲-۶. رسم نمودار

پس از تعیین سطوح پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی می‌توان نمودار روابط و سطوح پیشران‌ها را ترسیم نمود. ابتدا سطح پیشران‌ها به ترتیب اولویت ترسیم شده و سپس براساس ماتریس دستیابی روابط یک‌طرفه یا دو طرفه آنها ترسیم می‌شود.

۳. تحلیل یافته‌های پژوهش

۳-۱. پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی

پیشران‌های فرهنگی مساجد که در مدیریت آسیب‌های اجتماعی تأثیرات قابل توجهی دارند، ریشه در بافتارهای فرهنگی جوامع دارند. این پیشران‌ها، به‌عنوان نیروهای

تأثیرگذار بر مسائل و آسیب‌های اجتماعی نقش مهمی در مدیریت و کنترل آسیب‌های اجتماعی و مخاطرات مربوط به آن دارند. مساجد، به‌عنوان نهادهای ارزشی و مرجع در محلات و جوامع اسلامی، با تمرکز بر پیشران‌های فرهنگی نقش قابل‌ملاحظه‌ای در مدیریت آسیب‌ها و مخاطرات اجتماعی دارند. با بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش، پیشران‌های فرهنگی مساجد که در مدیریت آسیب‌های اجتماعی ایفای نقش می‌کنند، شامل هفت پیشران است که هر یک در ادامه تبیین می‌شود.

۳-۱-۱. توسعه و گسترش گروه‌های جهادی

گروه‌های جهادی، گروه‌هایی خودجوش و اثرگذار از اقشار مختلف مردم هستند که حضوری کارآمد و فعال در حلّ مسائل و بحران‌های اجتماعی دارند. تمرکز گروه‌های جهادی بر فعالیت‌ها و حرکت‌های جهادی است. از این‌رو، ویژگی ممتاز و برجسته آنها، اخلاص، همت، مسئولیت‌پذیری، وظیفه‌شناسی و خدمت‌رسانی مادی و معنوی در راستای اهداف انقلاب اسلامی است.

عامل اصلی شکل‌گیری و حرکت‌های جهادی به ارزش‌های جامعه وابسته است. مساجد نیز به‌عنوان یک نهاد ارزشی، نقش مهمی در شکل‌گیری فعالیت‌های جهادی و بالتبع گروه‌های جهادی دارند. مساجد به‌عنوان پایگاه فکری و معنوی گروه‌های جهادی، زمینه‌ساز ایجاد و نقش‌آفرینی گروه‌های جهادی هستند. به همین دلیل، نقش و کارکرد مساجد در توسعه و گسترش گروه‌های جهادی غیرقابل‌انکار است. مساجد به دلیل اینکه مرکز حضور اجتماعات مردمی هستند، ظرفیت خوبی برای توسعه و گسترش گروه‌های جهادی دارند. مساجد به‌عنوان یک نهاد اجتماعی برخاسته از بطن جامعه و اقشار مختلف مردم، از انگیزه‌های بالایی برای فعالیت‌های جهادی برخوردارند. وجود انگیزه‌های جهادی در مساجد، باعث می‌شود تا مساجد افزون بر فعالیت‌ها و مراسمات مذهبی، برای رفع نیازها و مسائل جامعه نیز اقدام نمایند.

مساجد، دارای سابقه‌ی کهن آموزشی و تربیتی هستند. در واقع، یکی از کارکردهای مهم مساجد، کارکرد آموزشی و تربیت نیرو است. این کارکرد باعث می‌شود تا مساجد

برای تشکیل گروه‌های جهادی از ظرفیت‌های بالائی برخوردار شوند. بنابراین، مساجد از طریق توسعه انگیزه‌های معنوی در راستای فعالیت‌های جهادی و تربیت نیروهای کارآمد، نقش مهمی در توسعه و پیشرفت گروه‌های جهادی دارند. وجه فرهنگی بودن این پیشران در این است که شکل‌گیری و توسعه گروه‌های جهادی باید ریشه در بافتارهای فرهنگی جوامع داشته باشد که در این میان مساجد، نقش و تأثیرات عمده‌ای در بافتارهای فرهنگی دارند. در واقع، توسعه و گسترش گروه‌های جهادی مرهون ارزش‌ها و انگیزه‌های معنوی بالاست که مساجد به‌عنوان یک نهاد ارزشی نقش مهمی در نهادینه‌سازی ارزش‌ها و متبلورسازی انگیزه‌ها دارند. از این رو یکی از پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، توسعه و گسترش گروه‌های جهادی است؛ زیرا از طریق توسعه و گسترش چنین گروه‌های کارآمد و توانمند است که می‌توان بر بسیاری از مشکلات و مسائل اجتماعی فائق آمد.

۳-۱-۲. ترویج ارزش‌های دینی در محله‌ها

مساجد به‌عنوان قطب ارزشی محلات و محور فعالیت‌های فرهنگی و دینی، رسالت تبلیغ تعالیم دینی را بر عهده دارند. از این رو، دارای ظرفیت ترویج ارزش‌های دینی در محلات هستند. همچنین، جایگاه مقدس مسجد در بین مردم باعث شده تا مساجد به‌عنوان مکان‌هایی مقدس در فرهنگ و زندگی مردم محسوب شود. مساجد در آموزش‌های دینی و توسعه و ترویج ارزش‌ها نقش مهمی دارند. در واقع مساجد، منشأ ترویج ارزش‌ها در محلات هستند. تبلور و نهادینه‌شدن ارزش‌ها در آحاد افراد جامعه به‌عنوان یک سیستم خودکنترلی مانع بروز بسیاری از انحرافات و کجروی‌های اجتماعی خواهد شد. ارزش‌ها به‌مثابه یک سازوکار کنترلی، رفتار و عملکرد افراد در جامعه را مورد هدایت قرار می‌دهند و از این طریق، می‌توان انتظار داشت که افراد هنجارهای اجتماعی را رعایت نموده و بالتبع، آن مسائل و چالش‌های اجتماعی به میزان قابل توجهی کاهش یابد. کاهش مسائل و چالش‌های اجتماعی به‌طور مستقیم بر کاهش آسیب‌های اجتماعی تأثیر گذار است. از این رو، مساجد با تمرکز حداکثری بر ترویج و

نهادینه‌سازی ارزش‌ها در محله‌ها می‌توانند آسیب‌های اجتماعی را مورد کنترل قرار دهند. در واقع، کنترل آسیب‌های اجتماعی از طریق پیشران ترویج ارزش‌های دینی، جنبه پیشگیرانه داشته و به‌نوعی مدیریت آسیب‌های اجتماعی قبل از وقوع و بروز آنها در سطح جامعه است.

۳-۱-۳. توسعه نشاط اجتماعی

نشاط، از جمله نیازهای فطری و طبیعی انسان است که به زندگی انسان معنا می‌بخشد و سبب تجدید قوا برای ادامه حرکت تکاملی او می‌شود. نشاط، نقش مهمی در ایجاد یک جامعه سالم دارد. به طوری که فقدان نشاط و نشاط‌آفرینی در جامعه می‌تواند زمینه بروز آسیب‌های اجتماعی متعددی شود. در واقع با ایجاد نشاط، می‌توان معضلات اجتماعی را مدیریت نمود. از این‌رو مساجد، به‌عنوان مراکز مهم اجتماعی در جوامع و محلات می‌توانند نقش مهم و کارآمدی در ایجاد نشاط در محلات داشته باشند؛ البته وقتی صحبت از نشاط می‌شود، منظور فقط تفریح و شادی نیست، بلکه نشاط، بیانگر یک حس خوب درونی در افراد جامعه است که امید افراد در جامعه برای حل مسائل اجتماعی را ارتقاء می‌دهد. از این‌رو اهتمام ویژه مساجد به مقوله نشاط اجتماعی، می‌تواند زمینه مدیریت بسیاری از آسیب‌های اجتماعی را مهیا سازد. نشاط اجتماعی، رابطه معکوس با آسیب‌های اجتماعی دارد؛ یعنی به‌میزانی که نشاط اجتماعی در جامعه افزایش یابد، به همان میزان آسیب‌های اجتماعی کاهش می‌یابند. نشاط، پدیده‌ای اجتماعی است؛ به همین دلیل به‌منظور تحقق آن، نمی‌توان نسبت به بافتارهای فرهنگی و اجتماعی جامعه مورد هدف بی‌تفاوت بود. هرگونه اقدام توسط نهادهای مرتبط برای نشاط‌آفرینی باید مبتنی بر بافتارهای فرهنگی و اجتماعی جامعه هدف باشد. مساجد نیز که نقش مهمی در بافتارهای اجتماعی و فرهنگی جوامع دارند، نسبت به مقوله و پدیده نشاط بی‌ارتباط نیستند، بلکه به‌نوعی برای تحقق نشاط در عرصه‌های معنوی و فرامادی، می‌توان از ظرفیت مساجد بهره جست. از این‌رو، نشاط به‌عنوان یک عنصر و پدیده اجتماعی می‌تواند مورد توجه مساجد قرار گیرد و با استفاده از ظرفیت‌های معنوی و

انسانی مساجد، نشاط را در محلات و جامعه توسعه داد و از این طریق، گام مؤثری برای بهبود مسائل اجتماعی و مدیریت آنها برداشت. به همین دلیل، توسعه نشاط اجتماعی به‌عنوان یکی از پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی محسوب می‌شود.

۳-۱-۴. توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی ورزشی

تفریح، یک نیاز حیاتی و مهم برای زندگی در جوامع ماشینی است. مساجد به‌عنوان یک مرکز برآورده‌سازی نیازهای اجتماعی مردم، در راستای توسعه تفریحات سالم و در قالب برنامه‌های مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و ورزشی، توانسته‌اند اقدامات اثربخشی را از خود نمایان سازند. در این پژوهش، یکی از پیشران‌های فرهنگی مساجد که در مدیریت آسیب‌های اجتماعی نقش آفرینی می‌نماید، توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی است. این پیشران یک عامل اجتماعی محسوب می‌شود که ریشه در بافتارهای فرهنگی جوامع دارد و بخش زیادی از آینده در عرصه آسیب‌های اجتماعی را تحت تأثیر و مدیریت قرار می‌دهد.

براساس مطالعات انجام‌شده، برنامه‌های تفریحی و به‌ویژه ورزشی نقش مهمی در ایجاد و تداوم یک جامعه سالم ایفا می‌نمایند. برنامه‌های تفریحی و ورزشی، فرصتی مغتنم برای ایجاد یک جامعه سالم محسوب می‌شوند. یک جامعه، هر چه به‌سوی سلامت و سالم‌بودن حرکت کند، به همان میزان، از میزان آسیب‌های اجتماعی آن کاسته می‌شود. به همین دلیل، هر عامل و پیشرانی که زمینه تحقق جامعه یا محله سالم را موجب شود، به همان میزان می‌تواند آسیب‌های آن جامعه و محله را کاهش دهد. بنابراین، برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی نمی‌توان از عوامل یا پیشران‌های شکل‌گیری یک جامعه سالم غفلت نمود. تفریح و ورزش، نقش مهمی در تحقق یک جامعه سالم ایفا می‌نمایند و در مدیریت آسیب‌های اجتماعی به‌عنوان یک عامل بازدارنده و کنترل‌کننده عمل می‌کنند. مساجد؛ اگرچه به‌عنوان یک نهاد مذهبی و مقدس در جامعه و محلات شهری محسوب می‌شوند، ولی به دلیل مورد توجه‌بودن آنها

در نزد مردم و فعالیت‌های اجتماعی گسترده‌شان، نقشی مؤثر در برنامه‌های اجتماعی محلات دارند. از این رو مساجد، می‌توانند با توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی در محلات و جوامع مختلف، زمینه ایجاد یک جامعه سالم را فراهم سازند. مساجد با تمرکز بر توسعه تفریحات سالم در محلات و جوامع، اوقات فراغت افراد به‌ویژه نوجوانان و جوانان را مدیریت نموده و از این طریق تلاش مؤثری در سالم‌سازی جامعه و زدودن آسیب‌های اجتماعی انجام می‌دهند.

۳-۱-۵. نقش محوری مسجد در محلات

مسجد در جوامع اسلامی، دارای پیشینه‌ای روشن و کارآمد است. از این رو، همواره به‌عنوان پایگاه اجتماعی و معنوی مردم، نقش محوری در رفع نیازها و مشکلات مردمی داشته است. این جایگاه اجتماعی ارزشمند برای مساجد، باعث شده تا مسجد نقش محوری در محلات داشته باشد. این نقش محوری در واقع، برآیند اهتمام و توجه مسجد به مشکلات و مخاطرات اجتماعی مردم در تمام عرصه‌ها است. در این پژوهش با بررسی‌های انجام‌شده، مساجد به‌عنوان یک نهاد اجتماعی در دسترس برای مردم و خدمت‌گذار آنها در عرصه‌های مختلف محسوب می‌شوند که برای رفع دغدغه‌های آنها تلاش می‌نماید. این موضوعات باعث شده تا مسجد به‌عنوان محور فعالیت‌های اجتماعی در محلات و جوامع قرار گیرند.

محوریت مساجد در محلات می‌تواند به‌عنوان یک پیشران فرهنگی که ریشه در بافتارهای فرهنگی جوامع دارد، تأثیر به‌سزایی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی داشته باشد. در واقع، محوریت مسجد در فعالیت‌های اجتماعی موجب می‌شود تا از قدرت اجتماعی بالایی برخوردار گشته و توان‌مندی لازم برای مقابله با آسیب‌های اجتماعی و زدودن آنها را در خود ایجاد نماید.

۳-۱-۶. به‌کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی

مساجد، به دلیل اهتمام به مسائل و مشکلات مردم در طول تاریخ، به‌عنوان یک نهاد

چند منظوره محسوب می‌شوند. به طوری که در موقعیت‌های حساس و بحرانی وارد عمل شده و بسیاری از مشکلات را برطرف نمودند. این موضوع باعث شده تا مساجد به عنوان یک نهاد تأثیرگذار در حل مسائل اجتماعی و عمومی مردم مطرح شوند. مقبولیت و محوریت مساجد نیز موجب شده تا بسیاری از سازمان‌ها و مراکز خدمت‌رسان، از ظرفیت‌های مساجد برای خدمت‌رسانی به مردم استفاده نمایند. به همین دلیل مساجد را می‌توان به عنوان تنها پایگاه مردمی و اجتماعی در جوامع و محلات برشمرد که می‌توانند ظرفیت‌های سازمانی و غیرسازمانی را برای حل مشکلات مردم به کار گیرند. امروزه حضور نیروهای ارزشی در مساجد، به عنوان بزرگ‌ترین سرمایه و ظرفیت انسانی برای انجام خدمات اجتماعی محسوب می‌شود. بنابراین، یکی از پیشران‌های فرهنگی مساجد که مبتنی بر بافتارهای فرهنگی جوامع شکل گرفته است، به کارگیری و بهره‌مندی مساجد از ظرفیت‌های پیرامونی می‌باشد. این پیشران این قابلیت را دارد تا بسیاری از منابع، امکانات و ظرفیت‌های سازمانی و غیرسازمانی موجود در محلات و جامعه را برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی به کار گیرد. بنابراین، مساجد با بهره‌مندی از این پیشران مهم می‌توانند در مدیریت آسیب‌های اجتماعی حضوری موفق داشته باشند.

۳-۱-۷. منزلت اجتماعی بالای مساجد در بین مردم

منزلت اجتماعی مساجد، بیانگر میزان ارزش و جایگاه مساجد در فرهنگ اجتماعی مردم است. مساجد در بین مردم، دارای ارج و جایگاه ممتازی هستند. به همین دلیل، به عنوان مهم‌ترین پایگاه مذهبی، اجتماعی و فرهنگی جامعه و محلات محسوب می‌شوند. جایگاه و منزلت اجتماعی بالای مساجد در جامعه، به عنوان یک پیشران مهم به‌شمار می‌آید که مبتنی بر بافتارهای فرهنگی جامعه و رویکرد معنوی آنها به مسجد است. در جوامع اسلامی، مساجد مکان‌هایی مقدس و معنوی هستند. به همین دلیل از منزلت اجتماعی بالایی برخوردار هستند. این منزلت اجتماعی می‌تواند به عنوان یک پیشران فرهنگی، تأثیر بسیار شگرفی بر مدیریت آسیب‌های اجتماعی در محلات داشته باشد. این پیشران به عنوان یک پیشران انگیزشی، کشش لازم برای جلب مشارکت‌ها و

دراختیار گرفتن ظرفیت‌های انسانی و مادی، برای حل و رفع آسیب‌های اجتماعی را ایجاد می‌نماید. در واقع، قدرت ظهور یافته مساجد در عرصه‌های اجتماعی در گرو پیشران منزلت اجتماعی مساجد می‌باشد. نهادهای متولی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، بر این نکته واقفند که منزلت اجتماعی مساجد، پیشران کارآمد و اثربخشی برای مدیریت و کنترل آسیب‌های اجتماعی محسوب می‌شود.

۲-۳. تحلیل سطوح پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی

پس از شناسایی پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، رابطه‌ی هر یک از پیشران‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. تحلیل روابط پیشران‌ها باعث می‌شود تا سیاست‌گذاران و نهادهای متولیان ذی‌ربط، به‌ویژه مسئولین و ائمه‌جماعات به‌منظور بهره‌مندی از پیشران‌های فرهنگی مذکور، بتوانند نقش هر یک از پیشران‌ها را در تأثیرگذاری بر یکدیگر نیز مورد توجه قرار دهند. در واقع، تحلیل سطوح پیشران‌های فرهنگی مساجد به سیاست‌گذاران این عرصه، نشان می‌دهد که کدام‌یک از پیشران‌ها، نقش کلیدی و بنیادی دارد و همچنین کدام‌یک از پیشران‌ها بر سایر پیشران‌ها تأثیرگذار و یا تأثیرپذیر از سایر پیشران‌ها هستند. پرواضح است آن‌دسته از پیشران‌هایی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر سایر پیشران‌ها تأثیر می‌گذارند، نقش محوری داشته و درخور توجه هستند. به طوری که با تقویت و به‌کارگیری این‌دسته از پیشران‌ها، می‌توان زمینه کارآمدی و اثربخشی سایر پیشران‌ها را نیز فراهم نمود.

پیشران منزلت اجتماعی بالای مساجد در بین مردم، به‌عنوان زیربنایی‌ترین پیشران برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی می‌باشد. با بررسی‌های انجام‌شده با روش تفسیری-ساختاری، این پیشران، نقش کلیدی و زیربنایی برای حل مسائل اجتماعی را دارد. پیشران منزلت اجتماعی مساجد، به‌طور مستقیم بر روی دو پیشران توسعه و گسترش گروه‌های جهادی و نقش محوری مسجد در محلات تأثیرگذار است. منزلت اجتماعی مساجد در بین مردم موجب می‌شود تا گروه‌های جهادی با محوریت مساجد در محلات به‌منظور مدیریت و حل آسیب‌ها و معضلات اجتماعی شکل گیرد. در واقع، پیشران

منزلت اجتماعی مساجد با پیشران توسعه و گسترش گروه‌های جهادی رابطه دوطرفه دارد. به این معنی که علاوه بر تأثیر منزلت اجتماعی مساجد بر توسعه و گسترش گروه‌های جهادی، توسعه گروه‌های جهادی بر منزلت اجتماعی مساجد نیز تأثیرگذارند. به عبارت دیگر، وقتی مساجد نسبت به شکل‌گیری و توسعه گروه‌های جهادی بر حل مسائل اجتماعی مردم منطقه و محلات مبادرت می‌نمایند، به همان میزان منزلت اجتماعی مساجد در بین مردم ارتقاء می‌یابد. منزلت اجتماعی مساجد باعث می‌شود تا مساجد در جامعه به‌عنوان نهادهای مهم و تأثیرگذار تلقی شوند. امروزه نقش محوری مساجد در برخی از فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و غیره برآیند، جایگاه مسجد و منزلتی است که در بین جوامع و مردم منطقه و محلات دارند. به همین دلیل براساس مدل به‌دست آمده در این پژوهش، پیشران منزلت اجتماعی مساجد، به‌عنوان یک پیشران مولد، عامل شکل‌گیری و تحقق پیشران‌های دیگری؛ همچون پیشران محوریت مساجد در محلات است. بنابراین، منزلت اجتماعی مساجد در بین مردم، به‌عنوان یک پیشران مبنایی، می‌تواند بسیاری از ظرفیت‌های موجود در محلات و نهفته در بین مردم را در جهت مدیریت آسیب‌های اجتماعی جامعه متمرکز سازد.

پیشران‌های توسعه و گسترش گروه‌های جهادی و نقش محوری مساجد؛ هر دو به‌عنوان پیشران‌های سطح پنجم قرار گرفتند. این دو پیشران، به‌طور مستقیم بر پیشران ترویج ارزش‌های دینی در محله‌ها، تأثیرگذارند. این رابطه، بیانگر این نکته است که مساجد از طریق توسعه گروه‌های جهادی و نقش محوری در محلات برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی، زمینه بروز و تأثیرگذاری پیشران ترویج ارزش‌های دینی در محلات خواهند شد. ترویج ارزش‌های دینی در محلات، به نوبه خود به‌عنوان یک پیشران برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی است. این پیشران که بیشتر جنبه بازدارندگی دارد، زمینه بروز هرگونه آسیب و انحرافات اجتماعی را از طریق ترویج ارزش‌های دینی می‌زداید. گسترش گروه‌های جهادی و توسعه فعالیت‌های آنها در مقابله با آسیب‌های اجتماعی و نقش محوری مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، موجب می‌شود تا ارزش‌های دینی در مقابله با آسیب‌های اجتماعی در محلات و مناطق مختلف ترویج

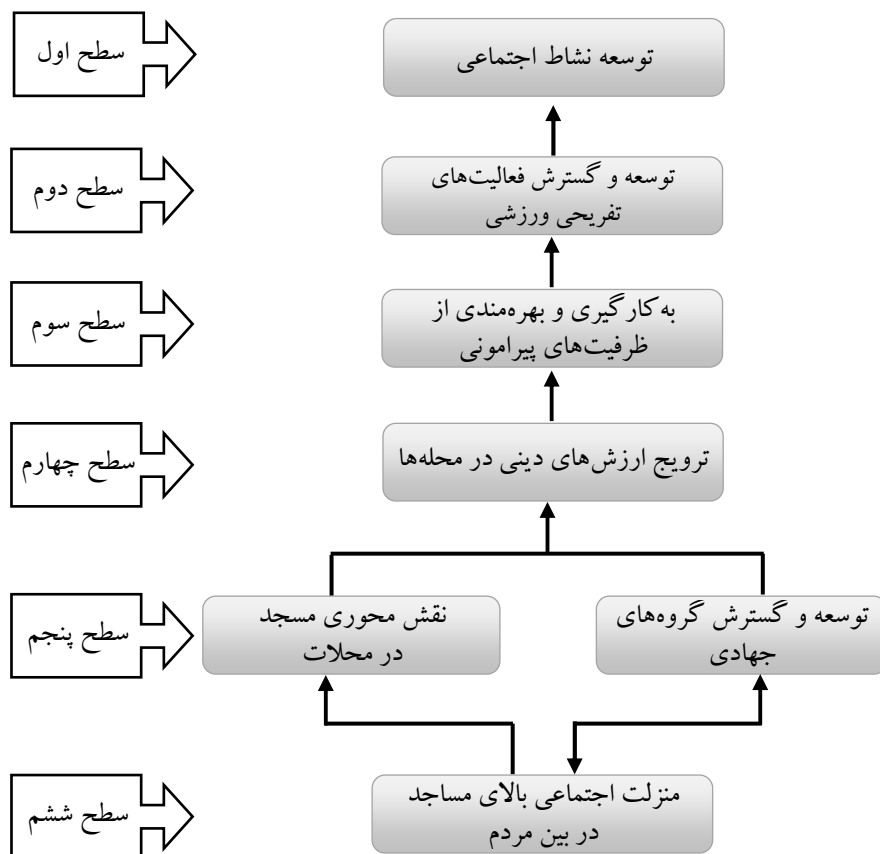
یافته و از این طریق، بخشی از انحرافات اجتماعی نیز مورد کنترل و مدیریت قرار گیرند. پیشران ترویج ارزش‌های دینی به‌عنوان پیشران سطح چهارم، از دو پیشران سطح قبلی تأثیر می‌پذیرد و همچنین بر پیشران سطح سوم که پیشران به‌کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی می‌باشد، تأثیرگذار است. پیشران به‌کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، مبتنی بر ترویج و نشر ارزش‌های دینی در محله‌ها برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی است. وقتی ارزش‌های دینی در جامعه و محلات ترویج و نشر یابند، علاوه بر کنترل آسیب‌های اجتماعی و بازدارندگی از وقوع آنها، ظرفیت‌های پیرامونی را نیز بهتر می‌توان برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی بسیج کرد. به‌عبارت دیگر، مساجد به‌منظور استفاده از ظرفیت‌های پیرامونی برای کنترل و مدیریت آسیب‌های اجتماعی، نیازمند نهادینه‌شدن ارزش‌های دینی در مقابله با آسیب‌های اجتماعی هستند. وقتی ارزش‌های دینی برای مقابله با آسیب‌های اجتماعی در جامعه ترویج شود، باعث می‌شود تا ظرفیت‌های پیرامونی اعم از ظرفیت‌های سازمانی و غیرسازمانی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی در اختیار مساجد قرار گیرد. به همین دلیل، در بررسی‌های انجام‌شده در این پژوهش، پیشران بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی مساجد برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی، مبتنی بر ترویج و نهادینه‌شدن ارزش‌های دینی برای مقابله با آسیب‌های اجتماعی است. پیشران بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، بر پیشران توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی که پیشران سطح دوم می‌باشد، تأثیرگذار است. این تأثیرگذاری بر این نکته اشاره دارد که وقتی مساجد برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی بر به‌کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی تمرکز نمایند، این پیشران بر توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی گرایش دارد. در واقع، مساجد به‌منظور مدیریت آسیب‌های اجتماعی نیازمند توسعه روحیه نشاط و شادابی در جامعه هستند. مراکز تفریحی و ورزشی در این بین نقش مهمی را ایفا می‌نمایند. به همین دلیل، پیشران به‌کارگیری ظرفیت‌های پیرامونی، مساجد را به سمت پیشران توسعه و گسترش تفریح و ورزش برای تحقق نشاط و کنترل آسیب‌های اجتماعی سوق می‌دهد. به‌عبارت دیگر،

مساجد به منظور توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی باید بر پیشران به کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی از قبیل مراکز تفریحی و ورزشی تمرکز نمایند. در واقع، وقتی مساجد نسبت به پیشران به کارگیری و بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی روی آورند و در صدد کنترل و مدیریت آسیب‌های اجتماعی از طریق ظرفیت‌های پیرامون مساجد برآیند، موجب می‌شود تا با استفاده از ظرفیت‌های تفریحی و ورزشی پیرامون خود، بتوانند برنامه‌های تفریحی و ورزشی نشاط‌آوری را طراحی و دنبال نمایند. تأثیر پیشران بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی مساجد بر پیشران توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی نیز اشاره به این نکته دارد که مساجد زمانی می‌توانند برنامه‌های تفریحی و ورزشی کارآمد برای کنترل آسیب‌های اجتماعی در جامعه را ایجاد نمایند که از قبل توانسته باشند ظرفیت‌های لازم برای تحقق چنین برنامه‌هایی را مهیا نمایند. بر این اساس، مساجد به منظور توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی به‌عنوان یکی از پیشران‌های فرهنگی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی ناگزیرند، بر پیشران بهره‌مندی از ظرفیت‌های پیرامونی روی آورند؛ زیرا که این پیشران نقش مهمی در توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی توسط مساجد برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی دارد.

پیشران توسعه نشاط اجتماعی - که به‌عنوان سطحی‌ترین پیشران مساجد برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی محسوب می‌شود - به‌طور مستقیم از پیشران توسعه و گسترش فعالیت‌های تفریحی و ورزشی تأثیر می‌پذیرد. پیشران توسعه نشاط اجتماعی را می‌توان از آشکارترین پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی تلقی نمود. پیشران‌هایی که در سطوح بالایی قرار می‌گیرند، به‌عنوان پیشران‌های بارز و آشکار در مدیریت آسیب‌های اجتماعی محسوب می‌شوند و به‌نوعی می‌توان گفت، این پیشران‌ها عمدتاً با کوچک‌ترین توجه و تمرکز ممکن است مورد شناسائی و استفاده قرار گیرند. اما آنچه در اینجا قابل توجه است، نقش و تأثیر پیشران‌های لایه‌ها و سطوح زیرین می‌باشد. همان‌طور که در مدل مشاهده می‌شود، پیشران‌های زیربنائی؛ اگرچه به‌طور مستقیم بر پیشران‌های روبنایی تأثیر نمی‌گذارند، ولی نمی‌توان تأثیرات پنهان و

غیرمستقیم آنها بر پیشران‌های سطوح بالاتر را نادیده انگاشت. از سویی، نقش پیشران‌های سطوح پائین یک نقش بنیادی و مهم در مدیریت آسیب‌های اجتماعی توسط مساجد است و متأسفانه در بسیاری از سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های حوزه مدیریت آسیب‌های اجتماعی توسط مساجد مغفول واقع می‌شوند. شکل ۱ سطوح پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی را نشان می‌دهد.

شکل ۱) سطح‌بندی پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی

نتیجه‌گیری

مدیریت آسیب‌های اجتماعی، یکی از محورهای سیاست‌گذاری‌های اجتماعی امروزی محسوب می‌شود. به همین دلیل، توجه عمده نهادهای سیاست‌گذار در عرصه‌های اجتماعی، معطوف به مدیریت آسیب‌های اجتماعی است. از این‌رو، مطالعات فراوانی انجام شده تا بتواند اقدامات و راه‌کارهای مناسبی برای کنترل آسیب‌های اجتماعی به نهادهای مرتبط ارائه نمایند. اگرچه پژوهشی با عنوان «نقش آموزش و پرورش در کنترل آسیب‌های اجتماعی» توسط اکبرنژاد و میرزائی (۱۳۹۶) انجام شده است، ولی تمرکز آن بر آسیب‌های اجتماعی دانش‌آموزان می‌باشد و شیوه کنترل آسیب‌های اجتماعی در دانش‌آموزان در مدارس را مورد توجه قرار داده است. در حالی که در پژوهش حاضر، به‌منظور کنترل و مدیریت آسیب‌های اجتماعی، تمرکز بر مساجد و نقش فرهنگی آنها می‌باشد؛ اگرچه مدارس و آموزش و پرورش دارای ظرفیت‌های خوبی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی هستند، اما قلمرو مدیریت آنها در حیطه مدارس و نهایتاً آسیب‌های مرتبط با دانش‌آموزان است. از سوی دیگر، مدیریت آسیب‌های اجتماعی را نمی‌توان تنها از طریق مراکز و سازمان‌های رسمی؛ مانند مدارس دنبال نمود، بلکه برای حل این مسئله باید از ظرفیت مراکز و نهادهای اجتماعی و مردمی بهره جست. به همین دلیل مساجد، مهم‌ترین مرکز و نهاد اجتماعی در جوامع محسوب می‌شوند که دارای ظرفیت‌های بالایی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی هستند.

در پژوهش دیگری با عنوان «ایجاد پایگاه خدمات اجتماعی راهی برای کنترل آسیب‌های اجتماعی» که توسط موسوی چلک و رحیمی (۱۳۸۷) انجام شده است، بر پایگاه‌ها و گروه‌های مختلف فرهنگی؛ مانند: فرهنگ‌سراها، مدارس و مساجد برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی تمرکز یافته است. همچنین بر استفاده از افراد معتمد و مؤثر به‌عنوان پایگاهی برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی اشاره می‌کند. اگرچه در پژوهش مذکور، به نقش مساجد در حدّ یک پایگاه در کنار سایر مراکز توجه شده، اما چندان مشخص نیست که مساجد چگونه می‌توانند در مدیریت آسیب‌های اجتماعی

حضوری فعال داشته باشند. در حالی که در این پژوهش، برای استفاده از ظرفیت مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، به عوامل مؤثر و کلیدی آن که ریشه در بافتارهای فرهنگی جامعه دارد، تمرکز می‌نماید. این عوامل کلیدی که از آن به پیشران‌های فرهنگی یاد می‌شود، نقش مهمی در مدیریت آسیب‌های اجتماعی دارند. از سوی دیگر، در این پژوهش رابطه هر یک از پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی با ساختاری سلسله‌مراتبی تبیین شده است. تبیین و تحلیل پیشران‌های فرهنگی مساجد به صورت ساختار سلسله‌مراتبی، بیانگر نقش و کارکرد راهبردی پیشران‌های زیربنایی می‌باشد. به همین دلیل، پیشران منزلت اجتماعی بالای مساجد در بین مردم به عنوان تأثیرگذارترین پیشران فرهنگی برای مدیریت و کنترل کردن آسیب‌های اجتماعی توسط مساجد محسوب می‌شود. سپس براساس مدل به دست آمده در این پژوهش، پیشران‌های توسعه و گسترش گروه‌های جهادی و نقش محوری مساجد در محلات، در رتبه بعدی از نظر میزان تأثیرگذاری بر سایر پیشران‌ها محسوب می‌شوند. براینده تحلیل ساختاری - تفسیری از پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی، این است که می‌تواند مسیری مشخص برای سیاست‌گذاری‌های اجتماعی مبتنی بر فعالیت‌های مساجد ترسیم نماید. به عبارت دیگر، سیاست‌گذاران اجتماعی، با شناخت پیشران‌های فرهنگی مساجد و درک سطح تأثیرگذاری آنها بر کنترل و مدیریت آسیب‌های اجتماعی، محور اساسی سیاست‌های خود در این حوزه را درک کرده و با تمرکز بر آنها، زمینه تحقق سیاست‌های اجتماعی خود را مهیا می‌سازند.

پیشنهادات پژوهش

پس از تبیین و تحلیل پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی پیشنهاد می‌شود:

۱. میزان تأثیرگذاری هر یک از پیشران‌های به دست آمده از نظر ائمه جماعات و مدیران مراکز مرتبط با آسیب‌های اجتماعی ارزیابی شود.

۲. پیشران‌های شناسایی شده در این پژوهش در برخی از مساجد به صورت نمونه مورد استفاده و به کار گرفته شود تا میزان اثرگذاری آنها در مدیریت آسیب‌های اجتماعی مورد سنجش قرار گیرد.
۳. راهبردهای مساجد برای مدیریت آسیب‌های اجتماعی در ذیل هر یک از پیشران‌ها تدوین و تبیین گردد.

فهرست منابع

۱. آذر، عادل؛ تیزرو، علی؛ مقبل باعرض، عباس؛ و انواری رستمی، علی اصغر. (۱۳۸۹). طراحی مدل چابکی زنجیره تأمین؛ رویکرد مدل سازی تفسیری ساختاری. نشریه مدرس علوم انسانی - پژوهش های مدیریت در ایران، ۱۴(۴)، صص ۱-۲۵.
۲. اکبرنژاد، غلامرضا؛ میزرائی، رضا. (۱۳۹۶). نقش آموزش و پرورش در کنترل آسیب های اجتماعی. نشریه مطالعات روان شناسی و علوم تربیتی، ۲۴(۲)، صص ۸۱-۹۶.
۳. خنیفر، حسین؛ مسلمی، ناهید. (۱۳۹۶). اصول و مبانی روش های پژوهش کیفی رویکردی نو و کاربردی. تهران: نشر نگاه دانش.
۴. دین، هارتلی. (۱۳۸۸). سیاست گذاری اجتماعی (مترجم: عبدالله بیچرانلو). تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۵. روح الامینی، محمود. (۱۳۷۲). زمینه فرهنگ شناسی. تهران: انتشارات علمی.
۶. روشه، گی. (۱۳۶۶). کنش اجتماعی (مترجم: هما زنجانی زاده). تهران: نشر ققنوس.
۷. ساروخانی، باقر. (۱۳۸۰). درآمدی بر دایرة المعارف علوم اجتماعی. تهران: نشر کیهان.
۸. سعیدی رضوانی، عباس. (۱۳۶۸). بینش اسلامی و پدیده های جغرافیائی (مقدمه ای بر جغرافیای سرزمین های اسلامی). مشهد: آستان قدس بنیاد پژوهش های اسلامی.
۹. سلیمی، علی. (۱۳۹۷). کاربرد تحلیل محتوای کیفی در استخراج تحلیل های اجتماعی قرآن کریم. فصلنامه علمی پژوهشی روش شناسی علوم انسانی، ۲۴(۹۷)، صص ۷۵-۹۹.
۱۰. شوارتز، پیتر. (۱۳۹۰). هنر دورنگری برنامه ریزی برای آینده در دنیائی با عدم اطمینان (مترجم: عزیز علیزاده). تهران: مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
۱۱. عامری، مهدی. (۱۳۹۷/۲/۳). نقش مسجد در کاهش آسیب های اجتماعی، برگرفته از: <https://www.iribnews.ir/fa/news/2108517>
۱۲. فیروزجائیان، علی اصغر؛ فیروزجائیان، مجتبی؛ هاشمی پطروودی، سیدحمید؛ و

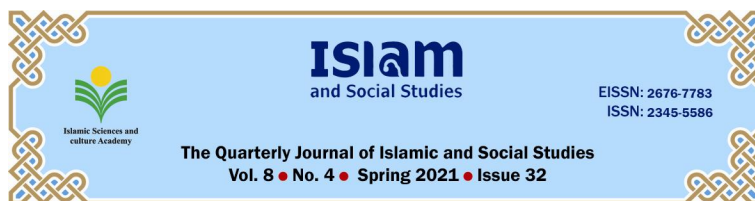
- غلامرضا زاده، فاطمه. (۱۳۹۲). کاربرد تکنیک مدل‌سازی ساختاری تفسیری در مطالعات گردشگری. مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۲(۶)، صص ۱۲۹-۱۵۹.
۱۳. لطیفیان، احمد. (۱۳۹۲). طراحی و تأیید مدل مفهومی بهره‌وری کارکنان با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری. پژوهشنامه مدیریت تحول، ۵(۱۰)، صص ۱۹۲-۲۱۸.
۱۴. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۳۷۸/۱۲/۸). قانون وظایف و اختیارات رئیس قوه قضائیه. برگرفته از: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/93287>
۱۵. موسوی چلک، سیدحسن؛ رحیمی، لیلا. (۱۳۸۷). ایجاد پایگاه خدمات اجتماعی راهی برای کنترل آسیب‌های اجتماعی. فصلنامه برنامه، ۲۶۹(۲)، صص ۸-۱۱.
۱۶. موسوی چلک، سیدحسن؛ سام‌آور، عزت‌الله؛ و حسینی حاجی‌بکنده، سیداحمد. (۱۳۹۷). سیاست‌های اجتماعی پیشنهادی در حوزه کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی در ایران. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۸(۷۰)، صص ۷۷-۱۰۴.
۱۷. نادری، محمد؛ ابروش، رضا. (۱۳۹۲). بررسی اثربخشی فرهنگ اسلامی بر امنیت اجتماعی. مجموعه مقالات همایش ملی اسلام امنیت پایدار و پلیس. تهران: دانشگاه علوم انتظامی ناجا.
18. Faisal, M. N.; Banwet D. K.; Shankar, R. (2006). Supply chain risk mitigation: modeling the enablers. *Business Process Management Journal*, 12(4), pp. 535-552.
19. Lasslett. Kristian, (2010). Crime or social harm? A dialectical perspective, *Crime, Law and Social Change*, (Vol. 54), pp. 1-19.
20. Warfield, J. N. (1974). Toward interpretation of complex. structural modeling, *IEEE Trans Systems. Man Cyberneti* (Vol. 4), No. 5, pp. 405-417.

References

1. Akbarnejad, Q., & Mizraei, R. (1396 AP). The role of education in controlling social harms. *Journal of Psychological Studies and Educational Sciences*, (24), pp. 81-96. [In Persian]
2. Ameri, M. (3/2/1397 AP). *The role of the mosque in reducing social harms*, From: <https://www.iribnews.ir/fa/news/2108517>. [In Persian]
3. Azar, A., & Tizro, A., & Muqbal Ba'riz, A., & Anwari Rostami, A. A. (1389 AP). Supply Chain Agility Model Design; Structural Interpretive Modeling Approach. *Journal of Teacher of Humanities, Management Research in Iran*, 14(4), pp. 1-25. [In Persian]
4. Dean, Hartley. (1388 AP). *Social Policy Making* (A, Bichranloo, Trans.). Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
5. Faisal, M. N.; Banwet D. K.; Shankar, R. (2006). Supply chain risk mitigation: modeling the enablers. *Business Process Management Journal*, 12(4), pp. 535-552.
6. Firoozjaian, A. A., & Firoozjaeian, M., & Hashemi Petroudi, H., & Gholamreza Zadeh, F. (1392 AP). Application of interpretive structural modeling technique in tourism studies. *Journal of Tourism Planning and Development*, 2(6), pp. 129-159. [In Persian]
7. Khanifar, H., & Moslemi, N. (1396 AP). *Principles and bases of qualitative research methods, a new and applied approach*. Tehran: Negah Danesh Publications. [In Persian]
8. Lasslett, Kristian, (2010). *Crime or social harm? A dialectical perspective, Crime, Law and Social Change*, (Vol. 54), pp. 1-19.
9. Latifian, A. (1392 AP). Design and validation of a conceptual model of employee productivity using interpretive structural modeling. *Journal of Transformation Management*, 5(10), pp. 192-218. [In Persian]
10. Mousavi Chelek, S. H., & Rahimi, L. (1387 AP). Creating a social service base is a way to control social harm. *Journal of Program*, (269), pp. 8-11. [In Persian]
11. Mousavi Chelek, S. H., & Sam awar, E., & Hosseini Hajibakandeh, S. A. (1397 AP). Proposed social policies in the field of control and reduction of

social harms in Iran. *Social Welfare Quarterly*, 18(70), pp. 77-104. [In Persian]

12. Naderi, M., & Abravesh, R., & (1392 AP). *An Examination of the effectiveness of Islamic culture on social security*. Proceedings of the National Conference on Islam, Sustainable Security, and the Police. Tehran: NAJA University of Law Enforcement Sciences. [In Persian]
13. Research Center of the Islamic Consultative Assembly of Iran. (8/12/1378 AP). *Law on Duties and Powers of the Head of the Judiciary*. From: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/93287>. [In Persian]
14. Roche, Gay. (1366). *Social action* (H, Zanjani Zadeh, Trans.). Tehran: Qoqnous Publications. [In Persian]
15. Ruholamini, M. (1372 AP). *The Ground for Culture Studies*. Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
16. Saeedi Rezvani, A. (1368 AP). *Islamic Insight and Geographical Phenomena (Introduction to the Geography of Islamic Lands)*. Mashhad: Astan Quds Islamic Research Foundation. [In Persian]
17. Salimi, A. (1397 AP). Application of qualitative content analysis in extracting social analyzes of the Holy Quran. *Journal of Humanities Methodology*, 24(97), pp. 75-99. [In Persian]
18. Sarukhani, B. (1380 AP). *An Introduction to the Social Science Encyclopedia*. Tehran: Kayhan Publications. [In Persian]
19. Schwartz, Peter. (1390 AP). *The Art of Foresight Planning for the Future in a World of Uncertainty*. (A, Alizadeh, Trans.). Tehran: Defense Science and Technology Future Research Center. [In Persian]
20. Warfield, J. N. (1974). *Toward interpretation of complex. Structural modeling*, IEEE Trans Systems. Man Cyberneti (Vol. 4), No. 5, pp. 405-417.

The Role of Mosques in Preventing Population Decline

Sayyid Mirsaleh Hosseini Jebeli¹

Received: 15/12/2020

Accepted: 10/06/2021

Abstract

The mosque and the role of the people of the mosque in guiding social activists in increasing the generation of believers is very important. Guiding the people towards the survival and increase of the pure generation will take place in the mosques. In addition to the profound impacts on social structures, population growth will depend on human factors and social actors. In the religious community, the agency of the activists is manifested in the mosques as places of worship. Meanwhile, the role of religious elites (scholars) in intellectual guidance and social behaviors is very significant, and today any social actions depend on elite role-playing. Hence, how can mosques, as a social place and the place of the emergence of ideological thinking and Islamic worldview, play a role in reducing demographic harms? To answer this question, the study has used an analytical-descriptive method that describes events and phenomena based on descriptive information. The findings of the study indicate that human factors in the elite reference groups of mosques can extract religious theories from the source of the Holy Quran and its ijthadi interpretation to orient the thought and behavior of social activists; they can also prevent population decline by explaining the multiplicity of births. Providing effective solutions in this prevention is one of the innovations of this study.

Keywords

Mosques, prevention, population, population decline.

---

1. Assistant Professor at Al-Mustafa University, Qom, Iran. hossini_mir@miu.ac.ir

---

* Hosseini Jebeli, S.M. (1400 AP). The Role of the Mosque in Preventing Population Decline. *Journal of Islam and Social Studies*, 8(32), pp. 89-118. DOI: 10.22081/jiss.2021.59555.1734

نقش مساجد در پیشگیری از کاهش جمعیت

سیدمیر صالح حسینی جبلی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۱

چکیده

مسجد و نقش اهل مسجد در هدایت‌گری کنش‌گران اجتماعی در افزایش نسل باایمان، از اهمیت زیادی برخوردار است. هدایت مردم به سوی بقاء و از یاد نسل پاک در مساجد اتفاق خواهد افتاد. افزایش جمعیت، علاوه بر تأثیرات عمیق بر ساختارهای اجتماعی، در گروهی عوامل انسانی و کنش‌گران اجتماعی نیز خواهد بود. در جامعه دینی، عاملیت کنش‌گران، در مساجد به‌عنوان پایگاه‌های عبادی متبلور می‌شود. در این میان، نقش نخبگان مذهبی (علماء) در هدایت فکری و رفتارهای اجتماعی بسیار برجسته است و امروزه هرگونه عملکردهای اجتماعی را در گروهی نقش‌آفرینی نخبگان تلقی می‌کنند. از این روی، مساجد به‌عنوان پایگاه اجتماعی و ظهور و بروز تفکر ایدئولوژیک و جهان‌بینی اسلامی چگونه می‌توانند در کاهش آسیب‌های جمعیتی نقش‌آفرینی کنند؟ برای پاسخ به این پرسش، با روش تحلیلی-توصیفی که به شرح وقایع و پدیده‌ها، براساس اطلاعاتی که جنبه توصیفی دارد، خواهیم پرداخت. آنچه که از یافته‌های پژوهش به‌دست می‌آید حاکی از آن است که عوامل انسانی در گروه‌های مرجع نخبگانی مساجد، می‌توانند با استخراج نظریه‌های دینی از منبع قرآن کریم و تفسیر اجتهادی آن به جهت‌دهی فکری و رفتاری کنش‌گران اجتماعی پردازند و از طریق تبیین کثرت موالید، به پیشگیری از کاهش جمعیت اقدام نمایند. ارائه راه‌کارهای مؤثر در این پیشگیری از نوآوری‌های این پژوهش خواهد بود.

کلیدواژه‌ها

مساجد، پیشگیری، جمعیت، کاهش جمعیت.

hossini_mir@miu.ac.ir

۱. استادیار جامعه‌المصطفی (ع)، قم، ایران.

* حسینی جبلی، سیدمیر صالح. (۱۴۰۰). نقش مساجد در پیشگیری از کاهش جمعیت. فصلنامه علمی - پژوهشی

DOI: 10.22081/jiss.2021.59555.1734

اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۸۹-۱۱۸.

مقدمه

مکان‌های عبادی؛ از جمله مساجد از دیرباز مورد توجه مسلمانان بوده است. آداب و شعائر خاصی؛ حتی در ساخت و معماری آن در نظر گرفته می‌شود. این مکان مقدس عبادی، فضای اجتماعی مناسبی را می‌تواند در اختیار مؤمنین قرار دهد. تعاملات و گفتگوهای چهره‌به‌چهره مسلمین را افزایش دهد. آگاهی و شناخت از دیگر مؤمنین و احساس دوستی و صمیمیت را در بین آنان افزایش دهد و در حل بسیاری از آسیب‌های اجتماعی کمک نماید. علاوه بر این، مسجد مهم‌ترین مکان برای ارتقای همبستگی اجتماعی بین مسلمین است. یکی از کارکردهای این فضای اجتماعی، ایفای نقش عاملیت در گسترش اندیشه‌های دینی است. ایفای نقش مبلغانه، توسط نخبگان مذهبی؛ یعنی علمای اسلام در مساجد، سبب هدایت انسان‌های مسلمان، به سوی سبک زندگی مؤمنانه، خواهد شد. مسجدیان در پرتو اثرپذیری از تبلیغات دینی به سوی رفتارهای اسلامی در مواجهه با دیگران، حرکت خواهند کرد. یکی از این تأثیرات، شیوه‌های زندگی مؤمنانه در حفظ و بقاء نسل است. بقاء نسل مؤمن، سبب می‌شود که ارزش‌های اسلامی به نسل‌های بعدی انتقال یابد و میراث مکتب اهل البیت علیهم‌السلام به دست نسل آینده برسد.

آیات قرآنی نشان می‌دهد که حتی پیامبران درباره فرزندان خود، از خدای سبحان درخواست استجابت دعا می‌کرده‌اند. حضرت ابراهیم علیه‌السلام به خدای سبحان عرض می‌کند: «رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ»؛ پروردگارا! مرا برپاکننده نماز قرار ده، و از فرزندانم (نیز چنین فرما)، پروردگارا! دعای مرا بپذیر! (ابراهیم، ۴۰) و حضرت زکریا علیه‌السلام نیز به پروردگار خویش عرض کرد: «قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً» خداوندا! از طرف خود، فرزند پاکیزه‌ای (نیز) به من عطا فرما؛ که تو دعا را می‌شنوی! (آل عمران، ۳۸).

احکام الهی، توسط علمای دین در مکان‌های عبادی شرح و تفسیر می‌شود و سبب تقویت اعمال، عقاید و ایده‌های مسلمانان می‌گردد. یکی از شیوه‌های زندگی، تربیت فرزندان و تزکیه نسل آینده است. این مهم در صورتی که به‌درستی توسط نخبگان

مذهبی (علماء) شرح داده شود، در افزایش و بقاء نسل پاک، می تواند مؤثر باشد. سؤال این است، مسجد به عنوان پایگاه اجتماعی و ظهور و بروز تفکر ایدئولوژیک و جهان بینی اسلامی چگونه می تواند در کاهش آسیب های جمعیتی نقش آفرینی کند؟ برای رسیدن به پاسخ، ابتدا به شرح چارچوبی پرداخته و با روش تحلیل توصیفی که به شرح وقایع و پدیده ها، براساس اطلاعاتی که جنبه توصیفی دارد، می پردازد (نادری، ۱۳۷۷، ص ۷۴) به یافته هایی دست خواهیم یافت که در آن به کارکردهای مسجد در قالب اصلاح رویکرد رفتاری مسجedian اشاره خواهد شد.

۱. مفهوم شناسی

در عصر آغازین اسلام، «مسجد» افزون بر مکان عبادت، مرکزی برای اداره حکومت نیز بوده است. پس از آن، به عنوان مدرسه نیز مورد استفاده قرار گرفت. بعدها، وقتی دارالحکومه و مدرسه ساخته شد، «مسجد» به عبادت اختصاص یافت؛ گرچه، در مواقعی از آن به عنوان مدرسه یا برای تبلیغ اعتقادات و احکام اسلام نیز استفاده می شده است. در حال حاضر نیز علاوه بر برگزاری نماز جماعت و مناسک اعتکاف، از مسجد به عنوان محلی برای تبلیغ، تعاون، رشد فرهنگی در بین تمامی مسلمانان و برگزاری مراسمات مذهبی مربوط به شهادت یا ولادت ائمه علیهم السلام استفاده می شود. همچنین، گروه های مذهبی بسیاری در سرتاسر جهان، «مسجد» را پایگاه اجتماعی خود قرار داده اند (جعفریان، ۱۳۸۲، ص ۱۹۹).

در نگاه اسلامی، همه ی زمین پاک بوده و سجده گاه و مسجد است. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم پس از بیان فضیلت مسجد الحرام و مسجد الاقصی برای ابوذر، به وی فرمودند: «حَيْثُمَا أَدْرَكَتْكَ الصَّلَاةُ فَصَلِّ وَالْأَرْضُ لَكَ مَسْجِدٌ؛ هر کجا وقت نمازت رسید، همانجا نماز بخوان که زمین برای تو مسجد است» (بخاری، ۱۳۶۶، ج ۳، ص ۱۲۶۰؛ نووی، ۱۹۸۷م، ج ۷، ص ۳۷۰). علاوه بر این، مساجد در ادیان مختلف دارای تعاریف مختلفی است. برخی از پژوهشگران در گونه شناسی مفهومی پرستش گاه ها، به این نتیجه دست یافته اند که در مقابل «کلیسا و دیر در مسیحیت» و «کنیسه در یهودیت»، مساجد در اسلام، دارای

خصلت تشبیهی - جمالی و تنزیهی - جلالی هستند (حمزه‌نژاد، ۱۳۹۵، ص ۱۷). به هر حال، در این پژوهش مراد از مساجد، مکانی است که دارای فضای مناسب برای تجمعات عبادی و اجتماعی مسلمانان بوده و به‌عنوان مکانی پاک و مقدس برای راز و نیاز و تبلیغات اسلامی مشهور شده است.

مفهوم دیگری که در این پژوهش استفاده شد، «پیشگیری» است. پیشگیری، امروزه دارای دو بعد است: اول، جلوگیری کردن، و دوم، پیش‌دستی کردن (گل‌محمدی خامنه، ۱۳۸۷، ص ۲۳). این مفهوم در لغت، به‌معنای جلوگیری کردن، مانع شدن، مانع سرایت شدن و پیش‌بندی کردن آمده است (معین، ۱۳۸۳، ص ۹۳۳). پیشگیری، یک مفهوم کلی است و به مجموعه اقدام‌هایی گفته می‌شود که برای جلوگیری از فعل و انفعالات زیان‌آور محتمل بر فرد و یا گروه به عمل می‌آید و برای افزایش آگاهی مردم و هشدار دادن به آنان درباره آسیب‌های احتمالی بسیار مهم است. خطر کاهش جمعیت و نبود جمعیت مناسب در جامعه ایران، توسط مبلغان دینی در مساجد می‌تواند پیشگیری شود و این مهم نیازمند تدابیری است که مساجد نیز نقش محوری خواهند داشت.

جامعه‌شناسان معتقدند؛ اگر رشد جمعیت به پایین‌تر از سطح جایگزینی برسد؛ یعنی به‌جای هر یک از پدر و مادر، حداقل دو فرزند جایگزین نشود، خطر انقراض نسل آن جامعه را تهدید می‌کند (جان ویکس، ۱۳۸۵، ص ۲۳۲). این در حالی است که رشد جمعیت در دهه ۹۰ در ایران به زیر (۱/۵) یک‌ونیم رسیده است (کاظمی‌پور، ۱۳۹۰، ص ۷). علاوه بر این، بحران جمعیت کلان‌شهرها، نرخ رشد جمعیت را پایین نگه می‌دارد. رشد جمعیت کشور به نرخ ۱/۳ رسیده است (Unfpa, 2013) و نیازمند پیشگیری از کاهش بیشتر است. امام کاظم علیه السلام زمانی که کشتار نسل خاندان اهل بیت علیهم السلام توسط بنی‌عباس به‌وجود آمد و جمعیت شیعیان در معرض نابودی قرار گرفت، سیاست تولید نسل را به‌عنوان پیشگیری تبلیغ می‌کردند و موجب شد که طبق این سفارش راهبردی، سپاه عظیمی در مقابل دشمن ایجاد نماید (همایون، ۱۳۹۱، ص ۴۲۰).

در شرایط کنونی جامعه ایرا اسلامی، نیازمند تبلیغات دینی مساجد برای تبیین فلسفه زندگی و مرگ و بقا نسل است که توسط نخبگان مذهبی در مکان‌های عبادی

محقق خواهد شد و این تبیین مهم‌ترین عامل پیشگیری در کاهش جمعیت است. کوال، معتقد است که یکی از پیش شرط‌های مهم در کاهش فرزندآوری، مربوط به فلسفه زندگی فرد است، او باید خودش به صورت منطقی آن را انتخاب نماید (Coale, A. & Trussell, j.1974, pp. 185-256).

۲. مناسبات نظری

یکی از مباحث اساسی در آسیب‌شناسی رفتارهای اجتماعی، کنترل و هدایت‌گری است. از این‌روی، می‌توان یکی از فعالیت‌های اصلی مسجد را نقش هدایت‌گری مسلمانان برشمرد. اطلاع‌رسانی، آموزش، تربیت و هدایت مسلمین به سوی ازدیاد جمعیت و جلوگیری و کنترل، از بحران‌هایی که در حوزه جمعیت رخ خواهد داد، از کارکردهای مسجد در جامعه دینی است. اگر جامعه اسلامی نتواند به بازتولید نسل خود پردازد و در مسیر عدم جایگزینی نسل قرار گیرد، به اضمحلال اجتماعی و فرهنگی نزدیک خواهد شد. بنابراین، هدایت و نظارت بر رشد جمعیت توسط اهل مسجد سبب جلوگیری از آسیب‌های جمعیتی خواهد شد. نقش هدایت‌گری و بازداري اعمال و رفتار دیگران از بروز بحران‌های اجتماعی، توسط روان‌شناسان اجتماعی مورد مطالعه قرار گرفته است. آلن لانگر «Ellen Langer»، معتقد است که حتی «توهم کنترل» بر روی عملکرد فرد تأثیرگذار است؛ یعنی زمانی که فردی، داخل اتاق است و احساس کند که از سوی دیگران، دیده می‌شود و مورد هدایت و ارزیابی قرار می‌گیرد، رفتارهای مناسب و فعالیت بیشتری در انجام آن کار از خود نشان می‌دهد (کریمی، ۱۳۹۴، ص ۱۰۰). بنابراین، زمانی که افراد در یک جامعه و یا گروه، احساس کنند که رفتارهای آنان توسط دیگران ارزیابی می‌شود، کارایی آنان افزایش می‌یابد. اهل مسجد، به‌عنوان ناظران مطالبه‌گر در این معادله، قرار گرفته و قادر خواهند بود که بر اساس آموزه‌های دینی که از نخبگان مذهبی (علماء) یاد گرفته‌اند، بر فعالیت‌های رفتاری خانواده و خویشاوندان، دوستان و همسایگان خود تأثیرگذار بوده و کمک زیادی در رشد و فعالیت تشویقی ازدواج و فرزندآوری نسبت به جوانان، به ایفای نقش پردازند.

با مرور بر روی نظریه‌های مطرح شده درباره جمعیت به این نتیجه می‌رسیم که اولین نظریه‌هایی که درباره جمعیت مطرح شد به فلاسفه یونان باستان مثل افلاطون و ارسطو بازمی‌گردد. تدابیر جمعیتی در دوره یونان باستان، بیشتر درصدد تشویق زادوولد بود (زنجانی، ۱۳۷۱، ص ۲)، اما در قرن هفده و هجده میلادی، بعد از انقلاب فرانسه، یک‌سری مکاتب جمعیتی به وجود آمد که به بهانه زیاد شدن جمعیت جهان و کمبود منابع غذایی، به دنبال ایجاد نوعی کاهش جمعیت و به زعم خود، مساوات اجتماعی بودند. به همین دلیل، نظریه مالتوس (میرزایی، ۱۳۸۵، ص ۱۴) نیز به آنها کمک کرد و در اوایل قرن بیستم، سیاست‌هایی برای کاهش جمعیت تدوین گردید. از آن زمان به بعد، این دیدگاه در بسیاری از کشورهای پروتستان‌نشین نفوذ کرده و به عنوان «نظریه مالتوسی» مطرح شد.

این در حالی است که بر اساس آموزه‌های اسلامی، انسان مسلمان، افزایش جمعیت را سبب رشد ایمان به خدای سبحان در جامعه دانسته و مسلمانان معتقدند که خدای سبحان از باب وجوب لطف، نعمت‌های خود را بر بندگانش نازل می‌کند؛ به شرطی که خود آنان سبب تغییر آن نشوند: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ؛ این [کیفر] بدان سبب است که خداوند نعمتی را که بر قومی ارزانی داشته تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آنان آنچه را در دل دارند، تغییر دهند و خدا، شنوای داناست (انفال، ۵۳).

در جهان اسلام، علاوه بر سنت و سیره پیامبر اعظم ﷺ بر کثرت اولاد، متفکرین اسلامی نیز درباره آن، نظریه‌هایی را بیان داشتند. ابن خلدون بر این باور بود که اگر جمعیت جامعه به اندازه کافی زیاد و متراکم باشد، این امکان را خواهد داشت تا از نیروی کار و نظامی خود استفاده کند (ابن خلدون، ۱۳۸۵، ص ۲۵)؛ فارابی نیز درباره افزایش جمعیت‌های انسانی اشاره می‌کند که بدون جمعیت زیاد، انسان نمی‌تواند به زندگی اجتماعی خود شکل دهد (فارابی، ۱۳۷۹، ص ۲۳۰).

در ایران باستان نیز در آیین زرتشت، داشتن فرزندان زیاد از افتخارات بود و از سقط جنین اجتناب می‌کردند (کتابی، ۱۳۶۴، ص ۲۰). اما رفته‌رفته با توسعه تمدنی در ایران، درباره جمعیت نیز، سرشماری‌های زیادی انجام شد و پژوهش‌هایی درباره جمعیت‌شناسی در

دانشگاه‌ها شکل گرفت (تقوی، ۱۳۸۸، صص ۵۴-۵۵) و با پژوهش‌های سازمان ملل در ۱۹۵۸ میلادی که جمعیت‌شناسی را علم مطالعه کمی جمعیت‌های انسانی تعریف کرد که به تعداد، ساختار و تغییرات جمعیتی اشاره می‌کند (امانی، ۱۳۵۴، ص ۷۹)، این تعریف در ایران نیز مورد قبول واقع شد و در نهایت، تنظیم خانواده، جزو تدابیر جمعیتی برای توسعه قرار گرفت که دارای رویکرد کاهشی بود. این رویکرد، می‌بایست در مدتی که برای آن تعیین شد به اتمام می‌رسید، ولی چنین اتفاقی نیفتاد. اکنون مسجد و رهبران فکری آن با تبیین دیدگاه اسلامی برای اهل مسجد، قادر خواهند بود با نفوذ فکری بر توده‌های اجتماعی، رفتارهای آنان را به سوی همگرایی موردنظر در رشد جمعیت سوق دهند.

نقش نخبگان مذهبی^۱ مساجد در این شرایطی که ایران اسلامی در حال گذار از پنجره طلایی جمعیتی است، اهمیت دوچندان پیدا کرده است. مساجد، نخبگان مذهبی (علماء) را در خود جمع کرده است. افزایش آگاهی اقشار مختلف اجتماعی از تاکیدات اسلام بر تربیت نسل آینده، از کارکردهای تبلیغ مذهبی شمرده می‌شود.

در مجموع، چارچوب نظری انتخابی در این پژوهش، می‌تواند با تلفیق نظریه نخبگانی و کارکردهای آن در تبلیغات دینی مساجد، به مدل ویژه‌ای برای این پژوهش اشاره کرد، که در یک‌سو نخبگان مذهبی (علماء) و در سوی دیگر، کارکردهای تبلیغات دینی است. نخبگان، افرادی هستند که «در هر یک از شاخه‌های فعالیت بشری، بالاترین نمره را به دست آورده باشند» (کوزر، ۱۳۵۸، ص ۵۲۳). در کلام پاره‌تو، اصطلاح «نخبه»، دارای بار اخلاقی مثبت یا منفی تلقی نمی‌گردد و صرفاً مفهومی است که بر نابرابری استعداد افراد در حوزه‌های مختلف زندگی اجتماعی دلالت دارد (باتومور، ۱۳۶۹، ص ۳). پاره‌تو، نخبگان را به دو طبقه: حاکم و غیرحاکم تقسیم می‌کند؛ نخبگان حاکم، دارای وظایف سیاسی حاکمه‌اند و مابقی افراد از برگزیدگان غیرحکومتی محسوب می‌شوند (آرون، ۱۳۷۰، ص ۴۹۴). گگی روشه، از انواع مختلفی از نخبگان نام می‌برد که از جمله آن، نخبگان مذهبی است و می‌گوید: نخبگان مذهبی «از حاکمیت و یا نفوذی

1. Elites

برخورد دارند که ناشی از ساخت‌های اجتماعی، ایده‌ها و اعتقاداتی است که ریشه در گذشته‌ای دور دارند و مبتنی بر راه و رسم سنتی طولانی‌اند» (روشه، ۱۳۷۶، ص ۱۲۱) و به تعبیر فیلیپ آبرامز علاوه بر اینکه آنان عاملان انسانی‌اند، عناصری هستند که تغییراتی را در ساختار جامعه ایجاد می‌کنند (Abrams, 1989, pp. 4-9). کنشگران اجتماعی نیز تحت تأثیر آن واقع می‌شوند و رفتارهای آنان با الگوپذیری تغییر می‌کند.

نخبگان مذهبی (علماء)، از راه‌های مختلف می‌توانند در کنش تاریخی مؤثر باشند که از جمله آن؛ (۱) تصمیم‌گیری (۲) الگوسازی است (روشه، ۱۳۷۶، ص ۱۲۶). در تصمیم‌گیری، نخبگان به دلیل نقشی که در تصمیم‌گیری‌های درون جامعه دارند، می‌توانند در کنش تاریخی آن مشارکت داشته و به‌طور مستقیم بر جامعه اثر بگذارند؛ یعنی علماء در مساجد می‌توانند درباره تحولات جمعیتی جامعه تصمیم‌گیری نمایند و دیدگاه اسلامی را برای کنشگران اجتماعی تبیین نمایند. در الگوسازی نیز، نخبگان دارای نمادهایی از طرز تفکر، وجود و عمل هستند که بر گروه‌ها و افراد جامعه به‌واسطه الگوسازی نفوذ می‌کنند و مورد تقلید قرار می‌گیرند و دیگران خود را با آنها همانند می‌سازند. در موارد ارزشی «الگو قرار گرفتن نخبگان مبتنی بر ارزش‌هایی است که نخبگان پیشنهاد نموده و یا آنها را به‌صورت نمادی درمی‌آورند. این الگوسازی، می‌تواند براساس ارزش‌هایی که قبلاً در جامعه ارائه‌شده یا منتشرشده قرار گیرد و یا برعکس، براساس ارزش‌های نو و یا در حال ایجادشدن واقع شود. چنین ارزشی از الگوسازی بر طرح ایده‌ای کم‌وبیش متعالی قرار دارد... همانند آنچه که در مورد پیامبران یا قدیسیین مطرح است» (روشه، ۱۳۷۶، ص ۱۲۷). علماء در مساجد می‌توانند، گروه اهل مسجد را به‌سوی الگوسازی اسلامی در راستای «کثرت ولود» جهت دهند. طراح‌ی الگوهای اسلامی برای خانواده مسلمان و تبیین آن در تبلیغات دینی از نقش‌های مورد انتظار گروه نخبگان مذهبی است.

به هر حال، درباره نخبگان، تئوری‌های متعددی وجود دارد و از بین آنها، دیدگاه پاره‌تو در این پژوهش مناسب به‌نظر می‌رسد؛ زیرا در تئوری نخبگان دیگر، به تعاریفی اشاره می‌کند که در آن نخبگان را به گروه اقلیتی تعبیر می‌کند که قدرت را در جامعه

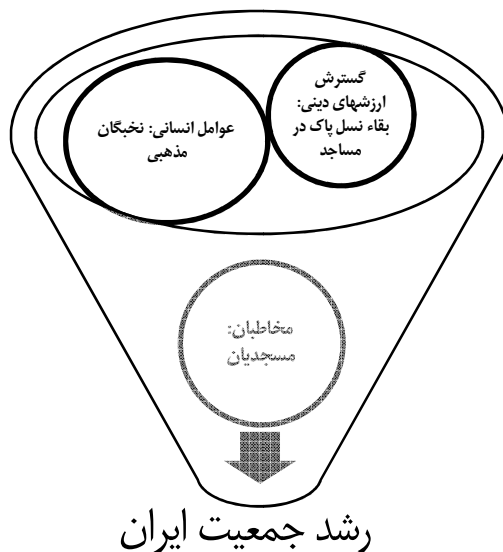

به دست می گیرند و دارای یک طبقه اجتماعی هستند (باتومور، ۱۳۶۹، ص ۹). در حالی که در این پژوهش، ما از نخبگان مذهبی نام می بریم که به صورت یک طبقه اجتماعی در جامعه بروز نکرده اند. بنابراین، منظور از نخبگان در این پژوهش اشخاص و علمای مذهبی مساجد هستند که از عوامل انسانی شمرده شده و با استفاده از توانمندی علمی و نفوذ اجتماعی خود، می توانند بر جامعه مسلمان اثرگذار باشند و با تصمیماتی که اتخاذ می کنند و یا بوسیله ایده ها، احساسات و هیجاناتی که بوجود می آورند، در کنش اجتماعی تاریخی و رشد جمعیت، از طریق تبلیغات دینی در مساجد مؤثر واقع شوند.

۳. فرضیه

مبلغان مذهبی در مساجد می توانند، براساس قواعد فقهی در برداشت از احادیث، به تبیین جامع پرداخته و با اثرگذاری در رشد جمعیت به عنوان عاملان انسانی نقش آفرینی نمایند.

۴. مدل تحلیلی نظری

۵. تحلیل یافته‌ها

در ذیل به برخی دیگر از یافته‌های پژوهشی مؤثر بر اندیشه نخبگان مذهبی در تبلیغات جمعیتی مساجد اشاره می‌کنیم. سؤالاتی در فضای اجتماعی وجود دارد که لازم است به آنها پاسخ داده شود و این مباحث کمک زیادی در رفع مشکلات جمعیتی و اقناع افکار عمومی خواهد داشت. فراهم‌سازی بسترهای مناسب تأثیرگذاری نخبگان مذهبی در رشد جمعیت در جامعه وابسته به پذیرش موضوع از نظر نخبگان است. آنان می‌توانند جریان‌های درست اجتماعی را شناخته و کنشگران اجتماعی را به آن سوی هدایت نمایند. نخبگان با طراحی علمی و الگوسازی قادر خواهند بود، در کنش اجتماعی جامعه به ایفای نقش پردازند و در صورتی که به تبیین‌های مناسب دسترسی نداشته باشند، نمی‌توانند به کنترل و اقناع فکری دیگران پردازند.

براساس آنچه گذشت، می‌توان با استفاده از نظریه نخبگان پاره‌تو و دیدگاه‌های مطرح‌شده به تحلیل داده‌های این پژوهش و نیز بررسی فرضیه و پاسخ سؤالات دست یافت. با مرور مجدد بر دیدگاه نخبگان، می‌توان به این نتیجه رسید که دادوستد فکری و فرهنگی میان علماء و مردم در مساجد، سبب اقناع اقشار مختلف جامعه می‌شود. افکار عمومی به ضرورت افزایش جمعیت پی ببرند و در عمل، این حرکت فرهنگی، به تحول در ساختار جمعیتی که از چند دهه قبل به این سو شده است، صورت پذیرد. آنچه مسلم است، این حرکت تبلیغی در مساجد که در عرصه اصلاح تفکر فرزندآوری صورت می‌گیرد، تنها از طریق عامل‌های انسانی؛ یعنی علماء به‌عنوان مدافعان ارزش‌ها و تفکرات دینی و مخالف جدی با تفکرات سکولاریزم و ماتریالیسم محقق خواهد شد (واعظی، ۱۳۷۷، ص ۵۲)؛ چراکه شرح و تفسیر شیوه‌های زندگی در میان مسلمانان، توسط نخبگان مذهبی که از عوامل انسانی شمرده می‌شوند، بر روی ساختارهای فکری و اجتماعی کنشگران، در رشد جمعیت، فرزندآوری و تربیت نسل اهل مسجد، بسیار تأثیرگذار می‌باشد. در برخی از تحقیقات به نقش و تأثیر علماء در بیان‌های ارزشی مورد نیاز جامعه و تغییر رفتار مردم اشاره شده است (رفع‌پور، ۱۳۹۲، ص ۱۱۹). از این‌روی، علماء به‌عنوان نخبگان مذهبی قادر خواهند بود که با «ادله اربعه» کتاب، سنت، اجماع و

عقل به این نقش پردازند و سایر تحلیل‌گران خبره مسلمان نیز با طرح تخصصی و پژوهش‌های علمی، همزمان به تبیین موضوع در مسجد پردازند.

۵-۱. سبک زندگی معنوی در بین اهل مسجد

یافته‌ها، نشان می‌دهد که مسجد با توجه به اهمیت و موقعیت آن در شهر و وظایف گسترده‌اش در امور اجتماعی، نقشی چند برابر در ساختار مدیریتی جمعیت شهری دارد. این وظایف در قالب انواع فعالیت‌های فرهنگی و خدماتی در طول تاریخ توانسته است در محورشدن مساجد نقش مهمی ایفا کند. برای مثال، آموزش‌های دینی و تامین فضاهای خدماتی، مهم‌ترین رکن شهری (مسجد) قرار دارد (قربانی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۱).

در شهر و روستای مسلمانان، مساجد و فضاهای وابسته به آن، به ابعاد معنوی و فکری مؤمنین می‌پردازند. در گذشته، مدارس و حوزه‌های علمیه در کنار مساجد و در صحن و حیاط مساجد ساخته می‌شدند. بسیاری از مراکز درمانی و آموزشی با مساجد و یا در کنار مساجد بودند؛ به‌نحوی که اگر به عقب بازگردیم و شهرسازی اصیل برگرفته از آموزه‌های دینی خود را بررسی کنیم، خواهیم دید که مساجد به‌واقع محور اصلی فعالیت‌های شهری در طول تاریخ اسلامی، بوده است. این همه نشان می‌دهد که به‌لحاظ محتوایی نیز مسجد باید محور بسیاری از فعالیت‌ها خصوصاً در رفع بحران‌های جمعیتی مسلمانان قرار بگیرد (یوسف‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۸۰).

یکی از جاهایی که می‌تواند سبک زندگی مؤمنانه را آموزش دهد، مسجد است. مسجد در ایجاد سبک زندگی اسلامی^۱ دارای نقش اساسی است. به‌نظر می‌رسد ارتقای معنویت اهل مسجد توسط احادیث و روایاتی که مبلغ دینی در مساجد بیان می‌کند، از تأثیرگذارترین رسانه‌هایی است که در اسلام شناخته شده است. این معنویت‌خواهی در

---

۱. مفهوم سبک زندگی را اولین بار «آلفرد آدلر» در روان‌شناسی در سال ۱۹۲۹ میلادی مطرح کرد. که مجموعه‌ای از طرز تلقی‌ها، ارزش‌ها، شیوه‌های رفتار، حالت‌ها و سلیقه‌ها در هر چیزی را در برمی‌گیرد (Oxford, 2018, p. 742). سبک زندگی، مفهومی است که کاربردها و معانی متفاوتی دارد و گاهی جای طبقه اجتماعی را می‌گیرد (گوردون، ۱۳۸۸، ص ۶۶۱).

تمام ابعاد زندگی یک مسلمان وجود دارد. از رفتارهای تعاملی با خانواده و فرزندان گرفته تا معاشرت با مردم را در برمی گیرد. اینکه خانواده باید به تربیت نسل آینده پردازد و در حفظ نسل صالح همت گمارد، همه در معنویت‌خواهی اسلامی نهفته است؛ زیرا دنیاگرایی انسان را به سوی استفاده بیشتر از مطامع دنیوی و لذت آن سوق می‌دهد. توجه انسان را در سبک زندگی به جای تربیت نسل، به سوی استفاده از غرائز نفسانی، بهره‌مندی از شهوات و توجه انسان را نسبت زن، تنها به سوی جنبه‌های زیبایی شناختی و فیزیولوژیک پیکره انسانی آنان متمایل می‌کند و انسان مسلمان را از هدف اصلی خلقت، به عنوان بقاء نسل و تربیت آن، به گمراهی می‌کشاند؛ در حالی که قرآن کریم می‌فرماید: «شیطان به آنها وعده‌های (دروغین) می‌دهد؛ و به آرزوها، سرگرم می‌سازد؛ در حالی که جز فریب و نیرنگ، به آنها وعده نمی‌دهد» (نساء، ۱۲۰). متکلمین زیادی درباره وجود گرایش‌های درونی انسان نسبت به رفتارهای معنوی عبادی، توحید و یکتاپرستی اشاره نمودند (مفید، ۱۳۷۲ق، ص ۲۰۱ و سبحانی تبریزی، ۱۳۷۳، ص ۲۵). فیلسوفان نیز انسان را دارای دو بُعد؛ مادی و معنوی دانسته و بر اهمیت ابعاد روحی در انسان تأکید نموده‌اند (طباطبائی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۳ و حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶، ص ۶۷). برخی از جامعه‌شناسان؛ همانند اگوست کنت معتقدند: معنویت، دارای قدرت است و قدرت معنویت می‌تواند افراد را برای پذیرش ارزش‌های جامعه و وظایفی که به دوش آنان است، آماده سازد و در صورتی که افراد از ارزش‌های معنوی دور شوند، معنویت سبب می‌شود که به آنان یادآوری شود که رفتار خود را کنترل نمایند (مندراس، ۱۳۴۹، ص ۱۶۴)؛ زیرا با گسترش معنویت و ارزش‌های آن، یک نحوه نظارت و کنترل عمومی در جامعه به وجود می‌آید.

بنابراین، معنویت اسلامی که اهل مسجد به دنبال آن هستند، شامل تمامی عرصه‌های زندگی می‌شود و تقویت آن توسط نخبگان مذهبی می‌تواند تأثیر زیادی در تغییر نگرش و رفتار مسلمانان از سبک زندگی فردگرایانه بدون فرزند، داشته باشد. مبلغان دینی در مساجد با شرح و تفسیر کامل از سخنان اولیای الهی قادر خواهند بود که اندازه و حجم مناسب جمعیت خانواده را تبیین نمایند.

۵-۲. چگونگی تبیین سیاست‌های جمعیتی در مسجد

طبق برآورد مرکز آمار ایران و بر اساس سرشماری‌های دهه نود، رشد جمعیت ۱/۲۹ درصد است و با افزایش امید به زندگی ۷۲-۷۴ سال که شاخص رفاه و بهداشت است، در حال حرکت به سوی پیری و سال‌خوردگی جمعیت می‌باشیم. بنابراین، ضرورت دارد برای حفظ نسل، نرخ رشد جمعیت (۱/۲۹) درصد را به بالاتر از نرخ جایگزینی (۲/۱) درصد، برسانیم. این مهم با تبیین و بازنگری علماء در کارکردهای مساجد در رفع مسایل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی وابسته است؛ البته عوامل گوناگونی در اعمال سیاست‌های کاهش در ایران دخالت داشته است. برخی عوامل بیرونی و برخی دیگر از عوامل درونی شمرده می‌شود. تأثیر فضای سیاست‌های تحدید موالید از سوی جهان و کمک‌های مالی و تشویق‌های جهانی برای کنترل و نیز تبلیغات و دخالت رسانه‌ها در فرهنگ‌سازی خانواده هسته‌ای در ایران و نیز عقب‌ماندگی اقتصادی ایران تحت تأثیر قدرت‌های استعماری، از جمله عوامل تأثیرگذار در تدابیر کاهش جمعیت بوده است. عوامل داخلی مؤثر نیز وجود داشته است که از جمله آن، علوم انسانی مدرن غربی در ایران است؛ زیرا «نظریه مالتوس» در فضای گوناگون رشته‌های علمی اقتصادی و جمعیت‌شناسی و... به صورت قطعی تلقی شده و آموزش داده می‌شود (عرب، ۱۳۹۲، ص ۱۵۱). این نظریه، ناخودآگاه تأثیر خود را در فضای جمعیت‌شناختی ایران گذاشته است. علاوه بر این، مشکلات آموزش و پرورش، توقعات فزاینده شهرنشینان، وضعیت نابسامان اقتصادی و تلقی ناتوانی در ایجاد شغل و درآمد برای جمعیت زیاد و عواملی از این قبیل، مزید بر علت شد و چنین وانمود گردید که برای رسیدن به پیشرفت، باید جمعیت را کنترل کرد؛ به دلیل انعطاف‌پذیری در سیاست‌های جمعیتی در اسلام، نخبگان مذهبی نیز سکوت اختیار کرده و برای رفع مشکلات مذکور موقتا آن را پذیرفتند و به اهل خبره واگذار نمودند؛ به امید اینکه پس از رفع مشکل، سیاست‌های جدیدی وضع گردد، اما این تغییر سیاست اتفاق نیافتاد، تا اینکه در دهه نود به روند کاهش جمعیت جوان در ساختار جمعیتی رسیده است (اسلامی، ۱۳۹۰، ص ۲۸). عالمان دینی معتقد نیستند که برای رشد و پیشرفت یک کشور اسلامی، باید به‌طور مداوم جمعیت را کاهش دهیم. کنترل جمعیت و رویکرد کاهش آن، با رسیدن به

توسعه، متفاوت است؛ زیرا انعطاف‌پذیری در سیاست‌های جمعیتی، برای حفظ نظام اسلامی و در مقام تراحم با موضوع دیگری از قبیل مرگ و میر زیاد و مشکلات آموزشی، بهداشتی، اقتصادی و موارد دیگری بوده است که اهل خبره بیان کردند و در مقطع خاصی اجرا شد، اما این نحوه ایجاد محدودیت برای جمعیت، غیر از دیدگاه، کاهش جمعیت برای رسیدن به توسعه است و نیز غیر از طرح اشکال به اینکه پس، فقه امامیه در بیان احکام قطعی ناتوان است؛ زیرا در فقه پویای امامیه در احکام ثانویه، متناسب با هر عصر و مقطعی، حکم صادر می‌شود و علماء حکم اسلام را با دلایل اجتهادی و فقه‌ای برای جامعه بیان می‌کند (انصاری، ۱۴۱۴ق، ص ۵۳۹) و این حکم، ممکن است در زمان دیگری تغییر پیدا کند.

اکنون به این سؤال رهنمون می‌شویم که به‌راستی، مبانی و اصول سیاست‌گذاری‌های جمعیتی در اسلام چیست؟ آیا سیاست‌های جمعیتی اسلام در تمام زمان‌ها و مکان‌ها مطلق و ثابت است یا با توجه به شرایط مختلف، انعطاف‌پذیر است؟ در پاسخ باید گفت؛ از منظر اسلام، سیاست‌های جمعیتی، مجموعه تدابیری است که درباره جمعیت مسلمانان در یک نظام سیاسی مطرح می‌شود و این تدابیر در عرصه‌های اجتماعی گوناگون، تغییر می‌کند و یک حکم اولیه فقهی در تمامی موارد و شرایط نیست، بلکه از احکام ثانویه‌ای است که فقهاء در شرایط استثنایی آن‌را بیان می‌کنند (حسینی‌جلی، ۱۳۹۲، ص ۵). مثل تیمم به‌جای وضوء، علاوه بر این، فرزندآوری امری مباح است و در دایره مباحات، فقهاء می‌توانند، با توجه به زمان و مکان، آن را تغییر دهند و در این‌باره براساس اختیارات ولی فقیه و شرایط جامعه عمل نمایند (حسینی‌جلی ۱۳۹۲، ص ۵)؛ یعنی احکامی که بنا به مصالح جامعه و یا ضرورت و یا برای دفع ضرر و حرج می‌تواند ولی فقیه یا حاکم شرع آن را صادر کند (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۶۱، ص ۷۳).

از مجموع آیات و روایات^۱ در این باب چنین به‌دست می‌آید که اسلام در کنار

۱. آیاتی در قرآن کریم وجود دارد که دلالت بر فرزندان فراوان دارد و زیادی فرزند را از نعمت‌های الهی شمرده است. آیات نوح آیه ۱۲ و سوره اسراء آیه ۶ و سوره انعام، ۱۴۰ بر اساس آیه سوره اعراف، ۱۸۹: «اگر فرزند صالحی به ما دهی، از شاکران خواهیم بود!» و نیز در روایات نیز آمده است که «رزق توأم با زنان و اهل و عیال است» (حر عاملی، ۱۳۱۴ق، ج ۲۰، ص ۴۳).

رشد کمی نسل و افزایش فراوانی جمعیت مسلمین به ابعاد کیفی جمعیت نیز، به لحاظ جسمانی و معنوی توجه کامل دارد. در واقع، آنچه مستحب است، تکثیر نسلی «سالم» و «صالح» است، اما حفظ نسل و بقای آن مطابق فلسفه ازدواج در اسلام واجب کفایی است که بر آن در اسلام تأکید شده است.

آیا در نظامات گوناگون سیاسی اسلام که هر کدام برگرفته از اصول و مبانی نظام قبلی و تکمیل کننده وضعیت فعلی مسلمانان عصر غیبت است. طراحی و مهندسی جمعیتی به یک صورت بوده است؟ واقعیت این است که در جامعه نبوی، پیامبر اسلام ﷺ به افزایش جمعیت مسلمانان؛ حتی به جمعیت سقط شده آنها افتخار می کردند (مازندرانی، ۱۳۸۳ق، ج ۵، ص ۳۳۴).

این موضوع نشان دهنده افزایش کمی جمعیت از منظر اسلام است؛ علاوه بر این، در جامعه نبوی و علوی، درباره تربیت صحیح فرزندان و نحوه برخورد با آنها بسیار سفارش شده است؛^۱ یعنی جمعیت از نظر کیفی نیز مورد توجه بوده است. اکنون این سؤال پیش می آید که سیاست های جمعیتی در نظام سیاسی ولایی به چه صورت مطرح است؟ بر اساس نگاه اجتهادی در فقه امامیه، می توان سیاست جمعیتی را دارای دو ویژگی دانست: یکی، زمان بندی و دیگری مکان بندی. فتوای امام خمینی علیه السلام درباره جلوگیری از فرزندآوری، با توجه به موارد و شرایط خاصی، است. در حالی که این حکم در شرایط دیگر حرام خواهد بود.^۲ بنابراین فقها، در برهه ای از زمان می توانند با توجه به شرایطی خاص زمانی، مبتنی بر حکم ثانویه فقهی، به جلوگیری از فرزندآوری فتوا دهند، اما این بدان معنا نیست که در همه موارد و شرایط و اعصار به همین صورت باشد، بلکه فقهاء امامیه در منطقه الفراغ، مبسوط الید بوده و طبق مبانی و اصول استنباط، به تغییر حکم در

۱. روایاتی که فلسفه ازدواج و زیادی موالید را پرکردن زمین از انسان های ذاکر و تهلیل گو معرفی می کند (شیخ صدوق، ج ۳، ص ۳۸۲ و ابن بابویه، محمد ابن علی، ۱۳۵۷، ص ۳۹۵ و مازندرانی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۳ق، ج ۵، ص ۳۳۴).

۲. ر. ک به: استفتائات امام خمینی علیه السلام، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۷۰ «آیا استفاده از وسایل جلوگیری از انعقاد نطفه جایز است یا نه، در جواب فرمودند که اگر موجب نقص عضو دائمی، یا نازایی دائمی و یا کشتن نطفه مستقر در رحم و نیز همراه با عمل خارجی... نباشد، اشکال ندارد».

جای دیگر نیز می‌پردازند.^۱ برای نمونه، در برهه‌ای از زمان، میزان مرگ‌ومیر کودکان زیر پنج سال و مادران باردار در ایران اسلامی، زیاد بود (امانی، ۱۳۸۳، ص ۳۶). از این روی، در ایران دهه ۶۰، آمار مرگ‌ومیر بالا، موجب نگرانی در بین متولیان سیاسی اجتماعی شد. به ادعای کارشناسان، بیشتر این کودکان به دلیل بیماری‌ها از بین می‌رفتند (وثوقی، ۱۳۷۵، صص ۳۵-۳۶). مادران، دچار سوء تغذیه بودند و تعدد باروری آنان باعث بیماری و مرگ مادران می‌شد؛ از این روی، در آن موقعیت خاص^۲، هنگامی که از امام خمینی علیه السلام به دلیل کاهش دادن مرگ‌ومیر مادران باردار، سؤال پرسیدند، ایشان درباره جلوگیری از انعقاد نطفه با شرایطی فتوا به «عدم اشکال» دادند.

نتیجه اینکه، عالمان دینی و فقهاء در مکتب اهل البیت علیهم السلام می‌توانند، در برهه‌ای از زمان، با توجه به شرایط و موقعیت جامعه اسلامی، درباره حلیت یا حرمت حکمی در شرایط خاصی فتوا دهند؛ همان گونه که میرزای شیرازی درباره تحریم تنباکو و استعمال توتون، فتوای به حرمت صادر کرد (اصفهان‌کی کربلایی، ۱۳۸۲، ص ۵۶). از نگاه اسلام، سیاست‌های جمعیتی، به معنای مجموعه تدابیری است که به حکم ثانویه، با توجه به زمان و مکان درباره جمعیت اتخاذ می‌شود. این دیدگاه از قدیم نیز وجود داشته است؛ اما با اینکه امام خمینی علیه السلام معتقد بودند که وسعت ایران آن قدر است که برای صدوپنجاه تا دویست میلیون جمعیت کافی است (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۷، ص ۳۹۳).

آیت‌الله خامنه‌ای نیز با اینکه معتقدند؛ جمعیت ایران باید به صدوپنجاه میلیون^۳ برسد، بیان کردند که کنترل جمعیت در یک مقطع خاصی مناسب بود (خامنه‌ای، ۹۱/۵/۳). به نظر

۱. به عنوان مثال، فتوای مشهور حرمت استعمال توتون توسط میرزای بزرگ شیرازی، در حالی مطرح شد که قبل از آن حکم به حلیت مطرح بود (ر.ک به: تیموری، ابراهیم: تحریم تنباکو، ص ۱۰۶).
۲. استفتاآت، ۱۳۶۶، ج ۱، در صفحه ۳ مقدمه (از دفتر انتشارات اسلامی چنین آمده است که اغلب مسائل این مجموعه (چندجلدی) در سال‌های ۱۳۶۰-۱۳۶۲ یعنی سال‌های سوم تا پنجم بعد از انقلاب اسلامی مصادف با سنوات دوم تا چهارم جنگ تحمیلی از امام خمینی علیه السلام استفتاء شده است.
۳. رهبر انقلاب آیت‌الله خامنه‌ای، در سخنرانی مورخ ۹۲/۸/۶ نیز بر جمعیت ۱۵۰ میلیونی تأکید کردند و فرمودند: «حالا ما دست کم را گرفتیم، گفتیم صدوپنجاه میلیون، بیشتر هم می‌شود گفت. قطعاً این کشور با این سطح وسیع، با این تنوع آب‌وهوایی، با این امکانات فراوان زیرزمینی، با این استعداد بالقوه علمی که در این کشور وجود دارد، می‌تواند یک کشور پرجمعیتی باشد».

می‌رسد، علت مناسب بودن کنترل جمعیت در یک مقطع خاص، به فقه پویای شیعه بازمی‌گردد که بر مبنای دو مکانیسم: زمان و مکان، حکم الهی را در هر عصری، برای مردم با توجه به ادله اربعه، کتاب، سنت، اجماع و عقل (الخراسانی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۸۵) بیان می‌کنند. اینکه چرا در وضعیت فعلی، دنبال افزایش جمعیت هستیم و لازم است در مکان‌های عبادی و مساجد به شرح آن پرداخت، بدین جهت است که، ایران اسلامی توسعه پیدا کرد و امید به زندگی افزایش یافته است (راغفر، ۱۳۹۱، ص ۱۲۸) لازم است، سیاست‌های جمعیتی نیز متناسب با این شرایط طراحی شود.

۵-۳. کارکردهای مساجد در رفع آسیب‌های جمعیتی

مساجد، به‌عنوان مراکز عمومی و فرهنگی- مذهبی، با توجه به امکاناتی که دارند، دارای مهم‌ترین نقش کارکردی، در رفع بحران‌های اجتماعی هستند. از این‌روی، با شرح و تفسیر دیدگاه اسلام درباره جمعیت، می‌توان در این تجمع همیشگی عبادی، به ارتقای دانش و آگاهی افکار عمومی درباره جمعیت مسلمین پرداخت و در کاهش آسیب‌های جمعیتی اقدام کرد.

در فضای داخلی مسجد، «محراب»، نماد وجه عبادی مسجد و «منبر»، وجه آموزشی آن است. در مسجد، شاخه‌های مختلف علوم اسلامی؛ به‌ویژه قرآن، احادیث، احکام، اخلاق و عقاید آموزش داده می‌شد. تأسیس کتابخانه‌های بزرگ و معتبر در مساجد نیز مرتبط با نقش آموزشی مساجد و برخاسته از نیازهای آموزش به کتاب و کتابخانه بوده است. در کنار نقش ثابت آموزشی، مساجد به‌صورت پراکنده و غیرثابت و غیربرنامه‌ریزی‌شده از طریق مراجعه پراکنده مردم به امام جماعت و علماء یا مدرسان درس دینی نیز نقش آموزشی را ایفا کرده است (الویری، ۱۳۸۶، ص ۹۵). کارکرد عبادی و اجتماعی مساجد، نشان می‌دهد که مسجد، یک فضای مناسب برای گردهم‌آمدن مسلمانان برای تعاملات مختلف از جمله آگاهی‌بخشی، تصمیم‌گیری‌های جمعی، همکاری، آموزش و تربیت است (یوسف‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۹۱).

یکی دیگر از کارکردهای مساجد در تاریخ و تمدن اسلامی، کارکرد سیاسی آن

است. پیامبر ﷺ پایه‌های حکومت نوپای مدینه را در مسجد مدینه محکم کرد و بسیاری از برنامه‌ریزی‌های سیاسی خود را در مسجد انجام داد (الویری، ۱۳۸۶، ص ۹۹). مبلغان دینی با توجه به اهمیت مسجد در شهر و وظایف گسترده آن در امور اجتماعی، می‌تواند نقش مهمی در رفع بحران‌های جمعیتی، داشته باشند و با انجام آموزش‌های دینی و تولید محتوای فرهنگی، رشد جمعیت را بهبود بخشیده و در خدمت مهم‌ترین عنصر جامعه اسلامی؛ یعنی جمعیت مسلمین به ایفای نقش بپردازد.

بنابراین، مسجد دارای کارکردهای عبادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی زیادی دارد که مهم‌ترین آن نقش عاملیت انسانی؛ یعنی نخبگان مذهبی (علماء) در آگاهی‌بخشی به کنشگران اجتماعی و اهل مسجد می‌باشد. توان‌مندی نخبگان مذهبی برای اقتناع افکار عمومی و اعتماد مردم به علماء و مسجد می‌تواند در این تأثیرگذاری نقش‌آفرینی کند و در جهت رفع بحران‌های اجتماعی خصوصاً تحولات جمعیت دارای کارکرد مثبت باشد.

نتیجه‌گیری

براساس آنچه گفته شد، به این نتایج دست می‌یابیم که روند کاهش جمعیت مسلمین و پیشگیری از آسیب‌های جمعیتی جامعه ایران، سبب گردید که نقش عاملیت مساجد و نخبگان مذهبی، مورد بررسی قرار گیرد. این مهم با روش تحلیل توصیفی انجام گرفت و به نقش‌آفرینی مساجد در جهت کاهش آسیب‌های جمعیتی که از سؤالات اصلی این پژوهش بود، اشاره گردید. دیدگاه‌های نظری مطرح‌شده در این پژوهش، حکایت از تأثیر انواع ایده‌ها و عقاید نخبگان مذهبی دارد. تفکر مذهبی علماء می‌تواند راه و رسم زندگی اجتماعی را برای مخاطب تشریح نماید و سبب تغییراتی در ساختار جمعیتی جامعه ایران گردد. علماء، از راه‌های مختلف به ایفای این نقش می‌پردازند؛ به‌لحاظ تصمیم‌گیری و الگوسازی می‌توانند در کنش تاریخی و اجتماعی جامعه به‌طور مستقیم مشارکت نمایند. وجود نمادهای فکری و عمل به دستورات الهی در بین علماء در مساجد، از مهم‌ترین عواملی است که می‌تواند بر گروه‌های مختلف اجتماعی تأثیر

داشته باشد و به‌عنوان الگو مورد تقلید قرار گیرد. این الگوپذیری مخاطبان در مسجد، به‌واسطه ارزش‌هایی است که نخبگان مذهبی از دین اسلام پیشنهاد می‌نمایند و آنها را به‌صورت نمادین درمی‌آورند. آنان با بیان ایده‌ها و احساسات و هیجانات مذهبی قادر خواهند بود در پیشگیری از آسیب‌های جمعیتی در بین مسلمانان نقش آفرینی نمایند. آنچه مسلم است توجه به دیدگاه جامع و کشف آن در بین علماء است. یافته‌ها گویای آن است که علماء با توان‌مندی علمی که از بررسی آیات و روایات دارند، قادر خواهند بود بر طبق قاعده «جمع بین احادیث» عمل نمایند و با شرح و تفسیر آن به رفع مشکلات جمعیتی دست یازند و در منطقه‌الفراغ فقه امامیه از احکام ثانویه موردنظر در اصول استنباط استفاده نمایند و به تبیین حکم الهی در وضعیت موجود جامعه پردازند و به‌عنوان عاملان انسانی نخبه، به توجیه افکار عمومی نائل شوند.

همچنین آنان می‌توانند، اهل مسجد را مورد خطاب قرار داده و با تبلیغ دینی برگرفته از احکام ثانویه مربوط به مسائل مستحدثه، به تبیین نگاه جمعیتی اسلام پرداخته و با نظام تشویقی اسلام، افراد مسلمان را به تغییرات رفتاری در تربیت فرزندان تهییج نمایند و در تحولات جمعیتی نقش آفرینی نمایند. آنان از مدافعان تفکر اسلامی بوده و این نقش را، از تکالیف الهی خود می‌دانند و قادر خواهند بود ساختارهای فکری غیراسلامی را از ذهن مخاطب دور نمایند.

از دیگر یافته‌های این پژوهش، می‌توان به سیاست‌های جمعیتی مورد نظر اسلام اشاره کرد که از دو مکانیزم؛ زمان‌مندی و مکان‌بندی برخوردار است. سیاست‌های کاهشی و یا افزایشی جمعیت در اسلام، با توجه به زمان و مکان‌های مختلف، بر اساس نگرش استنباطی از قرآن، حدیث، اجماع و عقل استخراج می‌شود و به دو قسمت؛ سیاست‌های کمی و کیفی تقسیم می‌گردد. در سیاست کمی اسلام، به افزایش عددی جمعیت مسلمین می‌پردازد و در سیاست کیفی، به تربیت نسل صالح و پاک اقدام می‌نماید.

از آنجایی که مساجد در دیدگاه اسلام، محور بسیاری از فعالیت‌های مسلمانان است، به‌گونه‌ایی که رشد فیزیکی شهرها و معماری آن نیز با محوریت مساجد، به

اکمال می‌رسد. مسجد با آموزش‌های دینی و اخلاقی در زندگی تمامی اقشار اجتماعی تأثیرگذار بوده و می‌تواند به جامعه‌پذیری ارزش‌های اسلامی و انسجام اجتماعی و افزایش صمیمیت در بین مؤمنین پردازند. از این‌روی، مهم‌ترین راهکار پیشگیری از کاهش جمعیت مسلمین، این است که مسجد را تنها عبادت‌گاه تلقی نکرده و به نقش نخبگان مذهبی (علماء) توجه کرد؛ زیرا آنچه که در مسجد اتفاق می‌افتد، تنها راز و نیاز با خدا نیست، بلکه تبلیغ دینی در سبک زندگی، رفتار با خانواده، نحوه برقراری ارتباط با فرزندان و تربیت نسل آینده، توسط علماء در مساجد آموزش داده می‌شود. بنابراین، عملکردهای مسجد تنها به بعد عبادی و معنویت خاتمه نمی‌یابد، بلکه از فراکارکردهای دیگری در مسایل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی برخوردار است و در این نقش‌ها، می‌تواند به تعاون و همکاری در رفع مسایل مالی و رفع رذایل و آسیب‌های اجتماعی پردازد و «بیت‌الاسلام» مورد نظر اسلام را شکل دهد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی. (شیخ صدوق) (۱۳۵۷). التوحید. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی. (شیخ صدوق) (۱۳۹۲ق). من لایحضره الفقیه (مصحح: علی اکبر غفاری، ج ۳، چاپ پنجم). تهران: مکتبه الصدوق.
۳. ابن ماجه، محمد بن یزید. (۱۴۲۱ق). سنن ابن ماجه. قاهره: جمعیه المکنز الاسلامی.
۴. ابن خلدون. عبدالرحمن (۱۳۸۵). تاریخ العبر، مقدمه ابن خلدون (مترجم: محمد پروین گنابادی). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۵. اسلامی، غلامحسین. (۱۳۹۰). ویژه‌نامه جمعیت ایران (خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرانا)، چاپ اول). تهران: نشر مؤسسه فرهنگی مطبوعاتی ایران.
۶. اصفهانی کربلایی، حسن بن علی. (۱۳۸۲). تاریخ دخانیه (مصحح: رسول جعفریان). تهران: نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۷. امام خمینی رحمته الله علیه، سید روح الله. (۱۳۶۶). استفتاءات (ج ۱). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۸. امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۷۸). مجموعه آثار صحیفه نور (ج ۷). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه.
۹. امانی، مهدی. (۱۳۸۳). جمعیت‌شناسی جهان. تهران: انتشارات سمت.
۱۰. امانی، مهدی؛ بهنام، جمشید؛ و دیگران. (۱۳۵۴). لغت‌نامه جمعیت‌شناسی. انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. انصاری، مرتضی. (۱۴۱۴ق). فرائد الاصول (محقق: عبدالله النورانی، ج ۲). قم: موسسه نشر اسلامی جامعه مدرسین.

۱۲. آرون، ریمون. (۱۳۷۰). مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی (مترجم: باقر پرهام، چاپ دوم). تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
۱۳. باتومور، تی. بی. (۱۳۶۹). نخبگان و جامعه (مترجم: علیرضا طیب). تهران: انتشارات دانشگاه.
۱۴. بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۳۶۶). صحیح البخاری (به کوشش: ابراهیم الیاری، ج ۳). قاهره: دارالکتاب المصری و دارالکتاب اللبنانی.
۱۵. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۶۱). رساله نوین: عبادت و خودسازی (ج ۱). تهران: مؤسسه انجام کتاب.
۱۶. تقوی، نعمت‌الله. (۱۳۸۸)، مبانی جمعیت‌شناسی. تبریز: انتشارات آیدین.
۱۷. تیموری، ابراهیم. (۱۳۶۱). تحریم تنباکو اولین مقاومت منفی در ایران. تهران: نشر امیرکبیر.
۱۸. جعفریان، رسول. (۱۳۸۲). آثار اسلامی مکه و مدینه. تهران: نشر مشعر.
۱۹. حر عاملی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). وسایل الشیعه (ج ۲۱). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۰. حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۸۶). شرح اشارات و تنبیهات ابن‌سینا نمط سوم (فی النفس) (مصحح: جواد فاضل بخشایشی). تهران: نشر آیت اشراق.
۲۱. حسینی جلی، سید میر صالح. (۱۳۹۲). جزوه مکتوب در گفتگو با آیت‌الله اعرافی. قم: معاونت پژوهشی مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۲۲. حسینی جلی، سید میر صالح. (۱۳۹۴). سیاست‌های جمعیتی و فراابورهای آن. مجله سیاست متعالیه، ۳(۱۰)، صص ۷۵-۹۴ به نقل از: www.unfpa.Org. 2013.
۲۳. حمزه‌نژاد، مهدی؛ رهروی پوده، ساناز. (۱۳۹۵). گونه‌شناسی مفهومی در پرستشگاه‌های یهودیان، مسیحیان و مسلمانان در دوره صفویه اصفهان (بر اساس ویژگی‌های قدسی تنزیه، تشبیه، جمال و جلال). فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۴(۱۱)، صص ۱۷-۳۸.
۲۴. خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۱۴ق). کفایة الاصول (چاپ دوم). قم: موسسه النشر الاسلامی.
۲۵. راغفر، حسین؛ موسوی، میر حسین؛ و کاشانی، زهرا. (۱۳۹۱). اثر پدیده سالمندی بر رشد اقتصادی. فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی، ۴(۱۰)، صص ۱۲۱-۱۳۲.

۲۶. رفیع پور، فرامرز. (۱۳۹۲). توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران (چاپ سوم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۷. روشه، گبی. (۱۳۷۶). تغییرات اجتماعی (مترجم: منصور وثوقی، چاپ هفتم). تهران: انتشارات نشر نی.
۲۸. زنجانی، حبیب الله. (۱۳۷۱). جمعیت و توسعه. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهری.
۲۹. سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۷۳). بحوث فی الملل و النحل (خلاصه کننده: علی ربانی گلپایگانی، چاپ دوم). قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۰. طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۷۳). الرسائل التوحیدیه. تهران: نشر دفتر انتشارات اسلامی.
۳۱. عرب، هادی. (۱۳۹۲). گفتگو با اندیشمندان علوم اسلامی و انسانی. در: مجموعه گفتگوهای همایش تغییرات جمعیتی و نقش آن در تحولات مختلف جامعه (چاپ اول). قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۳۲. فارابی، محمد بن محمد. (۱۳۷۹). اندیشه‌های اهل مدینه فاضله (مترجم: جعفر سجادی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۳. قربانی، رحیم. (۱۳۹۱). شاخص‌های شهرسازی و معماری اسلامی (چاپ اول). قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۳۴. کاظمی پور، شهلا. (۱۳۹۰). سیاست کنترل جمعیت - ایران؛ ویژه‌نامه جمعیت ایران. خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا)، تهران: نشر مؤسسه فرهنگی مطبوعاتی ایران.
۳۵. کتابی، احمد. (۱۳۶۴). نظریات جمعیت شناسی. تهران: انتشارات اقبال.
۳۶. کریمی، یوسف. (۱۳۹۴). روان‌شناسی اجتماعی، نظریه‌ها، مفاهیم و کاربردها (چاپ سی و دوم). تهران: انتشارات ارسباران.
۳۷. کوزر، لیوئیس. (۱۳۵۸). زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناختی (مترجم: محسن ثلاثی، چاپ ششم). تهران: انتشارات علمی.
۳۸. گل محمدی خامنه، علی. (۱۳۸۷). پیشگیری از جرایم. تهران: نشر جهان جام جم.

۳۹. مارشال، گوردون. (۱۳۸۸). فرهنگ جامعه‌شناسی (مترجم: حمیرا مشیرزاده). تهران: نشر میزان.
۴۰. مازندرانی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۳ق). الکافی (محمشی ابوالحسن شعرانی). تهران: مکتبه الاسلامیه.
۴۱. محمودی، محمدجواد. (۱۳۹۰). ویژه‌نامه جمعیت ایران. تهران: خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا). نشر مؤسسه فرهنگی مطبوعاتی ایران.
۴۲. مظفر، محمدرضا. (بی‌تا). اصول الفقه. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۴۳. معین، محمد. (۱۳۸۳). فرهنگ فارسی معین (یک جلدی بر اساس فرهنگ شش جلدی، به کوشش: واحد پژوهش و برنامه‌ریزی). تهران: انتشارات معین.
۴۴. مفید، محمد بن محمد. (۱۳۷۲ق). اوائل المقالات (مصحح: ابراهیم انصاری زنجانی و دیگران). تهران: دار المفید.
۴۵. مندراس، هانری؛ گوروچ، ژرژ. (۱۳۴۹). مبانی جامعه‌شناسی (مترجم: باقر پرهام). تهران: نشر امیرکبیر.
۴۶. میرزایی، محمد. (۱۳۸۵). گفتاری در باب جمعیت‌شناسی کاربردی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۴۷. نادری، عزت‌الله و مریم سیف نراقی. (۱۳۷۷). روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی با تاکید بر علوم تربیتی. تهران: انتشارات بدر.
۴۸. نووی، یحیی بن شرف. (۱۹۸۷م). صحیح مسلم (ج ۷-۸). بیروت: دارالکتب العربی.
۴۹. واعظی، احمد. (۱۳۷۷). انسان از دیدگاه اسلام. تهران: انتشارات سمت.
۵۰. وثوقی، منصور. (۱۳۷۵). جامعه‌شناسی روستایی. تهران: انتشارات کیهان.
۵۱. الویری، محسن. (۱۳۸۶). مسجد، توسعه و ارتباطات پایدار. نامه صادق، (۳۱)، صص ۹۳-۱۱۰.
۵۲. ویکس جان، رابرت. (۱۳۸۵). جمعیت: مقدمه‌ای بر مفاهیم و موضوعات (مترجم: الهه میرزایی). تهران: مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.

۵۳. همایون، محمدهادی. (۱۳۹۱). تاریخ تمدن و ملک مهدوی (چاپ اول). تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۵۴. یوسف‌زاده، حسن؛ ترکی، هادی. (۱۳۹۵). درآمدی بر الگوی روابط همسایگی در اسلام و الزامات آن در شهرسازی و معماری اسلامی (چاپ اول). قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

55. Abrams, Philips. (1989). *Historical Sociology*, London, New York.

56. *Oxford Advanced American Dictionary*. (2018). A dictionary for learners of American English. Oxford University Press.

57. Coale. A. and trussell. j. (1974). *Model Fertility Schedules Variations in the Age Structure of Child Bearing in Human Population*, pp. 185-256.

References

* The Holy Quran

1. Aaron, Raymond. (1370 AP). *Basic stages of thought in sociology*. (B. Parham, Trans.). (2nd ed.). Tehran: Islamic Revolution Education Publications. [In Persian]
2. Abrams, Philips. (1989). *Historical Sociology*, London, New York.
3. Alviri, M. (1386 AP). Mosque, development, and sustainable communication. *Sadegh Letter*, (31), pp. 93-110. [In Persian]
4. Amani, M. (1383 AP). *World Demography*. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
5. Amani, M., & Behnam, J. et al. (1354 AP). *Dictionary of Demography*. University of Tehran Press. [In Persian]
6. Ansari, M. (1414 AH). *Fara'id al-Usul*. (A. Al-Noorani. Ed.). (vol. 2). Qom: Islamic Publishing Institute of the Teachers Association. [In Arabic]
7. Arab, H. (1392 AP). Conversation with Islamic and humanities thinkers. Proceedings of the Conference on Demographic Change and its role in various developments of the society. (1st ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
8. Batomor, T. B. (1369 AP). *Elites and society*. (A. Tayeb, Trans.). Tehran: Daneshgah Publications. [In Persian]
9. Biazar Shirazi, A. (1361 AP). *New treatise: Worship and self-improvement*. (Vol. 1). Tehran: Anjam Ketab Institute. [In Persian]
10. Bukhari, M. (1987 AP). *Sahih Al-Bukhari* (Ibrahim Al-Abiari, vol. 3). Cairo: Dar al-Kitab al-Misri va Dar al-Kitab al-Lobnani. [In Persian]
11. Coale. A. and trussell. j. (1974). *Model Fertility Schedules Variations in the Age Structure of Child Bearing in Human Population*, pp. 185-256.
12. Eslami, Q. (1390 AP). *Special issue of population of Iran*. (Islamic Republic News Agency (Irana), (1st ed.). Tehran: Publication of the Iranian Press Cultural Institute. [In Persian]
13. Farabi, M. (1379 AP). *Thoughts of the people of Medina*. (J. Sajjadi, Trans.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]

14. Ghorbani, R. (1391 AP). *Standards of Islamic urban planning and architecture*. (1st ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
15. Golmohammadi Khamenei, A. (1387 AP). *Crime prevention*. Tehran: Jame Jam Publications. [In Persian]
16. Hamzehnejad, M., & Rahroui Poodeh, S. (1395 AP). Conceptual typology in the temples of Jews, Christians and Muslims in the Safavid period of Isfahan (based on the sacred characteristics of purification, simile, beauty and glory). *Quarterly Journal of Islamic Architecture Research*, 4(11), pp. 17-38. [In Persian]
17. Hassanzadeh Amoli, H. (1386 AP). *Explanation of Ibn Sina's allusions and punishments, the third trend (fi al-Nafs)*. Tehran: Ayatollah Ishraq Publications. [In Persian]
18. Homayoun, M. H. (1391 AP). *History of Mahdavi Civilization and Property*. (1st ed.). Tehran: Imam Sadegh University, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Research Institute of Culture, Arts and Communications. [In Persian]
19. Hor Ameli, M. (1414 AH). *Wasa'il al-Shia*. (vol. 21). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
20. Hosseini Jebeli, S. A. (1392 AP). Written pamphlet in conversation with Ayatollah A'rafi. Qom: Research Deputyship of Imam Khomeini Educational Research Institute. [In Persian]
21. Hosseini Jebeli, S. M. (1394 AP). Demographic policies and their superstitions. *Journal of Transcendental Politics*, 3(10), pp. 75-94, from: www.unfpa.Org. 2013. [In Persian]
22. Ibn Babouyeh, M. (1392 AH). *Man la Yahzar al-Faqih*. (A. A. Ghaffari, Ed.), vol. 3, (5th ed.). Tehran: Maktabah al-Sadiq. [In Arabic]
23. Ibn Babouyeh, M. (Sheikh Saduq). (1357 AP). *Al-Tawhid*. Qom: Seminary Teachers Association. [In Persian]
24. Ibn Khaldoun, A. (1385 AP). *Tarikh al-Ibr, introduction by Ibn Khaldun* (M. Parvin Gonabadi, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]

25. Ibn Mujahid, M. (1421 AH). *Sunan Ibn Majah*. Cairo: Jam'iah al-Maknaz al-Islamiyah. [In Arabic]
26. Imam Khomeini, S. R. (1366 AP). *Istifta'at*. (Vol. 1). Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers Association. [In Persian]
27. Imam Khomeini, S. R. (1378 AP). A Collection of Sahifa Noor (Vol. 7). Tehran: Imam Khomeini's Works Preparation and Publications Institute. [In Persian]
28. Isfahani Karbalaee, H. (1382 AP). *Tarikh Dokhaniah*. (R. Jafarian, Ed.). Tehran: Islamic Revolution Documents Center Publications. [In Persian]
29. Jafarian, R. (1382 AP). *Islamic works of Mecca and Medina*. Tehran: Mash'ar Publication. [In Persian]
30. Karimi, Y. (1394 AP). *Social Psychology, Theories, Concepts, and Applications*. (32nd ed.). Tehran: Arasbaran Publications. [In Persian]
31. Kazemipour, S. (1390 AP). *Population Control Policy - Iran*; Special issue of Iran Population. Islamic Republic News Agency (IRNA), Tehran: Publication of the Iranian Press Cultural Institute. [In Persian]
32. Ketabi, A. (1364 AP). *Demographic Theories*. Tehran: Iqbal Publications. [In Persian]
33. Khorasani, M. K. (1414 AH). *Kifayat al-Usul*. (2nd ed.). Qom: Islamic Publications Institute. [In Arabic]
34. Kozer, Lewis. (1358 AP). *Life and Thought of Sociological Elders*. (M. Thalasi, Trans.). (6th ed.). Tehran: Scientific Publications. [In Persian]
35. M, Henry., & Gurovich, G. (1349 AP). *Fundamentals of Sociology*. (B. Parham, Trans.). Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
36. Mahmoudi, M. J. (1390 AP). *Special issue of Iran Population*. Tehran: Islamic Republic News Agency (IRNA). Publication of Iran Cultural Press Institute. [In Persian]
37. Marshall, Gordon. (1388 AP). *Sociological Culture*. (H. Moshirzadeh, Trans.). Tehran: Mizan Publications. [In Persian]
38. Mazandarani, M. (1383 AH). *Al-Kafi*. (A. Sha'rani, Ed.). Tehran: Maktabah al-Islamiyah. [In Arabic]

39. Mirzaei, M. (1385 AP). *A Discourse on Applied Demography*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
40. Moein, M. (1383 AP). *The Persian Dictionary of Moein*. (One-volume based on six-volume dictionary, unit of research and planning). Tehran: Moein Publications. [In Persian]
41. Mufid, M. (1372 AH). *Awa'el al-Maqalat*. (E. Ansari Zanjani et al. Trans.). Tehran: Dar Al-Mufid. [In Arabic]
42. Muzaffar, M. R. (n.d.). *Usul Fiqh*. Beirut: Mu'asisah al-A'almi le al-Matbu'at.
43. Naderi, E., & M. Seif Naraghi. (1377 AP). *Research methods and how to evaluate it in humanities with emphasis on educational sciences*. Tehran: Badr Publications. [In Persian]
44. Nowi, Y. (1987). *Sahih Muslim* (vol. 7-8). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabiya.
45. *Oxford Advanced American Dictionary*. (2018). A dictionary for learners of American English. Oxford University Press.
46. Rafi'ipur, F. (1392 AP). *Expansion and Contradiction: An Attempt to Analyze the Islamic Revolution and the Social Problem of Iran*. (3rd ed.). Tehran: Intishar company. [In Persian]
47. Raghfar, H., & Mousavi, M., & Kashani, Z. (1391 AP). The effect of aging on economic growth. *Journal of Social Cultural Knowledge*, 4(10), pp. 121-132. [In Persian]
48. Roche, Gay. (1376). *Social changes*. (M. Vosoughi, Trans.). (7th ed.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
49. Sobhani Tabrizi, J. (1373 AP). *Bohouth fi al-Milal va al-Nahl*. (Summary: A. Rabbani Golpayegani). (2nd ed.). Qom: Islamic publications affiliated with the community of teachers of the seminary of Qom. [In Persian]
50. Tabatabaei, M. H. (1373 AP). *Al-Risa'il al-Tawhidiah*. Tehran: Islamic Publications Office. [In Persian]
51. Taqavi, N. (1388 AP), *Fundamentals of Demography*. Tabriz: Aydin Publications. [In Persian]
52. Teymouri, E. (1361 AP). *Tobacco boycott is the first negative resistance in Iran*. Tehran: Amirkabir Publications.

53. Vosoughi, M. (1375 AP). *Rural Sociology*. Tehran: Kayhan Publications. [In Persian]
54. Waezi, A. (1377 AP). *Man from the perspective of Islam*. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
55. Wicks John, Robert. (1385 AP). *Population: An Introduction to Concepts and Topics* (E. Mirzaei, Trans.). Tehran: Higher Institute for education and research of management and Planning. [In Persian]
56. Yousefzadeh, H., & Turki, H. (1395 AP). *An Introduction to the Pattern of Neighborhood Relations in Islam and Its Requirements in Islamic Urban Planning and Architecture*. (1st ed.). Qom: Imam Khomeini Educational & Research Institute Publications. [In Persian]
57. Zanjani, H. (1371 AP). *Population and development*. Tehran: Urban Studies and Research Center Publications. [In Persian]

Mosques and Prevention of Divorce, and Reduction of Social Harms Resulting from It

Fazel Hesami¹ Mansureh Qolami²

Received: 23/02/2021

Accepted: 01/06/2021

Abstract

In addition to its main role, which according to religious texts is the place of worship of Muslims, the mosque can have other roles such as creating grounds for solidarity and social work, influencing the cultural micro-system of society, producing and perpetuating culture abstracted from religious texts and sources. One of the important roles of the mosque can be to regulate, reform, and improve social relationships as well as the relationships between spouses. Relationships that sometimes turn into deep conflicts due to incompatibilities, lead to family breakup, and then followed by a variety of harms at different micro and macro levels. The current paper seeks to answer the question, "How can a mosque be effective in controlling the social harms of divorce?" This paper explains the issue with a qualitative method and analysis of verses of the Qur'an, narrations and lifestyle of the Fourteen Infallibles. The findings show that, through using its capacities and developing its functions, especially in matters related to family, the mosque can provide the basis for initial awareness to prevent conflicts, and plan in some interventions before the marriage. The mosque can also teach problem-solving skills to couples, and in case of incompatibilities, by providing expert advice, increase their tolerance and resolve their conflicts. Finally, in case of divorce, the mosque can reduce the social harms of this phenomenon by providing the context and carrying out some support and practical actions for the couple and children, as well as laying the groundwork for remarriage.

Keywords

Social harms, divorce prevention, social role of mosque, mosques center

---

1. PhD student in Quran and Social Sciences, Al-Mustafa University, Qom, Iran (Corresponding Author). fhesami@gmail.com

2. M.A in Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran. gholami354@yahoo.com

---

* Hesami, F., & Gholami, M. (1400 AP). Mosque and Prevention of Divorce and Reduction of Social Harms Resulting From It. *Journal of Islam and Social Studies*, 8(32), pp. 120-146.

DOI: 10.22081/jiss.2021.60274.1776

مسجد و پیشگیری از طلاق و کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن

فاضل حسامی^۱ منصوره غلامی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۱

چکیده

مسجد، علاوه بر کارکرد اصلی خود که طبق نصوص دینی، عبادت‌گاه مسلمانان بوده، کارکردهای دیگری از جمله: ایجاد زمینه‌های همبستگی و مددکاری اجتماعی، تأثیر بر خرده‌نظام فرهنگی جامعه، تولید و استمراربخشیدن فرهنگ متنوع از متون و منابع دینی می‌تواند داشته باشد. یکی از کارکردهای مهم مسجد می‌تواند تنظیم، اصلاح و بهبود روابط اجتماعی و نیز روابط بین همسران باشد؛ روابطی که گاه به سبب بروز ناسازگاری‌ها به اختلافات عمیق تبدیل شده و به گسست خانواده منجر می‌شوند و انواعی از آسیب‌ها در سطوح متفاوت خرد و کلان را در پی دارد. مقاله حاضر درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که «مسجد چگونه می‌تواند در کنترل آسیب‌های اجتماعی ناشی از طلاق مؤثر باشد؟» این مقاله با روش کیفی و تحلیل آیات، روایات و نیز سیره معصومین علیهم‌السلام به تبیین مسئله پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد، مسجد با استفاده از ظرفیت‌ها و توسعه کارکردهای خود؛ به‌ویژه در امور مربوط به خانواده، می‌تواند زمینه ایجاد آگاهی‌های اولیه را برای پیشگیری از بروز منازعات و برنامه‌ریزی در برخی مداخلات پیش از ازدواج فراهم کرده، مهارت‌های حل مسئله را به زوجین آموزش داده و در صورت بروز ناسازگاری‌ها، با ارائه مشاوره‌های تخصصی، تحمل آن‌ها را بالا برده و باعث حل اختلافات‌شان گردد. و در نهایت، در صورت بروز طلاق، با زمینه‌سازی و انجام برخی حمایت‌ها و اقدامات عملی از زوجین و فرزندان و همچنین با بسترسازی برای ازدواج مجدد، آسیب‌های اجتماعی این پدیده را کاهش دهد.

کلیدواژه‌ها

آسیب‌های اجتماعی، پیشگیری از طلاق، کارکرد اجتماعی مسجد، کانون مساجد.

۱. دانشجوی دکتری قرآن و علوم اجتماعی دانشگاه جامعه‌المصطفی، قم، ایران (نویسنده مسئول). fhesami@gmail.com.
۲. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات دانشگاه الزهراء علیها‌السلام، تهران، ایران. gholami354@yahoo.com

* حسامی، فاضل؛ غلامی، منصوره. (۱۴۰۰). مسجد و پیشگیری از طلاق و کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن. فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۱۲۰-۱۴۶. DOI: 10.22081/jiss.2021.60274.1776

مقدمه

گرچه هدف اصلی بنای مسجد، ایجاد مکان خاصی برای راز و نیاز با خداوند متعال و عبادت او (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۶۹؛ راوندی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۲۷) و نیز تعلیم و تعلم معارف الهی (بن علی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۰۶) و نیز نماد اندیشه و اعتقاد توحیدی (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۹۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۷، ص ۶۸) امت اسلام و جایگاه امن خدا برای مؤمنان بوده است، اما نباید از کارکردهای دیگر آن غافل گردید.

با نگاهی گذرا به تاریخ صدر اسلام^۱ و پس از آن، معلوم می‌گردد که مسجد از آغاز پیدایش به‌عنوان مرکز مهمی برای انجام رسالت رسول خدا ﷺ، منشأ تحولات و خدمات، و پایگاهی برای ابلاغ پیام‌های الهی به شمار می‌رفته است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۳۶۹). پایگاهی که سنگ بنای آن، بر اساس تعهد، ایمان و تقوا نهاده می‌شود، می‌تواند در کمال سادگی و به دور از جاذبه‌های ظاهری، تحول‌آفرین و الهام‌بخش باشد و در تزکیه و وارستگی اهل ایمان، تأثیری بی‌بدیل بر جای گذارد و انسان موحد و مسلمان در آنجا در ابعاد مختلف حیات فردی و در مسائل سیاسی، اجتماعی، اعتقادی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و حتی نظامی و دفاعی و دیگر ابعاد حیات سلیم بشری، آموزش ببیند. آموزش‌هایی بنیادین و پایه‌ای که بر اساس آن‌ها نه تنها هدف خود را گم نکرده، بلکه در آن استوارتر و مسیرهای درست رسیدن به آن اهداف را در خود نهادینه سازد.

مساجد، مردمی‌ترین مکان‌های اجتماعی نیز بوده و هستند و بر همین اساس، با بهره‌گیری بهینه و حفظ مردمی بودن‌شان، می‌توان از ظرفیت بالای آنها استفاده شایان کرد.

با نگاهی به بُعد اجتماعی مساجد و تأثیرات آن‌ها در اداره جامعه اسلامی معلوم

---

۱. مرور تاریخ اسلام بیانگر آن است که مساجد همواره مکان اصلی انجام عبادات بوده است. همواره از حضرات معصومان علیهم‌السلام در باب مسجد و کارهایی که می‌توان در آن انجام داد نیز پرسش شده است، اما هیچ‌کس درباره انجام اعمال عبادی سوال نکرده است. همین امر نشان می‌دهد در طول تاریخ اسلام هیچ‌کس در این که کارکرد اصلی مساجد انجام امور عبادی بوده، شک نداشته و ندارد.

می‌گردد که نباید از تعامل خانواده با مسجد غفلت و یا آن را حداقلی تصور نمود. تعامل خانواده و مسجد از هر جنبه که مورد توجه قرار گیرد، سودمند خواهد بود. به‌طور معمول و در اغلب موارد، خانواده‌هایی که ارتباط با مساجد در آن‌ها نهادینه شده، با مشکلات و آسیب‌های کمتری مواجه بوده‌اند؛ زیرا از رهگذر این ارتباط، معنویت در روابط خانوادگی نفوذ کرده، قالب دینی به خود گرفته و بر پایه صمیمیت و محبت استوار می‌گردد.

امام حسن علیه السلام نیز در حدیثی، فوایدی را برای ارتباط با مساجد شمارش می‌کنند؛ از جمله یافتن دوست خوب، شنیدن سخنان مفید و هدایت‌کننده، امان از انحراف و ترک گناه (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۳۵). بنابراین، می‌توان از این حدیث استفاده کرد که یکی از کارکردهای مهم مسجد تنظیم، اصلاح و بهبود روابط اجتماعی می‌باشد؛ زیرا شکل‌گیری دوستی در فضای ملکوتی مسجد و تحکیم وحدت و همدلی همسایگان با حضور در مسجد رقم می‌خورد. آشنایی اولیه با یکدیگر، شناخت مشکلات همدیگر و زمینه‌سازی برای حل آن‌ها نه تنها پیوندهای عمیق عاطفی بین آن‌ها را مستحکم می‌کند، بلکه بر فضای کلی مناسبات اجتماعی تأثیری عمیق می‌گذارد. یکی از مهم‌ترین روابط اجتماعی که می‌تواند در زمینه‌های دیگر نیز اثر فراوانی داشته باشد، روابط در خانواده و بین همسران است. از این رو ایجاد زمینه‌های اصلاح این روابط، خانواده را در مسیری مطلوب قرار داده و از آسیب‌های محتمل دور نگه می‌دارد.

یکی از آسیب‌های جدی در خانواده، طلاق است. مساجد با طراحی برنامه‌های ویژه در فرآیند همسرگزینی، آموزش‌های پیش از ازدواج، مشاوره‌های خانوادگی در فرآیند ادامه زندگی مشترک و با ارائه راه‌کارهای نظری و عملی در اصلاح روابط، در پیشگیری از طلاق و کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن اثرگذار باشند. هدف این مقاله آن است که اذهانی را به برخی کارکردهای مسجد در حوزه خانواده معطوف داشته و با طرح برخی نکات و ایده‌ها در این مسیر گامی برداشته و با تمرکز بر تأثیرات محتمل و برنامه‌ریزی‌شده، بر کاهش وقوع طلاق و آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن مؤثر باشد.

۱. مسجد و پیشگیری از بروز اختلافات در خانواده

هر خانواده‌ای خصوصاً دو جوانی که درصدد تشکیل زندگی مشترک هستند، نیازمند مهارت‌های قبل و بعد از ازدواج می‌باشند. یکی از کارکردهای مسجد می‌تواند در همین راستا و تشکیل کانون‌هایی برای آموزش مهارت‌ها و مشاوره تخصصی باشد. آموزش این مهارت‌ها می‌تواند تأثیرات مهمی در راهبری زندگی مشترک داشته و طبعاً از ناسازگاری‌ها و کشمکش‌های محتمل در خانواده جلوگیری نماید.

بنابراین، کارکردهای کانون مشاوره ازدواج مسجد را در این خصوص می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: الف) آموزشی؛ ب) عملی. آنچه در این مقاله مورد نظر است، اقدامات مختلف آموزشی و عملی مسجد در خصوص مسائل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. مسجد می‌تواند با برگزاری سخنرانی‌های علمی و مشاوره‌ها و... توسط کارشناسان فن و در راستای شناخت مسئله و مشکل و ارائه راه‌حل‌ها با پشتوانه علمی و دینی، و ارائه راه‌کارهای عملی؛ همچون: ایجاد اشتغال و ایجاد صندوق قرض الحسنه، برنامه‌ریزی جهت اوقات فراغت اعضاء خانواده، فرهنگ‌سازی، مداخله در حکمیت و... از بروز طلاق پیشگیری نماید.

۱-۱. آموزشی

۱-۱-۱. تربیت دینی

بر اساس معارف اسلامی، اعتقاد به دین یک ضرورت و مایه حیات است (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۹۶) و دین، اعمال و اخلاق انسان را جهت و شکل می‌بخشد. بنابراین، هر خانواده‌ای که مهارت‌های زندگی را بر اساس اسلام آموزش ببیند، بی‌شک در فرآیند زندگی با کامیابی بیشتری روبرو خواهد شد. در سیره پیامبر ﷺ آورده‌اند که زینب عطفروش نزد رسول خدا ﷺ آمد و از بی‌رغبتی همسرش نسبت به او شکایت کرده، پیامبر نیز از عمل آن مرد خشمگین و او را مورد عتاب قرار داد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۴۹۴). این واقعه حکایت از آن دارد که آن مرد، درک درستی از اسلام نداشته و

به‌درستی تربیت نیافته بود و به همین دلیل، رهبانیت و عزلت نسبت به همسر را برگزیده و سبب رنجش او را فراهم کرده بود.

مساجد که متکفل آموزش معارف دینی هستند، می‌توانند در کانون مشاوره ازدواج خود، مهارت‌های زندگی را بر طبق موازین دینی آموزش دهند؛ چنان‌که در مورد شکایت مزبور پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در مسجد بر منبر وعظ رفت و موعظه فرمود (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، صص ۱۷۹-۱۸۰). بنابراین می‌توان همسران و زوج‌های جوان را به‌عنوان یکی از مخاطبان آموزش مهارت‌های زندگی در کانون‌های مساجد به‌شمار آورد تا هم خود بهره‌مند شده و هم به دیگران و از جمله فرزندان انتقال داده و آن‌ها را آماده ایفاء نقش‌های همسری برای آینده نمایند. فعال‌شدن کانون‌ها در مساجد به‌عنوان مراکز آموزشی مهارت‌های زندگی در قالب کلاس، کارگاه و... می‌توانند در پیشگیری از بروز اختلافات سهم زیادی داشته باشند.

۱-۲-۱. برگزاری جلسات آموزش حقوق خانواده

از نظر اسلام، هر یک از اعضای خانواده از حقوقی برخوردار است و در مقابل آن نیز وظایف و تکالیفی برعهده دارند (ر.ک: نبویان، ۱۳۸۹، صص ۱۵۵-۱۷۹). این حقوق و تکالیف، ممکن است جنبه الزامی و یا اخلاقی داشته باشند. آگاهی و التزام نظری و عملی هر یک از اعضای خانواده از جمله زن و شوهر نسبت به حقوق و تکالیف می‌تواند زمینه همدلی را میان آن‌ها افزایش و مانع پیدایش کشمکش‌ها گردد.

یکی از مراکزی که می‌تواند در زمینه آشناکردن اعضای جامعه با حقوق و تکالیف سهم قابل توجهی داشته باشد، مساجد است؛ زیرا بخش قابل توجهی از حقوق و تکالیف همسران جزئی از آموزه‌ها و معارف دینی هستند که هر مسلمانی می‌بایست علاوه بر آگاهی، التزام عملی نسبت به آن‌ها داشته باشد. نشست‌ها و مجالس موعظه و نصیحت در مساجد، می‌تواند علاوه بر انتقال این نوع آگاهی‌ها، با تشویق زوج‌ها و تحلیل آثار دنیوی و اخروی این آموزه‌ها، زمینه بروز کشمکش‌های خانوادگی را کاهش دهد. این امر، علاوه بر اینکه در قالب سخنرانی توسط ائمه جماعات

صورت می‌گیرد، در کانون تخصصی مسجد هم باید به صورت علمی آموزش داده شود.

۱-۱-۳. آموزش معارف فرزندآوری و تربیت آنها

یکی از اهداف ازدواج، داشتن فرزندانی نیکو و موفق است و ریشه برخی از ناسازگاری‌ها در میان زوجین، به موضوع فرزندآوری و تربیت فرزندان مربوط می‌شود. علاوه بر آن، فرزندان تربیت‌شده علاوه بر آنکه زمینه انحراف آن‌ها کاهش می‌یابد، خود می‌توانند مانع بروز اختلاف میان والدین باشند.

فرزندان تربیت‌یافته در مکتب اسلام، نه تنها مایه آرامش و راحتی پدر و مادر خود، بلکه عضوی بهنجار و مفید برای جامعه خواهند بود و طبعاً آنانی که در ارتباط مستقیم و یا غیرمستقیم با مسجد، جامعه‌پذیر^۱ و تربیت شده باشند، امکان بهنجاری آن‌ها بیشتر بوده و در نتیجه، کمتر دچار انحراف و آسیب‌های اجتماعی هم در زمان حال و هم به‌عنوان همسران آینده خواهند بود.

موضع اسلام نیز نسبت به فرزندآوری تشویق است و آن را زینت زندگی (آل‌عمران، ۱۴) دانسته که نباید از مسیر خود منحرف شود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۷۱۱) و نیز برکت خانه (المتقی الهندی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۲۷۴) دانسته است. از آنجا که فرزندآوری باعث استمرار نسل می‌شود و هر انسانی تمایل به استمرار نسل خود است، بخشی از آموزش‌های مساجد می‌تواند در راستای آموزش و تشویق فرزندآوری باشد. تأثیرگذاری بر زوجها در این زمینه، تعادل و تفاهم را در خانواده افزایش داده و از بروز اختلافات ناشی از عدم تمایل نسبت به فرزندآوری بکاهد.

مشاهدات بیرونی نیز بیانگر آن است که خانواده صاحب فرزند، بیش از آن‌ها که صاحب فرزند نیستند، از زندگی خود لذت می‌برند. وجود فرزند علاوه بر آنکه باعث نشاط و سلامت روانی والدین می‌شود، دل‌مشغولی و وابستگی به زندگی مشترک را افزایش می‌دهد. بعضاً مشاهده می‌شود که برخی از ناسازگاری‌ها، کشمکش‌ها و نهایتاً

1. socialization

جدائی‌ها، ناشی از فقدان فرزند و یا به بهانه ناباروری یکی از زوجین بوده است. وجود فرزند در هر خانواده مانع از جدایی‌های محتمل می‌شود. فرزندخواندگی نیز یکی از سنت‌های پسندیده اسلامی است که مساجد می‌توانند به زوج‌های نابارور توصیه و آن‌ها را تشویق بدان نمایند.

مسجد با تأسیس کانون خانواده و تربیت و برگزاری جلسات آگاهی خانواده‌ها، زمینه نیل به این اهداف را فراهم نماید. تحقق مشاوره‌ها، گفتگوها و مطالبی که در مساجد بین داوطلبان و مشارکت‌کنندگان و مریبان و وعاظ مبادله می‌شود، زمینه افزایش امید به ادامه زندگی مشترک خواهد بود. والدین می‌کوشند با ارتباط با مسجد چگونگی تربیت فرزندان خود را فراگیرند و آن‌ها را با نگاه به آینده به‌عنوان اعضای مفید تربیت کنند. مشارکت والدین در برنامه‌ریزی برای آینده فرزندان نیز باعث فاصله گرفتن زوجین از تمایل به طلاق خواهد بود.

۱-۴. آموزش مهارت‌های فنی و هنری

یادگیری مهارت‌های فنی و هنری، باعث غنای اوقات فراغت، پیش‌گیری از اسراف در عمر (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۲۷) - بدترین نوع اسراف - و استفاده بهینه از وقت است. اوقاتی است که به بیهودگی می‌گذرد، باعث انواع سرخوردگی‌ها می‌شود، به‌خصوص درباره بانوان که زمان بیشتری را در خانه سپری می‌کنند.

برگزاری دوره‌های هنرآموزی در مساجد، باعث پرکردن مفید اوقات فراغت، اشتغال‌زایی و صرفه‌جویی در اقتصاد خانواده می‌شود. یادگیری این‌گونه مهارت‌ها بر منزلت اجتماعی اشخاص نیز مؤثر خواهد بود و زوجین ممکن است با مشاهده هنر همسر خود به ادامه زندگی علاقه بیشتری پیدا کنند. نکته مهمی که نباید مورد غفلت واقع شود، شناخت استعداد، علاقه و نیاز داوطلبان است. دست‌اندرکاران هنرآموزی مساجد، باید قادر باشند به تناسب امور یادشده و نیز جنسیت آن‌ها، هنرها و مهارت‌هایی را طراحی و آموزش دهند که بیشترین بازدهی را داشته و باعث اسراف در عمر نگردد.

۱-۱-۵. آموزش‌های ضمن مشاوره

مساجد باید بتوانند با شناخت ریشه‌های اختلاف، اخلاق و مدارات و مهارت حل مسئله را به آن‌ها آموخته تا کنترل لازم را در این میان داشته باشند. حضور مساجد در ارائه مشاوره‌های علمی با توجه به تعهدی که در میان اهالی مسجد و سازمان‌های تابعه آن‌ها وجود دارد، می‌تواند ضمن شناسایی ریشه‌ها و عوامل ناسازگاری‌ها و راهنمایی زوجین نسبت به راه‌حل‌ها، با کمک آن‌ها زمینه عمیق‌شدن مشکلات را از بین ببرند. در این مشاوره‌ها، کوشش می‌شود تفاوت‌های زنان و مردان در عرصه‌های متفاوت به آن‌ها فهمانده شده تا یکدیگر را بهتر بشناسند و نسبت به پذیرش نتایج تفاوت‌ها، گام‌های مؤثرتری بردارند. تفاوت بیولوژی و اندام، خصوصیات رفتاری، اخلاقیات و روح و روان از جمله این آموزش‌ها هستند. مراکز مشاوره وابسته به مساجد؛ آن‌گاه که به‌صورت کاملاً علمی و متعهدانه و توأم با موفقیت به حل مشکلات برخی از خانواده‌ها پردازند، مورد اعتماد قرار خواهند گرفت و مرجعی برای مشاوره‌های خانوادگی خواهند شد و از این رهگذر در فرآیند اختلاف و طلاق با رویکردی پیشگیرانه زمینه طلاق و آسیب‌های بعدی ناشی از آن را کاهش می‌دهند. در این‌گونه مشاوره‌ها نکات زیر قابل ارائه است:

۱-۱-۵-۱. دعوت به صبر

قرآن کریم در موارد متعددی امر به صبر فرموده (عصر، ۳) و برای آن، اجر اخروی قائل شده است (هود، ۱۱۵). برخی مفسران فرموده‌اند: خداوند در این آیه از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله خواسته تا در برابر آزار و اذیت دشمنان صبر و شکیبایی کند (طوسی، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۸۰). بعضی دیگر نوشته‌اند که خداوند به پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده که آماده هرگونه سختی و ناملایمات باشد (مراغی، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۹۵). امام علی علیه السلام نیز فرموده است انسان شکیبا از پیروزی محروم نمی‌گردد؛ هرچند زمان به درازا بکشد (نهج‌البلاغه، ص ۵۴۶). با توجه به توصیه به صبر در معارف دینی، صبوری در محیط خانواده از موارد اولویت‌دار است. زوجین با توصیه‌هایی که درباره صبر و محاسن آن دریافت می‌کنند، در زندگی

مشترک خود این مهارت را آموخته و تمرین می‌کنند. یادآوری نتایج خوب صبر و پاداش اخروی آن در مشاوره‌ها می‌تواند از بروز برخی اختلافات بین زن و شوهر پیشگیری و در نتیجه از آسیب‌های محتمل ناشی از طلاق جلوگیری کند.

۱-۵-۲. عدم تحمیل عقیده خود

یکی دیگر از نکاتی که لازم است در این گونه مشاوره‌ها مورد توجه قرار گیرد، این است که زوجین به خصوص مردان؛ نباید عقاید خود را بر دیگری تحمیل کنند. مدیریت مرد، به معنای استبداد او نیست، بلکه بدان معناست که برخی امور می‌بایست با اجازه و نظارت شوهر و پدر باشد (حسامی، ۱۳۹۲، ج ۵، صص ۴۵۹-۴۶۷). اگر این سرپرستی و نظارت توأم با محبت و به دور از خشونت صورت پذیرد، به نزاع منجر نمی‌شود. در غیر این صورت خانواده به یک میدان منازعه تبدیل شده و کارکرد اصلی‌اش (روم، ۲۱) را از دست می‌دهد. زیرا انسان به صورت مذکر و مونث آفریده شده و هر یک از این دو جنس، بدون دیگری ناقص و در نتیجه، ناآرام است و وقتی در قالب خانواده و رابطه زوجیت در کنار یکدیگر بوده، به مودت و آرامش می‌رسند (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۶، ص ۱۶۶). بنابراین جدایی، سبب برهم خوردن آرامش خواهد بود.

۱-۵-۳. حفظ زبان

زبان، از جمله اعضای است که می‌تواند منشأ بسیاری از ناملازمات باشد. بر اساس معارف دینی، عملکرد زبان، ثبت و بازخواست خواهد شد (ق، ۱۱) و هیچ عضوی همانند زبان استحقاق حبس ندارد و یا سکوت بر سخن گفتن ترجیح داده شده است (نیشابوری، ۳۷۵، ص ۴۶۷). بنابراین، در مشاوره‌ها نیز باید اثرات مثبت و یا منفی زبان در روابط زناشویی را گوشزد کرد. تأکید بر تأثیر زبان و مراقبت از آن می‌تواند در پیشگیری از کشمکش در میان زوج‌ها مؤثر باشد. از آنجا که کشمکش‌ها و درگیری‌های زبانی و زخم زبان‌ها از جمله عوامل بروز اختلافات و بعضاً طلاق است. آموزش این مهارت و به کارگیری آن از بروز طلاق جلوگیری خواهد کرد.

۱-۱-۵-۴. به عهده گرفتن مسئولیت اعمال خود

بر اساس معارف اسلامی، انسان مسئول اعمال خویش است (مدثر، ۳۸) و خطای هیچ کسی بر دیگری نوشته نمی شود (فاطر، ۱۸). از این رو یکی از مواردی که باید در مشاوره ها مورد تأکید قرار گیرد، پذیرش مسئولیت و نتایج اعمال است و هیچ کدام از زن و شوهر نباید از آن ها شانه خالی کرده و مسئولیت آن را متوجه دیگران کنند.

آموزش مهارت های فوق که در کانون های تخصصی مسجد و همچنین در جلسات سخنرانی ائمه جماعات صورت می گیرد، از برخی آسیب ها جلوگیری کرده و باعث کاهش اختلاف می شود و طبعاً کاهش اختلافات، باعث کاهش طلاق خواهد شد.

۱-۲. اقدامات عملی مسجد

به طور معمول، خانواده کارکردهای متفاوتی نسبت به درون و بیرون از خود دارد؛ از جمله حمایت های اقتصادی (رابرتسون، ۱۳۷۷، صص ۳۱۴-۳۱۵). اقتصاد خانواده نیز با موضوع اشتغال رابطه مستقیمی دارد. گسست خانواده چه بسا متأثر از اشتغال و شرایط اقتصادی باشد. هر سازمان اجتماعی رسمی و غیررسمی که بتواند بر اقتصاد خانواده مؤثر باشد بر آسیب ها نیز اثر مثبت و یا منفی خواهد داشت. سازمان در ادبیات علوم اجتماعی که به معنای اجتماعی کوچک یا بزرگ و دارای موقعیت های متفاوت و نقش های متناسب با موقعیت ها در درون خود است، شامل خانواده نیز می شود. بنابراین، خانواده یک سازمان اجتماعی غیررسمی است. مسجد، کلیسا و... نیز سازمان اجتماعی محسوب می شوند؛ هر چند که سازمان رسمی مورد مطالعه در علم مدیریت نباشند. مسجد نیز شامل کنشگرانی در یک رابطه نسبتاً ساختاری و در کنش متقابل با یکدیگر می شود؛ هر چند ممکن است اشخاص حقیقی تغییر کنند، اما موقعیت ها هم چنان باقی خواهند ماند. بنابراین، مساجد نیز در زمره سازمان اجتماعی قرار می گیرد (صدیق اورعی، ۱۳۹۶، صص ۲۱۷). یکی از این مؤسسات و سازمان های اجتماعی که می تواند بر اقتصاد خانواده مؤثر باشد، مسجد است.

۱-۲-۱. مسجد و اشتغال

با توجه به آنکه افراد متفاوتی با موقعیت‌ها و امکانات متفاوت با مسجد مرتبط می‌شوند، چه بسا بتوانند در اشتغال‌زایی و یا معرفی نیازمندان به مراکز متفاوت زمینه اشتغال را برای نیازمندان فراهم نموده و برخی زمینه‌های آسیب‌زا مرتفع گردد. این امر، آن‌گاه نمود بیشتری خواهد داشت که مساجد برای بانوان مطلقه جویای مشاغل مناسب و یا معرفی آن‌ها به مراکز سالم و نیز اشتغال‌زایی داشته باشند. در چنین مواردی، دیگر این زنان کمتر در معرض آسیب‌های اجتماعی ناشی از نیاز اقتصادی قرار می‌گیرند. مساجد، همچنین می‌توانند علاوه بر ایفاء نقش معرفی به برخی سازمان‌ها و یا ضمانت برای نیازمندان به اشتغال، با راه‌اندازی کارگاه‌های مهارت‌افزایی در زمینه مشاغل متفاوت؛ از جمله: کارهای دستی و خانگی، آمادگی اشتغال را در آنان ایجاد نموده و از این رهگذر بر اقتصاد خانواده مؤثر بوده و در نتیجه، از آسیب‌های محتمل پیشگیری نمایند.

اگر مساجد، کانونی برای حمایت‌های اقتصادی از نیازمندان نیز باشند، آن‌ها برای تأمین نیازهای خود مرتکب نابهنجاری‌ها نشده و نیز کانون خانوادگی با آسیب‌های ناشی از شرایط اقتصادی مواجه نخواهند شد. برخی گزارش‌های تاریخی نیز نشان می‌دهد که در صدر اسلام نیز برخی حمایت‌های مالی از برخی شهروندان در مساجد صورت می‌گرفته است. چنان‌که در مراسمی با اعلان پیامبر ﷺ عموم مردم کمک‌های خود را به خصوص زنان زیورآلات خود را برای کمک به نیازمندان صدقه و یا هدیه می‌دادند (النیشابوری، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۶۰۵؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶ق، ج ۱۷، ص ۴۱۷). نیز نقل شده که زنان پس از نماز در مسجد پیامبر ﷺ اجتماع کرده و به فعالیت اقتصادی نخریسی و پارچه‌بافی مشغول می‌شده‌اند (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸، ص ۲۳۰).

۱-۲-۲. ایجاد صندوق خیریه و قرض‌الحسنه

در معارف دینی قرض‌دادن (حدید، ۱۱) و یا انفاق (آل‌عمران، ۹۲)، اجر زیادی دارد. با عنایت به این معارف دینی، مسجد می‌تواند با تأسیس صندوق قرض‌الحسنه توسط

خیرین و نمازگزاران، بخشی از مشکلات نیازمندان محله را حل کند. ورود مسجد به این قلمرو و مشارکت دادن خیرین در این امر نیک، می‌تواند مانع بروز و یا کنترل آسیب‌های محتمل ناشی از طلاق باشد. سرمایه‌گذاری اقتصادی مسجد در عرصه‌های متفاوت نیز می‌تواند برای نیازمندان کارآفرینی کند. علاوه بر کمک مساجد به کسانی که بر اثر طلاق دچار مشکلات اقتصادی شده‌اند، نباید از تأثیر مسجد در پیشگیری از طلاق هم غافل شد؛ زیرا با رفع مشکل اقتصادی خانواده‌ها، می‌توان از بروز برخی اختلافات جلوگیری کرد. در هر دو صورت، مساجد می‌توانند با برنامه‌ریزی و حضور فعال در اقتصاد خانواده‌های نیازمند در کاهش و کنترل آسیب‌های اجتماعی ناشی از طلاق مؤثر باشد.

۱-۲-۳. تحکیم روابط همسایگی

حضور مساجد در محله‌ها می‌تواند گرمی‌بخش روابط همسایگان و اطلاع آنها از یکدیگر باشد. در گذشته‌ها مساجد کوچک و با فاصله‌های کم از یکدیگر طراحی می‌شد. اهالی و نمازگزاران ارتباط گرم و عمیقی با یکدیگر داشتند. روابط گرم و صمیمی اهالی مسجد با یکدیگر و نیز با همسایگان مسجد باعث می‌شد که آن‌ها از حال یکدیگر مطلع بوده و مشکلات با همیاری حل شود؛ همان‌گونه که در حدیث شریف نبوی آمده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۴). این گونه فعالیت‌ها می‌تواند خلاء عاطفی خانواده‌های گسسته و تأثیر منفی بر آن‌ها را کاهش داده، مانع بروز طلاق و یا به تأخیر انداختن آن و در نتیجه، بر کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از طلاق مؤثر باشند.

۱-۲-۴. مسجد و اوقات فراغت

یکی از عواملی که ممکن است باعث سرخوردگی خانواده‌ها و دلزدگی آن‌ها شود، دل‌مشغولی‌های زیاد و غفلت از تفریحات سالم و اوقات فراغت در خانه و برای خانواده است. مسجد می‌تواند با برخی برنامه‌ریزی‌ها، در مدیریت اوقات فراغت و پیش‌گیری از کشمکش‌های ناشی از فقدان آن اثرگذار باشد. برگزاری اردوهای

خانوادگی در فضاهای مناسب و تفریح‌گاه‌ها که فَرَح و نشاط (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۴۴۳) را به‌دنبال دارد، از آن جمله است.

چنین اردو‌هایی، می‌تواند زمینه خوبی را برای خانواده‌ها ایجاد نماید تا زن و شوهر، لذت در کنار هم‌بودن را بهتر احساس کنند و علاقه زن و شوهر مستحکم‌تر شده و زمینه‌های اختلاف مرتفع و در صورت بروز، آن را حل نمایند. چه‌بسا در مورد بعضی خانواده‌ها می‌توان گفت؛ همسفری با دیگر خانواده‌ها و مشاهده آن‌ها که با عشق و صفا در کنار هم زندگی می‌کنند، باعث تغییر نگاه آنها و سعی در حل اختلافات خود شوند. در این‌گونه اردوها، مساجد می‌توانند در قالب برنامه‌هایی متنوع؛ همچون سخنرانی‌های کوتاه در مورد اهمیت زندگی مشترک، مسابقات مفرح خانوادگی، استفاده از همکاری زوجین در انجام کارهای اردو و برگزاری جلسات مشاوره و... زمینه همراهی و همفکری بیشتر زن و شوهرها را فراهم نمایند.

۱-۲-۵. فرهنگ‌سازی

مساجد، علاوه بر ایجاد زمینه برگزاری کلاس‌ها و نشست‌های متفاوت علمی در راستای تقویت بنیان‌های مذهبی زوجین، آموزش شیوه‌های صحیح تعامل و حل مسئله، فرهنگ مراجعه خانواده به مشاور را ترویج می‌دهند و از خانواده‌ها دعوت می‌شود که در این جلسات شرکت نمایند.

ائمه جماعت مساجد، ائمه و معتمدین نیز می‌توانند به گونه‌های متفاوت در این فرآیند مشارکت داشته و مساعدت نمایند تا بعد از آنکه خانواده‌ها، اصول و مهارت‌های نظری لازم را یاد گرفتند، آنها را در زندگی مشترک عملی نموده و اختلافات را کاهش و یا حل نمایند. یکی از راه‌های مشارکت ائمه جماعت مساجد، ارائه این آموزه‌ها و مهارت‌ها از منابع دینی و سیره و سنت گفتاری و عملی معصومان علیهم‌السلام است.

۱-۲-۶. رعایت حق و انصاف

از مهم‌ترین مسائلی که می‌تواند در حل اختلافات کارساز باشد، رعایت حق و

انصاف و تذکر و یادآوری آن است. سخنرانان و فعالان فرهنگی مساجد؛ به خصوص ائمه جماعات با تأکید بر این خصوصیت - هرچند به صورت غیرمستقیم - می‌توانند در حل مشکلات زوجین نقش ایفاء کنند. تأسی به کلام ائمه معصومین علیهم‌السلام در این امر، اهمیت رعایت حق و انصاف را برای همگان به ویژه زوجین آشکار می‌کند. چنان‌که امیرالمومنین علیه‌السلام انصاف را برترین ارزش و عامل از بین رفتن اختلاف‌ها و ایجاد همبستگی (نیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۹۴) دانسته است. بنابراین، هر یک از زوجین باید یاد بگیرند که به‌خاطر برخی اختلافات نباید همه فضائل و امتیازات طرف مقابل را نادیده بگیرد، بلکه باید برای رسیدن به یک راه‌حل مناسب و رفع کدورت‌ها و اختلافات انصاف و حق را در نظر گرفت.

۱-۲-۷. مداخله مسجد در حکمیت

اگر اختلافات زناشویی عمیق شد و خانواده‌های زوجین را نیز درگیر کرد، امام جماعت و معتمدین مسجد می‌توانند مسئولیت برگزاری و راهبری حکمیت خانوادگی مصرح در قرآن کریم (نساء، ۳۵) را عهده‌دار شده و با دعوت یکی از اعضای ذی‌نفوذ خانواده زن و مرد و بررسی اختلافات زوجین زمینه اصلاح را فراهم نمایند. در این صورت، مسجد و امام جماعت و معتمدین می‌توانند در ادامه مسیر نیز نظارت خود را بر زندگی آن‌ها داشته تا مبادا اختلافات جدیدی پیدا شده و مجدداً تنش‌ها شکل بگیرد.

۲. تأثیر مسجد در کاهش آسیب‌های اجتماعی پس از طلاق

اگرچه طلاق در فرهنگ اسلامی و ملی، امری بسیار ناپسند می‌باشد، اما بالاخره در دین مبین اسلام به‌عنوان یک راهکار (طلاق؛ ۱؛ تحریم، ۵) و یا شاید آخرین راهکار رسمی حل اختلاف زوجین شناخته شده است. تحقق طلاق، خود آسیب‌های متعددی را در ابعاد مختلف زندگی به‌دنبال دارد. لذا هر یک از اشخاص حقیقی و حقوقی مسئولیت دارند که از آسیب‌های محتمل آن بکاهند. از مسجد به‌عنوان یکی از سازمان‌های اجتماعی و

دینی انتظار می‌رود که در حد توان در کاهش آسیب‌های اجتماعی پس از طلاق، نهایت تلاش خود را انجام دهد. در گام نخست، سزاوار است نسبت به عوارض منفی ناشی از طلاق به مواردی اشاره گردد تا زمینه این سخن فراهم گردد که مسجد در کجا و چگونه می‌تواند نقش اساسی و تأثیرگذار خود را ایفا نماید.

۱-۲. آثار و عوارض منفی طلاق

۱-۱-۲. آثار و عوارض منفی طلاق بر زنان مطلقه

ناگفته پیداست که طلاق در مورد بسیاری از زنان باعث می‌شود که آنان حامیان اقتصادی، عاطفی، امنیتی و نیز پایگاه اجتماعی خود و یا فرزندان و نیز تأمین نیاز جنسی عقیقانه خود را از دست بدهند و در نتیجه، در آستانه ابتلاء به آسیب‌هایی روانی و یا اجتماعی قرار گیرند؛ غفلت از این نکته نیز شایسته نیست که در اکثر موارد، طلاق، بانوان و کودکان را با آسیب‌های بیشتری مواجه خواهد کرد.

۲-۱-۲. آثار و عوارض منفی طلاق برای مردان

طلاق؛ همان‌گونه که برای زنان عوارض قابل توجهی دارد، برای مردان نیز پیامدهایی دارد. فشارهای روحی و روانی، ابتلا به انواع انحرافات اجتماعی مثل: اعتیاد به مواد مخدر، الکل، اختلالات رفتاری، خودکشی، رفتار جنسی خارج از چارچوب ازدواج و قرار گرفتن در معرض انواع بیماری‌های عفونی و ویروسی، از دست دادن پیوندها و همبستگی با خانواده، طرد و انزوای اجتماعی، اختلاف با سایر اعضای خانواده، اختلاف بین فرزندان به دلایل متعدد، از جمله آثار و پیامدهای منفی طلاق برای مردان است.

۳-۱-۲. آثار و عوارض منفی طلاق برای فرزندان

طلاق، علاوه بر آثار فردی که بر زوجین به‌جا می‌گذارد، دارای آثار و تبعات منفی بر سایر اعضای خانواده به‌ویژه فرزندان می‌باشد، آثار و عوارضی که طلاق برای

فرزندان طلاق به همراه دارد، از آن جهت اهمیت دارد که می‌تواند زمینه بروز بسیاری از اختلالات رفتاری، روحی و روانی در آنان باشد و آینده آنان را به مخاطره اندازد. افسردگی، اضطراب، پرخاشگری، حسادت، سوءظن و بدبینی نسبت به دیگران، فرار از منزل، ترک تحصیل و افت تحصیلی، ازدواج‌های زودرس و خارج از چارچوب‌های پذیرفته‌شده به‌ویژه برای دختران، ضعف اعتماد به نفس، اختلال هویت، احساس درماندگی و سرخوردگی و... بخشی از عوارض طلاق برای فرزندان است که با اندکی تأمل و مشاهده در اطراف خود با این موارد مواجه خواهیم شد.

۲-۱-۴. عوارض اجتماعی طلاق

به‌طور کلی می‌توان ادعان داشت که همواره درصدی از طلاق در همه جوامع وجود داشته و دارد. اما وقتی میزان آن از اندازه معمول بیشتر باشد، خود تبدیل به یک مسئله اجتماعی^۱ شده و مسائل اجتماعی دیگری را نیز به دنبال خواهد داشت. بنابراین، طلاق نه فقط برای خانواده، بلکه آثار و پیامدهای ناشی از آن می‌تواند جامعه را تحت تأثیر قرار داده و تبعاتی را برای کلیت جامعه به همراه داشته باشد. فروپاشی و گسست خانواده‌ها، افزایش هزینه‌های اجتماعی متفاوت برای پیش‌گیری و کنترل اجتماعی نابهنجاری‌ها و انحرافات ناشی از طلاق را به همراه دارد. در بسیاری از موارد، افزایش زنان و کودکان خیابانی و بی‌سرپرست، اعتیاد از جمله عوارض اجتماعی ناشی از طلاق هستند.

به‌منظور کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از این پدیده‌ی اجتماعی، بایستی راه‌کارهایی را برای کنترل، کاهش و پیشگیری از وقوع این معضل اجتماعی در نظر گرفت. از جمله مسجد که با تشکیل کانون‌های تخصصی مختلف و ارائه مشاوره و راهکارها می‌تواند در کنترل آسیب‌های مختلف ناشی از طلاق مؤثر باشد. که در ذیل به آن پرداخته می‌شود (ر.ک: صدرالاشرفی و دیگران، ۱۳۹۱).

1. social problem

۳. کارکردهای مسجد در کاهش آسیب‌های اجتماعی پس از طلاق

۱-۳. مداخله در فرایند طلاق

اسلام، می‌خواهد تا حد امکان طلاق صورت نگیرد (کلینی، ج ۵، ص ۳۲۸ و ج ۶ ص ۵۴) و آن را مبعوض‌ترین حلال دانسته (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۱۶۵ و ج ۳، ص ۳۷۲) است. اما به‌عنوان یک چاره‌جویی نهایی و در مواردی که تنها راه‌حل مخاصمات درون خانواده، جدایی باشد، آن را تجویز و یا توصیه می‌کند. اما اگر طلاق صورت بگیرد، شرایط روحی زن و مرد در موقع جدایی، عاذهی نیست و زمینه‌ی انتقام و آزاررسانی و خطر ظلم و تعدی فراوان است و خداوند سفارش به سازش، رفتار نیکو با همسر در زمان عده و پرهیز از هرگونه عمل ظالمانه کرده است (بقره، ۲۳۱). در همین راستا نیز مفسران ضمن اشاره به جلوه‌هایی از ظلم مردان در فرآیند جدایی، بر پرهیز از آن تأکید نموده‌اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۲۹۴؛ طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۵۱) براین اساس، یکی از کارکردهای مسجد می‌تواند مداخله در چگونگی این تعامل، با توجه به توصیه‌های اخلاقی قرآن باشد. مداخله در تسهیل و تسریع روند طلاق به منظور پیشگیری از عمیق‌تر شدن خصومت‌ها و کمک به آنها در تعیین مسیر زندگی، خود نوعی از مداخله است. مساجد با برنامه‌هایی که می‌توانند برای این نوع زوج‌ها تدارک کنند، ضمن دعوت آنها به رعایت اخلاق طلاق، با برخی میانجی‌گری‌ها مانع برخوردهای قهرآمیز بین آنها شده و در بازه زمانی که امور اداری طلاق طی می‌شود، بر اعمالی که از آنها و یا عوامل دخیل سر می‌زند، نظارت داشته باشد تا مراحل اجرائی طلاق به پایان رسیده و حقوق متقابل هر یک از آنها به‌خصوص در ایام عده رعایت گردد.

۲-۳. مسجد و انواع حمایت‌ها از زوجین و فرزندان

پس از وقوع طلاق، خواسته یا ناخواسته حمایت‌های متفاوت عاطفی، امنیتی، اقتصادی، نظارتی و... که خانواده سالم از اعضاء خود دارد، از بین می‌رود. زنان، مردان و فرزندان که با طلاق روبرو می‌شوند، به‌خصوص کودکان با آسیب جدی روحی و

روانی مواجهه شده و حمایت‌های عاطفی خانواده را از دست می‌دهند. مساجد باید قادر باشند در دوره بحران، جایگزین مناسبی برای این فقدان‌ها داشته باشند. در این میان، زنان و کودکان به‌طور معمول با آسیب بیشتری مواجه خواهند شد.

مساجد می‌توانند با برقراری ارتباطات چهره‌به‌چهره و تنظیم اوقات فراغت مناسب برای زوجین و فرزندان، بخشی از خلاءهای عاطفی آن‌ها را جبران کرده و مانع بروز اختلالات روحی و روانی آن‌ها شوند. تأسیس و راه‌اندازی سازمان‌های مردم‌نهاد (NGO) با این اهداف، یکی از مداخله‌های مثبت مساجد در این زمینه خواهد بود. احیاء سنت فرزندخواندگی و سپردن برخی کودکان طلاق و بی‌سرپرست و یا بدسرپرست به بعضی خانواده‌های علاقه‌مند به نگهداری فرزندخوانده، علاوه بر احیاء سنت فرزندخواندگی، کودکان را به عضویت یک خانواده درآورده تا از مواهب و حمایت‌های متفاوت خانواده میزبان بهره‌مند شوند.

۳-۳. بسترسازی برای ازدواج مجدد

در اسلام، به‌شدت بر ازدواج تأکید شده است (نور، ۳۲). از بیان مفسران چنین فهمیده می‌شود که توصیه به ایجاد زمینه ازدواج شامل هر زن و مرد مجردی - اعم از آنکه قبلاً تجربه ازدواج داشته یا نداشته باشد - می‌شود (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۸، ص ۹۸؛ طوسی، ج ۷، ص ۴۳۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۱۹؛ راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۷۵؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱۸، ص ۱۷۲؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۱۱۳). در مقابل نیز همواره زندگی مجردی مورد نکوهش می‌باشد (عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص ۱۰؛ کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۹؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۹، ص ۱۳). سیره عملی حضرات معصومین نیز چنین بوده است. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم علی‌رغم سنت جاهلی، با همسر مطلقه زید که پسر خوانده آن حضرت بود، ازدواج کرد (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۴۴؛ ابن‌الجوزی، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۳۴۸). آن حضرت همچنین با ام‌سلمه پس از شهادت همسرش ابوسلمه در جنگ احد (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۰۷) ازدواج کرد. با توجه به مواضع اسلام درباره ازدواج، مسجد که مهم‌ترین کانون ترویج معارف دینی است، می‌بایست با قوت تمام در این امر مداخله نموده و زمینه ازدواج مجدد را برای مردان و زنانی که از داشتن همسر محروم

شده‌اند، فراهم نماید. ازدواج مجدد زنان و مردانی که در اثر طلاق از هم جدا شده‌اند، زمینه برخی از آسیب‌های محتمل را از بین می‌برد. برای انجام این امر، مساجد می‌توانند مردان و زنانی که جدا شده‌اند را شناسائی و زمینه آشنائی آن‌ها را با داوطلبان ازدواج با آن‌ها فراهم نموده و در انجام امر ازدواج کمک‌های لازم را انجام دهد.

۳-۴. ایجاد زمینه‌های حمایت‌های اقتصادی

یکی از آسیب‌هایی که پس از طلاق، گریبان‌گیر بعضی از خانواده‌ها و به‌خصوص زنان مطلقه می‌شود، از دست دادن حمایت‌های اقتصادی از ناحیه همسر است؛ زیرا در شرع مقدس، مسئولیت تأمین اقتصادی خانواده که در ادبیات دینی تحت عنوان «نفقه» یاد می‌شود، بر عهده شوهر و پدر است (حلی، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۲۶۶). پس از عده طلاق، شوهر هیچ مسئولیتی درباره همسر مطلقه خود ندارد. در واقع، زن حامی اقتصادی خود را از دست می‌دهد. این امر می‌تواند زنان مطلقه را با آسیب‌های متفاوتی از جمله تن به هر امر نابهنجاری از جمله تن‌فروشی و یا تکدی‌گری روبرو کند.

مساجد با انجام فعالیت‌های خیرخواهانه و حمایت‌های متفاوت، می‌توانند از بروز این گونه آسیب‌ها جلوگیری نمایند. راه‌اندازی صندوق‌های خیریه و یا قرض‌الحسنه‌ها و... از جمله این فعالیت‌ها می‌باشد. تشکیل سمن‌هایی با هدف کارآفرینی و اشتغال‌زایی برای آنان که نیازمندی‌های اقتصادی و اشتغال دارند، در زمره این فعالیت‌ها قرار می‌گیرد و مساجد می‌توانند به‌صورت مستقیم و یا با واسطه به‌وسیله معرفی به مراکز و موسسات و اشخاص کارآفرین زمینه تأمین اقتصادی این دسته از زنان را فراهم نمایند.

۳-۵. ایجاد زمینه‌های لازم در راستای حمایت‌های امنیتی

اعمال نظارت‌های لازم و کنترل‌های اجتماعی محسوس و نامحسوس، یکی از کارکردهای خانواده سالم و متعادل است. طلاق، به‌طور طبیعی باعث اختلال در فرآیند جامعه‌پذیری و نیز کاهش امکان و اقتدار لازم برای نظارت می‌شود و در نتیجه، زمینه برای انحراف فراهم می‌گردد. بهره‌مندی از چتر حمایتی به‌خصوص در مورد زنان بیش

از مردان نمود خارجی دارد. وقتی زنی چتر حمایت امنیتی همسر خود را از دست بدهد، ممکن است در معرض انواع تعرض‌ها و آزار و اذیت‌ها از ناحیه افراد متفاوت قرار گیرد. در این گونه موارد نیز مساجد می‌توانند جایگزین موقت تا ازدواج مجدد آن‌ها باشند و زنان بی‌سرپرست را مورد حمایت امنیتی خود قرار دهند. وقتی مساجد، ضامن امنیت این گونه اشخاص نیازمند قرار بگیرند، افراد سودجو و منحرف قادر نخواهند بود امنیت نیازمندان را به مخاطره اندازند.

نتیجه‌گیری

هرچند کارکرد اصلی مسجد در طول تاریخ انجام اعمال عبادی و مناسک بوده، اما در صدر اسلام کارکردهای دیگری داشته و امکان توسعه آن‌ها نیز وجود داشته و دارد. یکی از حوزه‌هایی که می‌تواند به گونه‌های متفاوت مرتبط با مسجد شود، حوزه خانواده و امور مربوط به آن است. باید در مساجد، کانون‌هایی علمی و تخصصی با وجود متخصصین راه‌اندازی شود تا در ابعاد مختلف زندگی افراد به صورت کوتاه‌مدت و بلندمدت در راستای تحکیم خانواده تأثیرگذار باشند و بتوانند در مراحل اولیه همسرگزینی، ازدواج و تشکیل خانواده با انجام آموزش مهارت‌های همسرداری و زناشویی، عوامل محتمل شکل‌گیری اختلافات را کنترل کرده و بدین وسیله در پیشگیری از ناسازگاری مؤثر بوده و هم در طول زندگی در صورت بروز اختلافات، مهارت و قدرت حل مسئله را پیدا کنند. پس از وقوع طلاق نیز با انتخاب راه کارهای مناسب و علمی، تأثیرات مثبتی در مدیریت و کنترل فرآیند کشمکش‌ها داشته باشند و در نتیجه، ضمن کنترل آنها، آسیب‌های ناشی از طلاق را به حداقل ممکن برسانند. از آنجا که طلاق، ممکن است برای زنان، مردان و فرزندان آسیب‌های خاص خود را به دنبال داشته باشد، مساجد متناسب با هر یک از این اقشار می‌توانند برنامه‌های متفاوتی داشته باشند.

تأمین خلاءهای عاطفی، امنیتی، اقتصادی و نیز تشویق به تشکیل زندگی مجدد؛ از جمله راهکارهای اثر بخش مساجد پس از وقوع طلاق برای کاهش آسیب‌های

اجتماعی می‌باشد. همه موارد یادشده را می‌توان در آموزه‌های دینی و سیره معصومان علیهم‌السلام یافت.

یکی از اماکنی که می‌تواند به‌عنوان مرجع و پناهگاه، دلهره و اضطراب را از زنان و مردان مطلقه یا فرزندان آنها دور کند یا از بین ببرد، مسجد است. راه‌اندازی مراکز مشاوره تخصصی - مذهبی توسط مساجد و در کنار آنها می‌تواند راهنمایی‌های لازم را به اعضای خانواده‌های گسسته داده و بدین وسیله بر کنترل آسیب‌های اجتماعی آنان مؤثر باشند.

ایجاد زمینه‌های ارتباط بیشتر این خانواده‌ها با مساجد، کارکردهای پنهانی نیز خواهد داشت و علاوه بر آنکه کاهش منزلت اجتماعی آنها را جبران خواهد کرد، باعث کنترل و نظارت اجتماعی بر آنها شده و همین امر از ابتلاء آنها به انواع انحرافات پیشگیری می‌کند و نیز اجازه نمی‌دهد که خاطیان، حریم آنها را به مخاطره انداخته و امنیت آنها را با مشکل مواجه سازند. تأسیس صندوق‌های قرض‌الحسنه، کاریابی و... نیز می‌تواند در حمایت‌های اقتصادی از خانواده‌های گسسته حمایت کرده و زمینه ابتلاء آنها به آسیب‌های اجتماعی را از بین ببرد.

فهرست منابع

* قرآن كريم

* نهج البلاغه

۱. ابن أبي جمهور، محمد بن زين الدين. (۱۴۰۵ق). عوالي اللثالي الغريزية في الأحاديث الدينية. قم: دار سيد الشهداء للنشر.
۲. ابن بابويه، محمد بن علي. (۱۳۶۲). الخصال. قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسين حوزة علميه قم.
۳. ابن بابويه، محمد بن علي. (۱۴۱۳ق). من لا يحضره الفقيه. قم: دفتر انتشارات اسلامي جامعه مدرسين حوزة علميه قم.
۴. ابن جوزي، ابوالفرج عبدالرحمن بن علي. (۱۴۱۲ق). المنتظم في تاريخ الأمم و الملوك. بيروت: دارالكتب العلمية.
۵. ابن حنبل، احمد بن محمد. (۱۴۱۶ق). مسند الإمام أحمد بن حنبل. بيروت: چاپ مؤسسه الرسالة.
۶. ابن سعد، ابو عبدالله محمد. (۱۴۱۰ق). الطبقات الكبرى (محقق: محمد عبد القادر عطا). بيروت: دارالكتب العلمية.
۷. ابن شعبه حراني، حسن بن علي. (۱۳۶۳). تحف العقول. قم: موسسه نشر اسلامي.
۸. ابن كثير أبو الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي. (۱۴۰۷ق). البداية و النهاية. بيروت: دارالفكر.
۹. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). تفسير التحرير و التنوير المعروف بتفسير ابن عاشور. بيروت: مؤسسه التاريخ العربي.
۱۰. البلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر. (۱۴۱۷ق). كتاب جمل من انساب الأشراف (ط الأولى). بيروت: دار الفكر.

۱۱. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۳۶۶). تصنیف غررالحکم و دررالکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۲. حسامی، فاضل. (۱۳۹۲). مدیریت خانواده. در: دانشنامه فاطمی (ج ۵). تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. صص ۴۵۹-۴۶۷.
۱۳. حلّی، فخر المحققین، محمد بن حسن بن یوسف اسدب. (۱۳۸۷). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۴. رابرتسون، یان. (۱۳۷۷). درآمدی بر جامعه (مترجم: حسین بهروان). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی مشهد.
۱۵. راوندی قطب الدین سعید بن هبة الله. (۱۴۰۵ق). فقه القرآن فی شرح آیات الأحكام. قم: کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله.
۱۶. صدرالاشرفی، مسعود؛ خنکدار طارسی، معصومه؛ شمخانی، اژدر؛ و یوسفی افراشته، مجید. (۱۳۹۱). آسیب شناسی طلاق (علل و عوامل) و راهکارهای پیشگیری از آن. نشریه مهندسی فرهنگی، ۷(۷۳ و ۷۴)، صص ۲۶-۵۳.
۱۷. صدیق اورعی، غلامرضا، فرزانه، احمد؛ باقری، مهدیه؛ و محمدی، سیده شیوا. (۱۳۹۶). مبانی جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات سمت.
۱۸. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۲۰. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (چاپ اول). بیروت: دارالإحیاء التراث العربی.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالإحیاء التراث العربی.
۲۲. عاملی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام (چاپ اول). قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة.

۲۳. عاملی، کرکی، علی بن حسین (محقق ثانی). (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد (چاپ دوم). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۲۴. الحمیری المعافری، عبد الملك بن هشام. (بی تا). السیرة النبویة (محقق: مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلیبی). بیروت: دارالمعرفة.
۲۵. فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۶ق). الوافی. اصفهان: انتشارات کتابخانه امیرالمومنین علیه السلام.
۲۶. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی (چاپ سوم). قم: دارالکتاب.
۲۷. کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الإسلامية.
۲۸. المتقی الهندی، علاءالدین علی بن حسام الدین. (۱۴۰۹ق). کنز العمال. بیروت: مؤسسة الرسالة.
۲۹. مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد (چاپ اول). قم: کنگره شیخ مفید.
۳۰. النیشابوری، مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲ق). صحیح مسلم (چاپ اول). قاهره: دارالحديث.
۳۱. نبویان، سید محمود. (۱۳۸۹). تلازم حق و تکلیف. فصلنامه آئین حکمت، ۲(۴)، صص ۱۵۵-۱۷۹.

References

* The Holy Quran

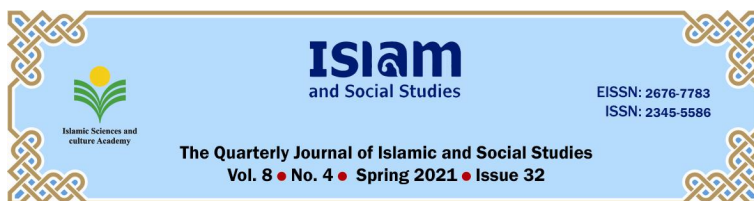
* Nahj al-Balaghah

1. Al-Balazari, A. (1417 AH). *Kitab Jamal min Ansab al-Ashraf*. (1st ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
2. Al-Hamiri Al-Maafari, A. (n.d.). *Al-Sirah al-Nabawiyah*. (Mohaqqiq: Mustafa al-Saqqah, Ibrahim al-Abiyari, and Abdul Hafiz Shalabi). Beirut: Dar Al-Ma'rifah. [In Arabic]
3. Al-Muttaqi Al-Hindi, A. (1409 AH). *Kanz Al-Amal*. Beirut: Al-Risalah Institute. [In Arabic]
4. Al-Neishaburi, M. (1412 AH). *Sahih Muslim*. (1st ed.). Cairo: Dar al-Hadith. [In Arabic]
5. Ameli, Karaki, A. (Mohaqqiq Thani). (1414 AH). *Jami' al-Maqasid fi Sharh al-Qava'ed*. (2nd ed.). Qom: AlulBayt Institute. [In Arabic]
6. Ameli, Z. (1413 AH). *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'e al-Islam fi Masa'el al-Halal va al-Haram al-Islam*. (1st ed.). Qom: Islamic Knowledge Institute. [In Arabic]
7. Feiz Kashani, M. M. (1406 AH). *Al-Wafi*. Isfahan: Amir Al-Momenin Library Publications. [In Arabic]
8. Helli, Fakhr al-Muhaqqiqin, M. (1387 AP). *Izah al-Fawa'ed fi Sharh Mishkat al-Qava'ed*. Qom: Ismailian Institute. [In Persian]
9. Hesami, F. (1392 AP). *family management*. In: *Fatimid Encyclopedia*. (Vol. 5). Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publications. Pp. 459-467. [In Persian]
10. Ibn Abi Jumhur, M. (1405 AH). *Awali Al-Laali Al-Aziziyya fi al-Ahadith al-Diniyah*. Qom: Dar Seyed Al-Shohada Publications. [In Arabic]
11. Ibn Ashour, M. T. (1420 AH). *Tafsir al-Tahrir va al-Tanwir al-Ma'aruf be Tafsir Ibn Ashur*. Beirut: Al-Tarikh al-Arabi Institute. [In Arabic]
12. Ibn Babawiyah, M. (1362 AP). *Al-Khisal*. Qom: Qom Seminary Teachers Association Publishing Office. [In Persian]
13. Ibn Babawiyah, M. (1413 AH). *Man la Yahzaro al-Faqih*. Qom: Islamic Publications Office of Qom Seminary Teachers Association. [In Arabic]

14. Ibn Hanbal, A. (1416 AH). *Musnad al-Imam Ahmad ibn Hanbal*. Beirut: Al-Risalah Institute. [In Arabic]
15. Ibn Jawzi, A. (1412 AH). *Al-Montazam fi Tarikh al-Umam va al-Muluk*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah. [In Arabic]
16. Ibn Kathir A. (1407 AH). *Al-Bidayah va al-Nahayah*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
17. Ibn Sa'd, A. (1410 AH). *AL-Tabaqat al-Kobra*. (M. Abdul Qadir Atta, Ed.). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah. [In Arabic]
18. Ibn Shuba Harrani, H. (1363 AP). *Tohaf al-Uqul*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Persian]
19. Koleini, Abu Ja'far, M. (1407 AH). *Al-Kafi*. (4th ed.). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Arabic]
20. Mufid, M. (1413 AH). *al-Irshad fi Ma'arifah Hojaj Allah Ala al-Ibad*. (1st ed.). Qom: Sheikh Mofid Congress. [In Arabic]
21. Nabaviyan, S. M. (1389 AP). The necessity of right and duty. *Journal of Ayeen Hikmat*, 2(4), pp. 155-179. [In Persian]
22. Qomi, A. (1404 AH). *Tafsir al-Qomi*. (3rd ed.). Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
23. Ravandi Qutbuddin, S. (1405 AH). *Fiqh al-Qur'an fi Sharh Ayat al-Ahkam*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
24. Robertson, I. (1377 AP). *An Introduction to Society* (H. Behravan, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [In Persian]
25. Sadr al-Ashrafi, M., & Khonakdar Tarsi, M., & Shamkhani, Ajdar., & Yousefi Afrashteh, M. (1391 AP). Pathology of divorce (causes and factors) and ways to prevent it. *Journal of Cultural Engineering*, 7(73 and 74), pp. 26-53. [In Persian]
26. Seddiq Ore'ei, Q, F, A., & Bagheri, M., & Mohammadi, S. Sh. (1396 AP). *Principles of Sociology*. Tehran: Samt Publications. [In Persian]
27. Tabari, M. (1412 AH). *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. (1st ed.). Beirut: Dar Al-Ihyaa Al-Torath Al-Arabi. [In Arabic]
28. Tabarsi, F. (1372 AP). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Nasser Khosrow Publications. [In Persian]

29. Tabatabaei M. H. (1417 AH). *Al-mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Mu'asisah al-A'alami le al-Matbu'at. [In Arabic]
30. Tamimi Amadi, A. (1366 AP). *Tasnif Ghorar al-Hakam Dorar al-Kalem*. Qom: Islamic Propagation Office. [In Persian]
31. Tusi, M. (n.d.). *al-Tebyan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar Al-Ihyaa Al-Torath Al-Arabi.

Why and How Mosques Face Social Harms (Case Study: The Harm of "Addiction")

Meysam Latifi¹ Sadeq Mowlai²

Received: 10/02/2021

Accepted: 09/06/2021

Abstract

Addiction is one of the most important social harms of today's society. Despite the efforts of legal and executive institutions to control and prevent this harm, according to official statistics, the status of the aspects of this phenomenon is still critical. In addition to the various role-playing of official and non-official institutions, the mosque can play a role in preventing and reducing addiction due to its special place and special impact on the people of society. The main question of this study is how and at what level can the mosque play a role in this social issue? Its purpose is to identify how this sacred social institution plays roles as well as to achieve the mechanisms for its proper confrontation with this contemporary social phenomenon. A combination of documentary and qualitative methods (interview and observation) have been used to collect research information, and content analysis method has been used to analyze the data. According to the research findings, the mosque, due to its capacity and transcendent place in the human community, especially Muslim communities, can play roles by considering the principles of organizational work in accordance with the requirements of the mosque at different levels of prevention, treatment, and fight against addiction and protection of recovered addicts and their families in the neighborhood and the surrounding area.

Keywords

Mosque, addiction, prevention, treatment.

---

1. Associate Professor, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadigh University. Tehran Iran. latifi@isu.ac.ir

2. M. A. Baqir al-Olum University, Qom, Iran (Corresponding Author). sadeghmolayi0@gmail.com

* Latifi, M. & Mowlai, S. (1400 AP). Why and How Mosques Face Social Harms (Case Study: the Harm of Addiction). Journal of Islam and Social Studies, 8(32), pp. 148-183.

DOI: 10.22081/jiss.2021.60154.1767

چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب‌های اجتماعی

(مطالعه موردی: آسیب اعتیاد)

میثم لطیفی^۱   صادق مولایی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۲   تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۰

چکیده

اعتیاد از مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی جامعه کنونی به شمار می‌آید. با وجود تلاش نهادهای قانونی و اجرایی برای کنترل و پیشگیری از این آسیب، بر اساس آمارهای رسمی، همچنان وضعیت ابعاد این پدیده، بحرانی است. در کنار نقش آفرینی‌های مختلف نهادهای رسمی و غیررسمی، مسجد به سبب جایگاه خاص و تأثیرگذاری ویژه آن بر آحاد جامعه، می‌تواند در پیشگیری و کاهش اعتیاد نقش آفرینی کند. پرسش اصلی این پژوهش نیز عبارت است از اینکه مسجد چگونه و در چه سطحی می‌تواند در این مسئله اجتماعی نقش آفرینی کند؟ و هدف آن شناسایی چگونگی نقش آفرینی این نهاد اجتماعی مقدس و دستیابی به سازوکارهای مواجهه صحیح آن با این پدیده اجتماعی معاصر است. برای به دست آوردن اطلاعات پژوهش، ترکیبی از روش‌های اسنادی و کیفی (مصاحبه و مشاهده) استفاده شده و از روش تحلیل محتوا نیز برای تجزیه و تحلیل داده‌ها بهره گرفته شد. از یافته‌های تحقیق به دست می‌آید، مسجد با توجه به ظرفیت و جایگاه متعالی خود در میان اجتماع انسانی بویژه جوامع مسلمان، می‌تواند با رعایت اصول کار تشکیلاتی مناسب با اقتضانات مسجد در سطوح مختلف پیشگیری، درمان و مبارزه با اعتیاد و همچنین صیانت از معنادان بهبودیافته و خانواده‌های آنها در سطح محله و منطقه پیرامونی خود نقش آفرینی کند.

کلیدواژه‌ها

مسجد، اعتیاد، پیشگیری، درمان.

۱. دانشیار دانشکده معارف اسلامی و مدیریت امام صادق (ع). تهران، ایران. latifi@isu.ac.ir

۲. کارشناس ارشد، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول). sadeghmolayi0@gmail.com

* لطیفی، میثم؛ مولایی، صادق. (۱۴۰۰). چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب‌های اجتماعی (مطالعه موردی: آسیب اعتیاد). فصلنامه علمی پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۱۴۸-۱۸۳.

مقدمه

مسجد، از زمان ظهور اسلام به عنوان نماد این شریعت آسمانی مطرح شده است. در حقیقت برترین و اصیل ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال، مسجد است (ضرابی، ۱۳۸۴، ص ۲۷۰).

مسجد در صدر اسلام، نقش های فراوانی اعم از عبادی، اجتماعی و سیاسی بر عهده داشته است (فعالی، ۱۳۹۳، ص ۲۶). مسجد، به عنوان اصیل ترین نهاد فرهنگی برخاسته از اندیشه دینی، ظرفیت های نهفته فراوانی برای نقش آفرینی در حیات فردی و اجتماعی جامعه اسلامی دارد. این نهاد الهی، در منظومه معارف دینی، بی رقیب و منحصر به فرد است و از مجموعه آیات و روایات چنین برداشت می شود که جایگاه مسجد در جامعه با همان ویژگی ها و شاخصه هایی که از جانب شارع مقدس رسیده است، باید حفظ شود (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۳۸).

متأسفانه در چند سال اخیر، جامعه مبتلا به آسیب های اجتماعی متعددی شده است. تأملی بر آمارهای کشور، نشان از افزایش آمار در حوزه های مختلف دارد. آسیب های اجتماعی، به هر نوع عمل فردی یا جمعی می گویند که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد عمل جمعی رسمی یا غیررسمی جامعه قرار نگیرد و در نتیجه، با مخالفت قانونی یا اخلاقی و عرفی مواجه شود (سام آرام، حسینی و موسوی چلک، ۱۳۹۶، ص ۱۰۹).

از مهم ترین آسیب های اجتماعی، اعتیاد است. در سال های اخیر، ناامنی اجتماعی و نگرانی مردم از شیوع اعتیاد افزایش یافته است. افزایش روزافزون و لجام گسیخته مصرف مواد و کاهش خطرناک و هشداردهنده سن مصرف کنندگان، پدیده ای وحشتناک است؛ به طوری که در کشور ما شمار مصرف کنندگان مواد، نزدیک ۲/۴ میلیون نفر برآورد شده است (اصلائی، ۱۳۹۹).

اهمیت مسئله اعتیاد، آنجا بیشتر خود را نشان می دهد که سوء مصرف مواد، یکی از عوامل اصلی افزایش میزان طلاق، خشونت در خانواده ها، افت تحصیلی فرزندان، ارتکاب جرایم؛ چون: سرقت، فحشا، فروش مواد مخدر و... است (آهی، ذوقی، آجیل چی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۵). با وجود خطرات و عوارض ناشی از اعتیاد، هر روزه بر شمار قربانیان

افزوده شده و هنوز شیوه درمان قطعی برای آن یافت نشده است (پورزارع، ۱۳۹۷، ص ۴۵). این وضعیت، پژوهشگران را بر آن داشته تا در زمینه کشف رهیافت‌های مؤثر و کاربردی برای پیشگیری، کنترل، درمان و مبارزه با اعتیاد، مطالعات و پژوهش‌های علمی بی‌شماری انجام دهند. یکی از مسائلی که می‌تواند رهگشا باشد و متأسفانه مورد غفلت پژوهشگران واقع شده، نقش محوری مسجد در مواجهه با این آسیب است. به بیان دیگر، چرایی ورود مسجد به مقوله پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و همچنین چگونگی ورود آن متناسب با ظرفیت‌ها و کارکردهایی که مسجد می‌تواند پیرامون مسائل و موضوعات آسیب‌های اجتماعی به‌ویژه معضل اعتیاد داشته باشد، باید بررسی شود.

۱. سؤالات پژوهش

۱-۱. سؤال اصلی

۱. چگونه مسجد می‌تواند در موضوعات پیرامون آسیب‌های اجتماعی به‌خصوص اعتیاد ورود کند و در جنبه‌های مختلف آن نظیر پیشگیری و درمان نقش آفرین باشد؟

۲-۱. سؤالات فرعی

۱. اصول و مبانی اصلی حاکم بر ورود مساجد به این عرصه کدام است؟ به بیانی دیگر، چه اصولی مرزهای این نقش آفرینی و بایسته‌ها و نبایسته‌های آن را تعیین و تبیین می‌کند؟
 ۲. مسجد، چگونه می‌تواند در پیشگیری از اعتیاد، درمان معتادان و صیانت از آنها و خانواده‌های‌شان و پیشگیری از برگشت مجدد نقش آفرینی کند و الگوی عملیات آن به صورت کلی چه وجوهی دارد؟

ذیل این سؤالات؛ پرسش‌های جزئی‌تر دیگری نیز مطرح است؛ اینکه نقش مساجد در پیشگیری از اعتیاد چیست؟ مسجد، چگونه می‌تواند در امر مبارزه با اعتیاد با سازمان‌های مربوطه همکاری کند؟ مسجد در فرآیند درمان اعتیاد چگونه می‌تواند نقش آفرینی کند؟ نقش مسجد در صیانت از خانواده معتادان در هنگام اعتیاد یا در هنگام ترک چیست؟ مساجد، چگونه می‌توانند از بازگشت مجدد افراد درمان‌شده به اعتیاد جلوگیری کنند؟

پژوهش حاضر پاسخ به این سؤالات را مدنظر قرار داده است و اهداف زیر را دنبال می‌کند:

۱. احیاء قسمتی از نقش گسترده اجتماعی مساجد پیرامون منطقه فعالیت (محلّه)؛
۲. مشخص شدن ظرفیت‌ها و کارکردهای مسجد پیرامون معضل و آسیب اعتیاد؛
۳. بیان اصول و بایسته‌های حاکم برای حضور و نقش آفرینی مساجد پیرامون موضوعات مربوط با مسئله اعتیاد؛
۴. ارائه الگوی عملیاتی به‌منظور راهنمایی نقش آفرینان مساجد برای ورود و موضع‌گیری صحیح نسبت به آسیب اعتیاد (امام جماعت، مخاطبان، هیأت امناء)؛

۲. پیشینه تحقیق

در مورد نقش مسجد و بررسی کارکردها و ظرفیت‌های آن در پیشگیری و کنترل آسیب‌های اجتماعی به‌خصوص آسیب اعتیاد تحقیقات اندکی صورت گرفته است. بنابراین، در ادامه به برخی از تحقیقاتی که به صورت کلی در مورد مسجد و آسیب‌های اجتماعی پرداخته‌اند، اشاره شده است:

نویسندگان	خلاصه یافته‌ها
پولادی و بیانی (۱۳۹۷)	رابطه مستقیم و معناداری بین متغیرهای مستقل نقش مسجد طراز در تربیت، در تحقق امنیت، در جامعه‌پذیری با متغیر وابسته کاهش طلاق.
گل‌نظری، ملکان و شعبانی‌نژاد (۱۳۹۸)	کاسته‌شدن میزان تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و کالبدی مسجد به علت کم‌شدن دامنه فعالیت‌های مسجد در عرصه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی مذهبی.
سام‌آرام، حسینی و موسوی‌چلک، (۱۳۹۶)	غفلت جدی سیاست‌گذاران کشور در برنامه‌های نخست و پس از آن توجه نسبتاً مطلوب. به‌عنوان مثال در قانون برنامه سوم (۱۳۸۰-۱۳۸۴) در بند ۱۷ آن به «اعتلاء و عمق‌بخشیدن به معرفت و بصیرت دینی و قرآنی، تحکیم فکری و علمی ارزش‌های انقلاب اسلامی و مقابله با تهاجم فرهنگی بیگانه» اشاره شده است که نقش مسجد در اجرایی‌شدن آن برجسته است ولی به آن در متن قانون اشاره نشده است.

در ادامه و در بررسی‌های بیشتر مشخص شد؛ هرچند رابطه مسجد و نقش آن در کاهش آسیب‌های اجتماعی به‌عنوان یک نهاد دینی در پژوهش‌ها مورد غفلت واقع شده، اما در مورد نقش باورهای دینی و مذهبی در کاهش گرایش به آسیب‌های اجتماعی تحقیقات زیادی صورت گرفته است.

خلاصه یافته‌ها	نویسندگان
افراد با نگرش مذهبی بالا در مقایسه با افراد با نگرش مذهبی پایین، گرایش کمتری به اعتیاد دارند.	پورنیک‌دست و همکاران (۱۳۹۳)
ارتباط معناداری بین پایبندی دینی و کاهش گرایش به مصرف مشروبات الکلی وجود دارد.	احمدی و همکاران (۱۳۹۵)
نتایج مشابه با نتایج بالا	پور زارع (۱۳۹۱)
نماز جماعت، حضور در مسجد، برگزاری جشن‌ها و اعیاد اسلامی، جلسه‌های قرآن و دعا احساس یگانگی، دوستی و صمیمیت را در قلب‌ها ایجاد می‌کند.	اسماعیل‌زاده (۱۳۹۷)
پیوندهای دینی در افزایش احساس بهزیستی و رضایت‌مندی نقش دارند.	باتسون ^۱ ، شون راد ^۲ و وننیس ^۳ (۱۹۹۳م)
افزایش شرکت در مراسم مذهبی به کاهش مصرف مواد در افراد معتاد منجر می‌شود.	ریچارد ^۴ ، بل ^۵ و کارلسون ^۶ (۲۰۰۰م)

-
1. Baston
  2. Schoenrade
  3. Ventis
  4. Richard
  5. Bell
  6. Carlson

۳. اهمیت و ضرورت انجام پژوهش

متأسفانه نسبت به نقش مسجد در پیشگیری و کنترل اعتیاد و گرایش به مواد مخدر نگارش مستقلی صورت نگرفته است که به طور کامل، تمامی زوایا و ابعاد مسجد را در نظر گرفته باشد و نگاه آن نسبت به مسجد یک نگاه کلان و نهادی و نه یک نگاه جزئی و مقطعی باشد. به بیان دیگر، ظرفیت‌ها و کارکردهای مسجد پیرامون مسائل و موضوعات آسیب‌های اجتماعی به خصوص معضل اعتیاد به طور جامع بررسی نشده است. این نکته از آنجا حائز اهمیت است که مسجد، به عنوان پایگاه اصلی محله است و با توجه به رویکرد محله‌محوری می‌تواند در کنار سایر نقش‌آفرینان مؤثر در محله؛ به طور چشم‌گیری ظرفیت و استعداد کنترل و پیشگیری اعتیاد را از خود بروز دهد یا در خود ایجاد کند. در این مقاله ابعاد مختلف این موضوع بحث و بررسی می‌شود.

۴. روش گردآوری اطلاعات

روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات در این مقاله، کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است و روش تجزیه و تحلیل این اطلاعات تبیینی از نوع کارکردی است. در این رویکرد، نهادها و کارویژه آنها با توجه به نیازهای جوامع تبیین می‌شود (مک‌لین، ۱۳۸۱، ص ۳۲۸). در روش کتابخانه‌ای در ابتدا مطالب مرتبط با موضوع پژوهش، جمع‌آوری و سپس فیش‌برداری می‌شود و در نهایت، نیز نتایج حاصله با دلایل، تحلیل و توصیف می‌شود و به صورت مجزا ارائه می‌گردد.

۵. چارچوب و الگوی مفهومی

جهت ارائه چارچوب و الگوی مفهومی که در تبیین چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب اعتیاد کارایی لازم را داشته باشد، می‌بایست مسائل و موضوعات اصلی در نظر گرفته شود. این مسائل و موضوعات را می‌توان در دو دسته کلی قرار داد:

۱. مسائل و موضوعات پیرامون و مرتبط با اعتیاد؛ ۲. موضوعات پیرامون جایگاه مساجد (برای پاسخ به سؤال چرایی ورود مساجد به عرصه مقابله با آسیب‌های

اجتماعی)؛ ۳. مسائل و موضوعات و اصول کلی که الگوی جامع اقدامات مسجد باید مبتنی بر آنها باشد (برای پاسخ به سؤال چگونگی ورود مساجد به عرصه مقابله با آسیب‌های اجتماعی).

۱-۵. مسائل و موضوعات پیرامون و مرتبط با اعتیاد

۱-۱-۵. پیشگیری

پیشگیری از اعتیاد، به معنای پیشگیری از فرایند منجر به اعتیاد؛ شامل: گرایش به مصرف، مصرف آزمایشی، مصرف گاه‌گاهی، سوء مصرف و وابستگی است. پیشگیری از اعتیاد، به معنای آن است که از تبدیل کسانی که هرگز مصرف نکرده‌اند، به کسانی که گرایش به مصرف دارند و از تبدیل این افراد به مصرف‌کنندگان آزمایشی و از تبدیل مصرف‌کنندگان آزمایشی به مصرف‌کنندگان گاه‌گاهی و از تبدیل این افراد به سوء مصرف‌کنندگان و از تبدیل سوء مصرف‌کنندگان به معتادان یا افراد وابسته به مواد، جلوگیری شود (محمدی، ۱۳۹۶، ص ۸۶).

۱-۲-۵. درمان

منظور از درمان، بازتوانی مصرف‌کنندگان و کاهش آسیب‌های اعتیاد و جلوگیری از تغییر الگوی مصرف آنها از مواد کم‌خطر به مواد پُرخطر است (زالی، عطاردی و دانایی‌فرد، ۱۳۹۷، ص ۱۹۵). در درمان، به فرد معتاد کمک می‌شود تا برای توقف مصرف، همچنین آموزش زندگی بدون مصرف مواد و پرهیز از افتادن دوباره در راه مصرف، توانمند شود. درمان مؤثر مخدر به‌طور کامل وابسته به انگیزه فرد برای تغییر است. کسانی که با اِکراه و زیر فشار به‌دنبال درمان باشند و کسانی که انگیزه کافی برای قبول مسئولیت ترک مصرف مواد ندارند، نتیجه موفقیت‌آمیزی از درمان نخواهند گرفت.

۱-۳-۵. مبارزه

در سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر که در ۱۱ محور از سوی مقام معظم

رهبری در مهرماه ۱۳۸۵ ابلاغ شده است و به‌عنوان مهم‌ترین سند بالادستی در این زمینه است، مبارزه با اعتیاد این‌گونه شرح داده شده است: منظور مبارزه فراگیر و قاطع علیه کلیه فعالیت‌ها و اقدامات غیرقانونی مرتبط با موادمخدر و روان‌گردان و پیش‌سازهای آنها از قبیل کشت، تولید، ورود، صدور، نگهداری و عرضه مواد است (زالی، عطاردی و دانایی‌فرد، ۱۳۹۷، ص ۱۹۵).

۴-۱-۵. صیانت

صیانت، مفهوم عامی است که در دین مبین اسلام به آن اهتمام ویژه‌ای شده است. صیانت، به‌معنای حفاظت و نگهداری است (عصاریان و جراحی، ۱۳۹۳، ص ۱۳۹). منظور از صیانت، مجموعه اقدامات و تدابیری است که به‌منظور حفظ و نگهداری و برای حمایت از معتاد و خانواده‌اش انجام می‌شود؛ زیرا خانواده‌ی معتاد در زمان اعتیاد او و همچنین در زمان ترک او با سختی‌های زیادی روبرو می‌شوند.

۵-۱-۵. عود (بازگشت)

با وجود پیشرفت‌های علمی در درمان اعتیاد، لغزش و عود کماکان یکی از چالش‌های اساسی در درمان اعتیاد است. عود، به‌معنای ناتوانی و شکست در تداوم یک تغییر رفتاری و آغاز رفتار و عمل قبلی است. مهم‌ترین علل عود اعتیاد را می‌توان مواردی؛ نظیر: عدم اشتغال معتادان، ناآگاهی از روش‌های مقابله با مشکلات، طرد از خانواده و اجتماع، اضطراب و افسردگی، آلودگی محیط زندگی، اعتیاد دوستان، عدم برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت، عدم شرکت در گروه‌های درمانی، احساس اجبار ذهنی به مصرف و مشاجرات خانوادگی برشمرده (رجب‌پور و نریمانی، ۱۳۹۷، ص ۱۲۳).

۲-۵. موضوعات پیرامون جایگاه مساجد (برای پاسخ به سؤال چرایی ورود مساجد به عرصه

مقابله با آسیب‌های اجتماعی)

در این قسمت باید به دو اصل کلی و اثرگذار اشاره کرد که می‌تواند به‌عنوان ریشه

و مبنای اصلی در تبیین چرایی ورود مساجد به عرصه مقابله با آسیب‌های اجتماعی به کار آید:

۵-۲-۱. مسجد، مکانی برای عبادت خاص و عام است.

از مجموعه آیات و روایات به دست می‌آید که مسجد، مکانی برای عبادت پروردگار است. این مسئله با منحصر کردن کارکرد مسجد در «نیایش» متفاوت است. «عبادت» در فرهنگ دینی، به «عبادت خاص (نیایش)» و «عبادت عام» تقسیم می‌شود و اگر «مسجد»، محل عبادت است، شایسته انجام هر دو دسته از عبادات خواهد بود. با مطالعه‌ی منابع دینی و تاریخی، مجموعه کارکردهایی که نمونه عبادت عام است احصاء و جمع‌بندی شده است که عبارتند از: ۱. کارکرد عبادی نیایشی (عبادت، به معنای خاص)؛ ۲. کارکرد اخلاقی تربیتی؛ ۳. کارکرد علمی آموزشی؛ ۴. کارکرد فرهنگی تبلیغی؛ ۵. کارکرد اجتماعی؛ ۶. کارکرد سیاسی؛ ۷. کارکرد نظامی؛ ۸. کارکرد قضایی؛ ۹. کارکرد اقتصادی؛ ۱۰. کارکرد الگوسازی جامعه نمونه (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۴۱). همه کارکردها، نشان از آن دارد که مسجد، مکانی چندوجهی برای پرداختن به بسیاری از ابعاد حیات فردی و اجتماعی مؤمنان است (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۵۳).

۵-۲-۲. مساجد به‌مثابه بیشترین و گسترده‌ترین سازمان‌های غیرانتفاعی

اداره کشورها و تحقق حاکمیت در جامعه منوط به ظهور و بروز مردم و نهادهای مردمی است و این موضوع را می‌توان یکی از محورهای اساسی در بقای حکومت‌ها برشمرد. پایداری حکومت‌ها به نوع و میزان پایداری ارکان اجتماعی آنهاست و نهادهای مردمی و میزان مداخله آنها در این بین، اهمیتی بی‌بدیل دارد. با توجه به وجود بیش از هفتاد هزار مسجد روستایی، شهری، بین‌راهی در کشور می‌توان گفت؛ مسجد بیشترین و گسترده‌ترین سازمان غیرانتفاعی در کشور است (پهلوان و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۱۷).

۳-۵. موضوعات و اصول کلی که الگوی جامع اقدامات مسجد باید مبتنی بر آنها باشد:

۱-۳-۵. اصول حاکم در برنامه‌ریزی

مدیران تشکل‌ها در تنظیم امور و فعالیت‌ها، نیاز جدی به برنامه‌ریزی دارند. ضرورت برنامه‌ریزی مناسب از منظر دین نیز امری موکد است. ظرافت و دقت، اولویت‌بندی، تفکر و اندیشیدن، زمان‌بندی مناسب و آینده‌نگری از اصول برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی است (عترت دوست، ۱۳۸۹، ص ۱۰۷). در روایات به برنامه‌ریزی با الفاظی؛ نظیر: حیل، تدبیر، تقدیر اشاره شده است:

• مَنْ قَعَدَ عَنْ حِيلَتِهِ أَقَامَتْهُ الشَّدَائِدُ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۶۳)؛

• حُسْنُ التَّدْبِيرِ وَ تَجَنُّبُ التَّبْذِيرِ مِنْ حُسْنِ السِّيَاسَةِ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۳۱)؛

• تَزَوُّكُ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ يُورِثُ الْفَقْرَ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۳۷۴)؛

هر چه امری مهم‌تر و تأثیرگذارتر باشد؛ ضرورت برنامه‌ریزی پیرامون آن مضاعف خواهد شد (غنوی، ۱۳۸۴، ص ۸۷). طبق آنچه بیان شد، حرکت مساجد در انجام و اجرای اقدامات لازم پیرامون مسئله اعتیاد باید از روی برنامه و با رعایت اصول برنامه‌ریزی باشد. در این راستا، مؤلفه‌های مورد نیاز یک برنامه مطلوب در ذیل بیان شده است:

۲-۳-۵. توجه به اقتضائات بومی و منطقه‌ای

در بحث فعالیت‌های مسجد پیرامون مسئله اعتیاد، باید اقتضائات بومی منطقه لحاظ شود و توجه‌نکردن به این اقتضائات می‌تواند یک آسیب جدی به فرآیند کاری و فعالیت‌های مسجد وارد سازد. اقتضائات بومی و منطقه‌ای و خرد فرهنگ‌ها در ادبیات دینی به رسمیت شناخته شده است (کریمی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۱۸). ارزیابی‌های علمی انجام‌شده از برنامه‌های اجرایی پیشگیری و کاهش تقاضا برای مصرف مواد مخدر تأیید می‌کند که مفیدترین برنامه‌ها، برنامه‌ای است که فرهنگ قومی گروه منتخب در آن رعایت شده باشد (اسعدی، ۱۳۸۶، ص ۲).

۳-۳-۵. رعایت اولویت‌ها در اقدامات و برنامه‌های مسجد

تعیین اولویت‌ها و پرداختن به مهم‌ترین کاری که از اهمیت، کیفیت و کمیت

بیشتری برخوردار است، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های افزایش بهره‌وری فعالیت‌های مسجد در راستای موضوعات مرتبط با اعتیاد است. رعایت اولویت‌بندی و اهم و مهم نمودن در همه امور توسط اهل بیت علیهم‌السلام بسیار سفارش شده است. امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «مَنْ اشْتَغَلَ بِغَيْرِ الْمُهْمِّ ضَيَّعَ الْأَهْمَّ؛ کسی که به امر غیرمهم مشغول شود، امر مهم‌تر را ضایع کرده است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۲۶).

۴-۳-۵. توجه به همه اقشار و مخاطبان

در برنامه‌های مساجد؛ هرچند باید اولویت‌ها رعایت شود، اما توجه به یک قشر و عدم توجه به گروه و قشر دیگر می‌تواند برخلاف رویه اسلامی باشد. در سیره بزرگان نیز توجه به همه اقشار جامعه به چشم می‌خورد. در نقلی یعقوب کلیمی می‌گوید:
 در زمان جنگ جهانی دوم ما کلیمی‌های یزد، خیلی برای تهیه نان اذیت می‌شدیم. نان کم بود و به‌ندرت به ما نان می‌رسید. مرحوم حاج شیخ غلامرضا از این موضوع مطلع شد و با همکاری فرزندشان آرد تهیه کرد و در نیمه‌های شب، آردها را در کیسه‌های پنج، شش کیلویی جلو در منازل یهودیان می‌گذاشت (کاظمینی، ۱۳۹۲، ص ۱۱۹).

۴-۵. اصول حاکم در تشکیلات و مدیریت نیروی انسانی مسجد

۱-۴-۵. ایجاد دغدغه و انگیزش

انگیزش درونی، فرد را ترغیب می‌کند تا فعالیت‌ها و مسئولیت‌هایش را به‌دلیل علاقه و لذت شخصی انجام دهد. افرادی که انگیزش درونی دارند در انجام کار، علاقه، لذت را تجربه می‌کنند بنابراین، فرد با میل درونی و اشتیاق و با تلاش و پشتکار به انجام فعالیت‌های خود می‌پردازد (طالع‌پسند و رستمی، ۱۳۹۹، ص ۱۰).

در مخاطبان مسجد و نیروی انسانی فعال آن، باید برای ورود در سطح عملیات، پیرامون موضوعات مختلف مرتبط با اعتیاد ایجاد انگیزش کرد. انگیزش در کادر نیروی انسانی زمینه لازم برای آموزش را و در مخاطبان و نمازگزاران مسجد زمینه لازم

برای همکاری‌های بیشتر را فراهم می‌سازد. ایجاد انگیزش می‌تواند از به دو دلیل صورت بگیرد:

۵-۴-۱. دغدغه داشتن نسبت به هم‌نوع

در دین اسلام، به داشتن دغدغه و اهتمام نسبت به سایر مسلمانان سفارش شده است. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ وَمَنْ سَمِعَ رَجُلًا يَنَادِي يَا لَلْمُسْلِمِينَ فَلَمْ يَجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ؛ کسی که صبح کند و اهمیتی به کارهای مسلمانان ندهد، او از آنان نیست و کسی که صدای مردی بشنود که فریاد کمک‌خواهی از مسلمانان را سر دهد و پاسخش را ندهد، مسلمان نیست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۳).

دغدغه می‌تواند مفید و انگیزش‌بخش باشد؛ البته باید توجه کرد ایجاد نگرانی زیاد نیز، عاملی است که می‌تواند بهداشت روانی فرد را به خطر بیندازد. به‌بیانی دیگر، باید از نگرانی فاجعه‌آمیز پرهیز کرد. در نگرانی فاجعه‌آمیز، مشکلات به‌صورت اغراق‌آمیز تعریف و تبیین می‌شود (نجاریان، ۱۳۷۵، ص ۶۵). بنابراین، برای رسیدن به انگیزش؛ باید نگرانی متعادلی در مخاطبان و نمازگزاران مسجد ایجاد کرد و از این طریق، مسیر را برای بروز ظرفیت‌ها و استعدادها در حد توان‌شان باز کرد. رهبر انقلاب در این باره می‌فرماید: «به هر جهت، دغدغه وجود دارد و راه زایل کردن آن هم این است که ما تلاش بکنیم؛ یعنی وقتی به قدر وسعمان تلاش کردیم، دیگر دغدغه‌ای نخواهیم داشت» (خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۰۴/۲۵).

۲. توصیه بزرگان: امام خمینی در یک سخنرانی در جمع اعضای مؤسسه مبارزه با اعتیاد و مواد مخدر در ۵ دی ۱۳۵۸ می‌فرماید: «(آنچه) شما الآن مشغولید، یک کار الهی است. مسئله (پیشگیری و مبارزه با اعتیاد) نجات یک آدم نیست؛ مسئله، نجات اسلام است» (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۴۲۳).

با نگاه به این توصیه، کادر مسجد به درستی درک خواهد کرد که اهمیت ورود آنها به مقوله پیشگیری یا درمان اعتیاد تا چه حد می‌تواند مهم و حیاتی باشد.

۲-۱-۴-۵. آموزش کادر و نیروی انسانی فعال در مسجد

امروزه هرگونه توسعه و پیشرفتی در تشکلهای منوط به آموزش صحیح و راهبردی نیروی انسانی است. در حقیقت، آموزش نیروی انسانی به‌عنوان یکی از راهبردهای اصلی دستیابی به سرمایه انسانی قلمداد می‌شود (حمیدی، ۱۳۸۶، ص ۵۸). تشکلهای مسجد نیز از این قضایه مستثنی نیست و جهت فعالیت‌های اصولی خود نیاز دارد تا قبل از هر اقدامی با آگاهی لازم از این موضوع، نیروی انسانی خود را توانمند سازد.

۲-۴-۵. دوری از تحجر و جمود فکری در مخاطبان و نیروی انسانی مسجد

رهبر انقلاب در مورد معنای تحجر می‌فرماید: «معنای تحجر این است که انسان بدون این که پایه‌های استدلالی و استناد مستحکمی داشته باشد، از هر آنچه که به‌صورت یک باور در ذهنش وارد شده، بی‌دلیل و متعصبانه دفاع کند» (خامنه‌ای، ۱۳۸۱/۱۱/۸). دوری از تحجر از آن جهت است که با توجه به اقتضائات خاصی که در موضوع اعتیاد وجود دارد، اگر روحیه تحجر و جمود فکری در مخاطبان و نیروی انسانی مسجد سایه افکنده باشد، کارها و فعالیت‌ها شکل نمی‌گیرد یا با سختی پیش خواهد رفت. امام جماعت مسجد در دوری از تحجر و جمود فکری باید پرچم‌دار و پیشرو نسبت به دیگران باشد. باورهایی مانند: «ورود به این مسئله به آبروی مسجد خدشه وارد می‌کند» یا «جای معتاد در مسجد نیست» و... می‌تواند نماینده باورهای متحجرانه باشد.

۳-۴-۵. حفظ احترام همه مددجویان پیرامون موضوع اعتیاد توسط کادر نیروی

انسانی مسجد

در فرآیند اقدامات مساجد در پیشگیری و کنترل اعتیاد نیازهایی توسط مددجویان مختلف بیان می‌شود. لازم است تا کادر مسجد نسبت به مددجو احترام بگذارند. خداوند متعال در سوره مبارکه بقره آیه ۸۳ در این مورد می‌فرماید: «... قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا»؛ با مردم به خوبی سخن گوید. همچنین در مورد برخورد با نیازمندان فرموده

است که اگر نمی‌توانی نیازشان را برطرف نمایی: «... فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا؛ با آنان سخن نیک همراه با احترام داشته باش» (اسراء، ۲۸).

۵-۵. اصول حاکم در عملیات اجرایی

۵-۵-۱. جستجو مخاطبان نیازمند در عرصه اعتیاد جهت اقدامات لازم

مسجد، برای انجام فعالیت‌های خود در زمینه پیشگیری و درمان اعتیاد باید به جستجو در سطح منطقه و محله فعالیت خود مبادرت ورزد. رهبر انقلاب در این باره می‌فرماید: «ما باید مثل پیامبر سراغ افراد برویم. درباره‌ی پیغمبر در نهج‌البلاغه، خطبه ۱۰۸ بیان شده است: «طَيْبٌ دَوَّارٌ بَطِيَّةٌ؛ طیبی است که همراه با طَبَش در میان مردم می‌گردد» (خامنه‌ای، ۱۳۸۳/۱۰/۲۳).

همچنین نباید ملاک‌های سخت‌گیرانه در مورد مخاطب قرار داد؛ حتی کسانی که رنگ و بوی مذهبی ندارند نیز در عرصه پیشگیری و درمان اعتیاد، مخاطب مسجد خواهند بود. رهبر انقلاب در مورد توجه به همه مخاطبان و جذب آنها می‌فرماید: «شما مخاطبان خودتان را مشخص کنید و افزایش دهید؛ یعنی مخاطب‌تان فقط آن جوانی که از پیش به شما معتقد است، نباشد. به تعبیر رایج، قشر خاکستری و حتی قشر از خاکستری متمایل به طرف سیاه را هم باید بزراباید و جذب کنید» (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۸/۱۹).

۵-۵-۲. شناخت و اطلاع از سازمان‌های مربوطه در این عرصه و همچنین قوانین آنها

امروزه، ارتباطات یکی از بنیادی‌ترین دانش‌ها و مهم‌ترین عوامل پیشرفت انسان امروزی و شالوده و زیربنای سایر پیشرفت‌هاست. اگر مسجد، روابط عمومی مطلوبی با سازمان‌ها و ارگان‌ها نداشته باشد، در طول فرآیند اقدامات خود در موضوعات مرتبط با مسئله اعتیاد با نواقص و کاستی‌هایی روبرو خواهد شد که سرعت حرکت او را کند خواهد کرد. مسجد باید شناخت نسبتاً جامع از ظرفیت نهادهای رسمی؛ مانند: سازمان بهزیستی، خیریه‌ها و کمپ‌ها و مراکز ترک اعتیاد منطقه فعالیت خود داشته باشد.

۵-۳-۵. تقویت منابع مالی مسجد

مشکلات مالی برای حل مسائل فرهنگی و اجتماعی از جمله آسیب‌های جدی است که متأسفانه می‌تواند مانع بزرگی بر سر راه انجام این اقدامات ایجاد کند؛ هر چند مساجد در انجام این رسالت، گستره‌ای از کارها و فعالیت‌های وسیع مالی و غیرمالی را می‌توانند انجام دهند اما به هر صورت این مسئله، به‌عنوان یک آسیب مهم در راستای قسمی از فعالیت‌هایی است که متکی بر مسائل مالی بوده و می‌تواند بخش عمده‌ای از این فعالیت‌ها را تحت تأثیر خود قرار دهد. لازم است مساجد؛ منابع مالی لازم برای انجام اقدامات خود را از طریق کمک‌های مردمی و سازمانی فراهم سازند و پیش‌بینی لازم را نمایند.

۵-۴-۵. گفتمان‌سازی در سطح منطقه و محله

در ابتدای این بحث، مناسب است ابتدا به تعریف گفتمان اشاره شود. رهبر انقلاب در این زمینه می‌فرمایند: «گفتمان؛ یعنی همه‌گیر شدن یک مفهوم و یک معرفت در برهه‌ای از زمان در یک جامعه» (خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۹/۲۲).

یکی از عملیات‌های مقدماتی مسجد، ایجاد گفتمان ورود مسجد به حیطه موضوعات مرتبط با آسیب اعتیاد است. با این کار، مسیر ورود مسجد به این حیطه آسان شده و بستر فعالیت‌های آن بیشتر مهیا می‌شود؛ زیرا بسیاری از مخاطبان نمی‌توانند فعالیت در این حیطه را درک کنند یا تحمل ورود مسجد به این حیطه را ندارند. استفاده از سخنرانی‌های توجیهی، تبلیغات در فضای محله و همچنین فضای مجازی می‌تواند در این مسیر رهگشا باشد.

۵-۵-۵. کار شبکه‌ای و هم‌افزایی با سایر فعالان

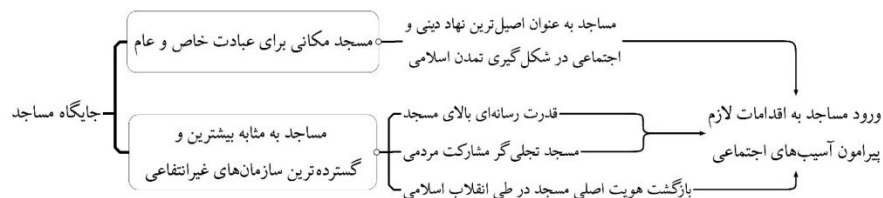
اصطلاح هم‌افزایی، به معنی تعاون و همکاری است. جمع دو یا چند انسان که برای رسیدن به هدف مشترک، یکدیگر را یاری می‌دهند، همواره کارکردی بیش از مجموع کارکرد تک‌تک آنها دارد (مرادی، ۱۳۹۴، ص ۱۴۷).

مسجد باید با سایر فعالان در زمینه پیشگیری از اعتیاد به صورت شبکه‌ای ارتباط بگیرد و فعالیت خود را گسترش دهد. به بیانی دیگر، مسجد در این مسیر نباید خود را تنها بداند. بلکه باید در مسیر اصلاح مشکلات و پیشگیری از وقوع آسیب اعتیاد از طریق کار شبکه‌ای در سطح محلی و منطقه‌ای اقدام به همکاری و هم‌افزایی با سایر فعالان نماید.

۶. تحلیل‌ها

۶-۱. چرایی ورود مسجد به بحث پیشگیری اعتیاد

به صورت منطقی قبل از طراحی و ارائه یک الگوی دقیق برای فعالیت‌های مسجد، ابتدا باید چرایی ورود مسجد به بحث پیشگیری از اعتیاد با ادله محکم دفاع شود. طبق آنچه بیان شد، می‌توان فرآیند این پژوهش را در قسمت مربوط به چرایی به صورت الگوی زیر ترسیم کرد:

در این زمینه یافته‌های تحقیق را می‌توان در محورهای زیر بیان کرد:

۶-۱-۱. مساجد به عنوان اصیل‌ترین نهاد دینی و اجتماعی در شکل‌گیری تمدن اسلامی

اغلب دانشمندان در بررسی تمدن و عوامل آن، دین را از عوامل و عناصر تمدن به‌شمار آورده‌اند و این بدان جهت بوده است که تأثیر دین در جوامع بشری یک واقعیت غیرقابل انکار است. اسلام به عنوان یک دین، تمدن‌ساز است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در کمتر از سه دهه در میان قبایل از هم گسیخته و پر از عناد و جهالت عصر جاهلیت موفق به دولت‌سازی و ملت‌سازی شد. در این میان، نهادهای دینی که ساختار و قالب‌های

حضور دین در جامعه را صورت‌بندی می‌کنند، از اهمیت اساسی برخوردارند. مساجد، به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد اجتماعی در اسلام یکی از شواهد تاریخی مربوط به دوران پیامبر و پس از آن در شکل‌دهی به تمدن و فرهنگ اسلامی‌اند (دولابی، ۱۳۹۶، ص ۷۹).

بی‌شک همان‌طور که بیان شد، یکی از نرم‌افزارهایی که این قابلیت را به مسجد بخشیده است، تعریف گسترده؛ «عبادت در مسجد» است. مسجد از آن جهت که محل عبادت به‌معنای عام خود است، شامل کارکردهای گوناگونی است. همه کارکردها نشان از آن دارد که مسجد، مکانی چندوجهی برای پرداختن به بسیاری از ابعاد حیات فردی و اجتماعی مؤمنان است. با چنین نگاهی به مسجد می‌توان آن را نهادی دانست که می‌تواند در شکل‌گیری تمدن اسلامی نقش آفرین باشد. طبق این رویکرد، اساس ورود مسجد به مسائل مربوط به موضوع اعتیاد را می‌توان از مظاهر عبادت عام و جزء کارکردهای اخلاقی، علمی آموزشی، اجتماعی، اقتصادی مسجد دانست.

۶-۱-۲. قدرت رسانه‌ای بالای مسجد

مسجد از آن جهت که گسترده‌ترین نهاد و تشکل دینی در کشور است، از قدرت رسانه‌ای بالایی برخوردار است. مسجد به‌واسطه ارتباطات مستقیم، روابط چهره‌به‌چهره و دریافت بازخوردهای فوری، تأثیرات عاطفی، احساسی و روحی خاصی بر مخاطب دارد. از این منظر، مسجد در جامعه اسلامی، مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی بوده و همواره به‌عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل کرده و به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۳۳). بنابراین، مسجد می‌تواند از این ظرفیت رسانه‌ای در پیشگیری و سایر اقدامات لازم پیرامون آسیب‌های اجتماعی به‌ویژه اعتیاد استفاده کند و نقش آفرین باشد.

۶-۱-۳. مسجد تجلی‌گر مشارکت مردمی

از سویی دیگر، در سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر که در ۱۱ محور از سوی مقام معظم رهبری در مهرماه ۱۳۸۵ ابلاغ شده است و به‌عنوان مهم‌ترین سند بالادستی

در این زمینه است، به دولت و مجلس در زمینه پیشگیری اعتیاد توصیه شده است که «تدابیر لازم را برای حضور و مشارکت جدی مردم و خانواده‌ها در زمینه‌های پیشگیری، کاهش آسیب و درمان معتادان اتخاذ کنند» (زالی، عطاردی و دانایی‌فرد، ۱۳۹۷، ص ۱۹۵)، بی‌شک یکی از جلوه‌های مشارکت مردمی می‌تواند در ذیل پایگاه مساجد صورت‌دهی شده و شکل تشکیلاتی به خود بگیرد.

براین اساس، باید بیان کرد اساساً نقش‌آفرینی مردم در مساجد را می‌توان یک رویکرد اجتماع‌محور در برخورد با آسیب اعتیاد دانست. در این رویکرد، همه اقدامات لازم را اعضای جماعت (در موضوع این تحقیق اعضای مسجد) در کنار یک تسهیل‌گر (اشاره به نقش سازمان‌های مربوطه) انجام می‌دهند. رویکرد اجتماع‌محور در برخورد با معضلات و مشکلات اجتماعی (نظیر: اعتیاد و سایر انحرافات اجتماعی) با مشارکت دادن مردم در برنامه‌ریزی‌ها از طراحی تا اجرا و ارزشیابی، از بروز بسیاری از نابسامانی‌ها در سطح اجتماعی (محلّه) جلوگیری می‌نماید (محمدی، ۱۳۹۶، ص ۸۹).

۶-۱-۴. بازگشت هویت اصلی مسجد در طی انقلاب اسلامی

رابطه مسجد و انقلاب اسلامی را می‌توان رابطه دوسویه دانست؛ از یک‌سو مسجد بر خلاف دیگر معابد، تنها جایگاه عبادت و نیایش دینی نیست، بلکه نهادی با کارکردهای متعدد که علاوه بر بُعد عبادی، کانون ارشاد، مرکز تعامل و تعاون اجتماعی و نظام سیاسی و اجتماعی به‌شمار می‌آید. بر این اساس مسجد، در جریان نهضت‌های بزرگ اسلامی نقش اساسی داشته و کانون بیداری و آگاهی مردم و گروه‌های اجتماعی بوده است (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۳۲).

از سویی دیگر، انقلاب اسلامی ایران، آغاز اوج‌گیری حضور دین در همه عرصه‌های حیات بشر معاصر است و در این انقلاب، مسجد نیز به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد دینی، هویت اصیل خویش را بازمی‌یابد.

در دهه اول انقلاب، مساجد، افزون بر ایفای نقش عبادی - نیایشی خود، پایگاه سوادآموزی و نهضت مبارزه با بی‌سوادی، پایگاه آموزش و سازماندهی نیروهای

داوطلب و بسیجی برای اعزام به جبهه‌های جنگ، پایگاه حفظ امنیت شهری و محلات در قالب کمیته انقلاب و نهاد بسیج، و... بوده است (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۵۹). بنابراین، طبق این تجربه موفق، مساجد ظرفیت آن را خواهند داشت که با برنامه‌ای مؤثر، پایگاه جامعی در سطح محله برای پیشگیری، کنترل و درمان اعتیاد باشند.

۶-۲. چگونگی ورود مسجد به بحث پیشگیری اعتیاد

فرآیند این پژوهش در قسمت مربوط به چگونگی در جدول زیر نمایش داده شده است:

ابعاد اعتیاد					چگونگی
عود	صیانت	مبارزه	درمان	پیشگیری	
					برنامه‌ریزی
					تشکیلات و نیروی انسانی
					عملیات اجرایی

بررسی اجمالی جدول فوق، نشان می‌دهد که این الگو، مدلی عملیاتی و باقابلیت کاربست در بررسی این بخش از مسئله پژوهش است. توجه به هر یک از عناصر و مؤلفه‌های این مدل، می‌تواند زمینه ارائه راه کارهای علمی و عملی ثمربخش برای نقش آفرینی مسجد پیرامون مسئله اعتیاد را فراهم آورد. طبق این مدل، برای داشتن یک الگوی جامع باید برنامه‌ریزی صحیحی در هر پنج بخش پیشگیری، درمان، مبارزه، صیانت و عود؛ البته طبق اصول یادشده طراحی شود. از سویی دیگر، طبق این برنامه باید نیروی انسانی مورد نیاز تربیت شود و با وجود این برنامه و نیروی انسانی لازم، عملیات اجرایی در هر پنج بخش به صورت جامع و طبق اصول بیان‌شده طراحی و اجرا شود.

باید دقت کرد در ذیل هر بخش، دو اقدام عمده می‌تواند در اولویت باشد: اقدامات فرهنگی- آموزشی و اقدامات اقتصادی.

اما اولویت اقدامات آموزشی از این جهت است که فراهم آمدن زمینه رشد و

استکمال افراد بیش از هر چیز، مرهون نهاد آموزش و پرورش است. با نهاد آموزش و پرورش می‌توان جامعه را به هدف‌های متوسطه و عالی‌اش نزدیک‌تر ساخت. قدم اول در بهبودبخشیدن به اوضاع و احوال مختلف یک جامعه نابسامان، اصلاح نظام تعلیم و تربیت آن است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۳۵۱).

در صدر اسلام، مسجد، افزون بر محل برگزاری مراسم عبادی، محل دانش‌آموزی نیز به‌شمار می‌آمد. در واقع، مسجد کهن‌ترین دانشگاه اسلامی و اساسی‌ترین پایگاه تعلیمات در تاریخ اسلامی بوده و هست (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۴۷). می‌توان نتیجه گرفت؛ اقدامات آموزشی کارویژه بومی مساجد بوده و ابتدا باید این ظرفیت مساجد به کار گرفته شود.

اما اولویت اقدامات اقتصادی به این علت است که تمرکز همه قوا و فعالیت‌ها در زمینه تعلیم و تربیت مقرون به مصلحت نیست و آثار و نتایج مطلوب نخواهد داشت؛ زیرا فردی که در حد و مقدار ضروری مایحتاج زندگی محروم است، آمادگی لازم برای پذیرش تعلیم و تربیت را نخواهند داشت (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳). بنابراین، مساجد این نوع اقدامات را برای تکمیل اقدامات فرهنگی و آموزشی خود نیز باید در نظر بگیرند. در ادامه در ذیل هر بخش، ابعاد مختلف الگوی جامع بحث خواهد شد:

۶-۲-۱. در زمینه پیشگیری

برنامه‌ریزی آموزشی، باید به گونه‌ای باشد که همه سنین را حداقل تا ۵۰ سالگی شامل شود. در این میان، جایگاه نوجوانان ۱۲ تا ۱۸ از اولویت اساسی برخوردار است؛ به‌خصوص نوجوانانی که در خانواده‌های هستند که یکی از بستگان نزدیک‌شان معتاد است. همچنین آموزش‌ها، هم شامل مردان و هم شامل زنان باشد؛ به‌خصوص زنان خانه‌دار که از اهمیت و نقش آفرینی بالای تربیتی برخوردارند. اگر مساجد، مربی آموزشی در این زمینه ندارند باید دو اقدام را انجام دهند:

۱. افرادی از نیروی انسانی خود انتخاب کنند تا با استفاده از آموزش‌های موجود در سازمان‌های مربوط؛ مانند: بهزیستی، مربی‌پیشگیری شوند و در آینده‌ای نزدیک در

مسجد به ارائه خدمت بپردازند. مرکز رسیدگی به امور مساجد نیز با همکاری دفتر تبلیغات یا سازمان تبلیغات می‌تواند برای نیروهای معرفی شده از مساجد در این زمینه دوره‌های آموزشی ارائه نماید.

۲. با سازمان‌هایی نظیر: سازمان بهزیستی یا سازمان تبلیغات رایزنی کنند و مربی آموزشی دعوت کنند. بنابراین، مسجد می‌تواند ظرفیت برپایی کارگاه‌های آموزشی را در خود ایجاد کند.

همچنین، در این مسیر باید تنوع برنامه‌های پیشگیرانه را لحاظ کند. خدمات پیشگیرانه زیستی که شامل پرداختن به ورزش و شیوه صحیح گذران اوقات فراغت است، باید توسط مسجد انجام شود. این اقدامات، می‌تواند زمینه مساعدی را برای دعوت مخاطبان به کلاس‌ها و کارگاه‌های آموزشی فراهم آورد. ممکن است برخی از اقدامات هزینه زیادی برای یک مسجد به همراه داشته باشد که در این صورت مساجد با راهبرد اقدام شبکه‌ای و همکاری با یکدیگر می‌توانند این هزینه را تقسیم کنند.

اما از نظر محتوایی

- از جمله اقدامات آموزشی پیشگیرانه برای تمامی مخاطبان در زمینه کاهش گرایش به اعتیاد و سایر آسیب‌های اجتماعی، ترویج دینداری و مذهب است که کارکرد ذاتی مسجد است. پژوهش‌ها، نشان داده‌اند که داشتن نگرش‌ها و باورهای مذهبی با کاهش استرس‌های روان‌شناختی و پیشگیری از رفتارهای پُرخطر؛ چون سیگار کشیدن، مصرف الکل و موادمخدر همراه است (Flavio & other, 2005 به نقل از پورزارع، ۱۳۹۷، ص ۴۵).

- آموزش مدیریت دوستان و مهارت‌های روابط دوستانه نیز می‌تواند به‌عنوان مهم‌ترین اقدام آموزشی پیشگیرانه در سطح نوجوانان و جوانان باشد و در دستور کار اقدامات مسجد قرار بگیرد. نقش دوستان و همسالان می‌تواند در بروز اعتیاد افراد مؤثر باشد. در بررسی علت اعتیاد در ۷۰۷۶ معتاد در شهر اصفهان، روشن شد که ۷۰ درصد آنها علت اعتیاد را در دسترس بودن موادمخدر و ۱۷ درصد معاشرت با دوستان دانسته‌اند (احمدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۳).

• آموزش خانواده‌ها در نحوه برخورد با فرزندان و همچنین ایجاد روابط صمیمی بین آنها می‌تواند اقدام آموزشی پیشگیرانه مهمی در سطح میان‌سالان باشد. طبق پژوهش‌های صورت گرفته سوء مصرف مواد و گرایش به اعتیاد بین اعضای خانواده‌هایی که فاقد روابط صمیمی بین والدین و فرزندان هستند یا فرزندی که پیوندهای ایمن خانوادگی را تجربه نکرده‌اند، بیشتر است (آمی، ذوقی، آجیل‌چی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۵).

۲-۲-۶. در زمینه درمان

در زمینه درمان، گام اول اقدامات مساجد، باید شناسایی معتادان در سطح محله و منطقه باشد. مساجد، ابتدا با آموزش نیروی انسانی خود باید افراد معتاد در سطح منطقه را به شکل صحیحی شناسایی کنند. پس از آن، ایده آل آن است که مجموعه مساجد یک شهر بتوانند کمپی مبتنی بر باورهای دینی و مطمئن در زمینه ترک و درمان اعتیاد راه‌اندازی کنند و طبق آن عمل نمایند. اما تا دستیابی به آن مرحله، فعلا باید از ظرفیت‌ها و فعالان موجود در صحنه استفاده شود. مسجد، ابتدا باید از ظرفیت کمپ‌های ترک اعتیاد سپاه پاسداران در مرحله اول استفاده نماید؛ زیرا همان‌طور که بیان شد؛ اقدامات این کمپ‌ها از حیث محتوایی و مهارتی مطمئن و مطلوب گزارش شده است. در مرحله بعد، باید افراد شناسایی شده را توجیه و ترغیب کنند. در این مسیر نباید مأیوس شد؛ چون مطمئنا با توجه به وابستگی معتاد با یک مرتبه جواب مثبت دریافت نخواهند کرد. مشوق‌هایی نظیر: اشتغال به کار بعد از پاک شدن یا اعطای وام قرض‌الحسنه یا حمایت از خانواده معتاد در حین ترک می‌تواند مفید واقع شود.

۳-۲-۶. در زمینه مبارزه

در زمینه مبارزه با اعتیاد، مساجد بعد از آموزش مقدماتی کادر نیروی انسانی خود، باید در سطح محله و منطقه به شناسایی پردازند. مخاطبان مسجد، عموماً از سراسر منطقه مورد نظر هستند؛ به بیانی دیگر، مسجد شبکه مویرگی خود را در سطح کل محله دارد؛

در نتیجه، به‌خوبی می‌تواند دیده‌بانی در کل منطقه را توسط مخاطبان خود داشته باشد. هنگامی که مساجد از خانه‌های پخش مواد در سطح منطقه خود مطمئن شدند، باید این اطلاعات را در اختیار نیروی انتظامی قرار دهند و چشم و دیده‌بان این نیرو در منطقه باشند. رصد هوشمندانه محله توسط مخاطبان و ایجاد این دغدغه در مخاطبان مسجد توسط امام جماعت می‌تواند زمینه مبارزه با پخش و توزیع مواد مخدر را حداقل در سطح آن محله فراهم سازد.

در صورت همکاری ستاد و تامین اقدامات امنیتی به‌نظر می‌رسد، بهترین اقدام ابتدا ارشاد فرد خاطی از طرف امام مسجد باشد. ممکن است فرد خاطی به علت مشکلات اقتصادی به این مسیر کشیده شده باشد که در اینجا اقدامات اقتصادی مسجد نظیر: پرداخت وام قرض‌الحسنه یا واسطه‌شدن جهت اشتغال به کار فرد مذکور می‌تواند رهگشا باشد.

۶-۲-۴. در زمینه صیانت

خانواده معتادان- در هنگامی که سرپرست خانواده معتاد است- با کمبودها و نواقص زیادی روبرو می‌شوند. نظارت‌نداشتن بر عملکرد آموزشی فرزندان، همت‌نداشتن در تأمین مخارج و مایحتاج خانواده، دعوا و مشاجرات لفظی با همسر، دزدی از همسر و فرزندان؛ تنها گوشه‌ای از مشکلاتی است که سرپرست معتاد برای خانواده خود فراهم می‌سازد. مسجد باید با این خانواده‌ها ارتباط داشته باشد. مسجد باید مادر خانواده را در تأمین سبدهای غذایی و یا رسیدگی به امورات فرزندان؛ یاری رساند. آموزش‌های پیشگیرانه را برای این نوع خانواده‌ها به‌خصوص پسران نوجوان‌شان در نظر بگیرد. تمامی این اقدامات، می‌تواند زمینه‌ای را برای درمان فرد معتاد نیز فراهم سازد. ستاد اجرایی فرمان حضرت امام در زمینه تهیه سبدهای غذایی یا تجهیزیه به‌دنبال طرحی است که این موارد را به دست نیازمندان واقعی برساند. مسجد از این ظرفیت می‌تواند نهایت استفاده را ببرد. همچنین دختران این خانواده‌ها که در سن ازدواج هستند، به علت اعتیاد پدر با استقبال کمتری روبرو هستند و این نقطه ضعف می‌تواند

توسط مسجد با معرفی آنها به خانواد‌های مطمئن و آموزش هر دو خانواده برطرف شود.

۶-۲-۵. در زمینه عود

در فرآیند درمان، برخی از معتادان در تهیه داروهای مورد نیاز با مشکل مواجه هستند و همین مسئله را بهانه‌ای برای برگشت مجدد به اعتیاد قلمداد می‌کنند. افرادی که ترک کرده‌اند نیز به خاطر سابقه بد خود از نداشتن و کمبود سرمایه اجتماعی برای جذب در کار و اشتغال گلایه دارند و این نقاط ضعف توسط مساجد می‌تواند برطرف شود. مساجد با توجه مخاطبان خود نسبت به وضعیت حساس این افراد می‌توانند جهت جذب فرصت‌هایی نظیر: اشتغال یا اجاره خانه‌های مسکونی یا ضمانت بانکی به نفع این افراد اقدام نمایند. دعوت این افراد به شرکت در برنامه‌های مساجد و معرفی آنها به نمازگزاران در بازگشت بخشی از این سرمایه اجتماعی می‌تواند مفید باشد. همچنین در شهرهایی که سپاه پاسداران کمپ دائر کرده است، معاونت اجتماعی سپاه می‌تواند در این صیانت نقش آفرینی کند و در این زمینه طرح و برنامه دارد.

نتیجه‌گیری

در اسلام مهم‌ترین تشکلی که می‌تواند صحنه نقش آفرینی مردم باشد و از ابتدای شکل‌گیری در صدر اسلام نیز چنین جایگاهی داشته است، مسجد است. تجربه اوائل انقلاب نشان داده؛ هر کجا که مردم وارد کار شده‌اند و تحت مدیریت مساجد به فعالیت پرداختند، انقلاب اسلامی را به پیروزی رساندند. در مسیر پیشگیری و مبارزه با اعتیاد نیز باید به این ظرفیت مهم توجه کرد و از کارکردها و ظرفیت‌های حضور مردم در مساجد بهره گرفت.

یافته‌های این پژوهش نشان داد می‌توان با اتکاء و شناخت حرکت اجتماع‌محور و با رهبری مساجد به‌عنوان برترین پایگاه‌های مردمی در اسلام در مبارزه با آسیب‌های اجتماعی در حد توان نقش آفرینی کرد.

تفاوت این پژوهش با سایر پژوهش‌ها در موضوع اعتیاد را می‌توان تکیه بر نقش

مساجد در موضوعات پیرامون اعتیاد؛ نظیر پیشگیری و درمان بیان کرد که متأسفانه تاکنون مغفول بوده است. همچنین تفاوت این پژوهش با پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون مساجد را می‌توان بررسی تخصصی چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب اعتیاد دانست که تاکنون به این شکل انجام نشده است.

پیشنهادات

- در تحقیقی تجربه‌نگاری مساجد فعال در این عرصه جمع‌آوری و به مخاطبان ارائه شود.
- در تحقیقی به صورت مصاحبه کیفی نظرات نخبگان فرهنگی در این موضوع دریافت و تحلیل شود.
- الگوی بیان شده در این مقاله پیاده‌سازی و عملیاتی شود و در تحقیقی تجربه‌نگاری به همراه نقد و ارزیابی آن گزارش شود.
- در پژوهشی، نقش فعالان در عرصه هیأت مذهبی و نحوه تعامل آنها با مساجد و هم‌افزایی آنها بررسی شود.
- در پژوهشی، موانع قانونی و یا خطرات و آسیب‌های وارده بر مساجد در ورود به این عرصه بررسی شود.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. آهی، پرویز؛ ذوقی، لیلا؛ و آجی چی، بیتا. (۱۳۸۹). رابطه آسیب‌های اجتماعی با امنیت اجتماعی با تأکید بر پدیده اعتیاد. مجله انتظام اجتماعی، ۲(۲)، صص ۱۳۳-۱۵۲.
۲. احمدی، یعقوب؛ خالدیان، محمد؛ و شیخ زکریایی، وریا. (۱۳۹۵). تأثیر عوامل اجتماعی- فرهنگی بر تمایل به مصرف مشروبات الکلی در میان جوانان استان کردستان. مجله دانش انتظامی، ۱۸(۴)، صص ۸۱-۱۰۲.
۳. اسعدی، حسن. (۱۳۸۶). پیشگیری از اعتیاد. تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
۴. اسماعیل‌زاده، حسن. (۱۳۹۷). نگرشی بر آثار و نقش بنیادین نماز در اعتلای جامعه و کاستن آسیب‌های اجتماعی «ویژه‌نامه همایش ملی نماز، تعالی فردی و اجتماعی». دوفصلنامه معارف فقه علوی، صص ۱۰۵-۱۱۶.
۵. اصلانی، ناصر. (۱۳۹۹). اعلام رسمی تعداد معتادان در ایران. در: گفتگو با: پایگاه خبری تحلیلی انصاف در تاریخ ۱۳۹۹/۶/۲۱. برگرفته از: <http://www.ensafnews.com/257496>.
۶. افروغ، عماد؛ خان‌محمدی، کریم؛ و قنبری‌نیک، سیف‌الله. (۱۳۹۷). تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های دینی. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۶(۲)، صص ۳۱-۵۷.
۷. پورزراع، سعیده. (۱۳۹۷). بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر نگرش جوانان ۱۸-۲۹ ساله به مصرف مشروبات الکلی در شهر بهبهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یاسوج، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۸. پورنیکدست، سبحان؛ تقی‌زاده، محمداحسان؛ علی‌اکبری، مهناز؛ و امیدیان، مهدی. (۱۳۹۳). مقایسه نوجوانان با نگرش مذهبی بالا و پایین از لحاظ سازگاری تحصیلی، عاطفی و اجتماعی و گرایش به اعتیاد. مجله اعتیادپژوهی، ۸(۳۲)، صص ۷۵-۸۵.
۹. پولادی، اسماعیل؛ بیاتی، پروانه. (۱۳۹۷). مدل‌سازی معادلات ساختاری نقش مسجد طراز بر کاهش طلاق. نشریه رهیافت فرهنگ دینی، ۱(۳)، صص ۱۶۷-۱۷۹.

۱۰. پهلوان، علیرضا؛ رازینی، روح‌الله؛ و عباسی، حسین. (۱۳۹۷). ساختاردهی اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان و دلالت‌های آن برای خط‌مشی‌گذاران حوزه فرهنگ. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، ۲۱(۷۹)، صص ۱۱۵-۱۴۴.
۱۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ق). غررالحکم و دررالکلم (مصحح: سیدمهدی رجائی). قم: دارالکتاب الإسلامی.
۱۲. حمیدی، فاطمه. (۱۳۸۶). اهمیت آموزش در سازمان‌ها با تاکید بر آموزش الکترونیکی. مجله مدیریت، ۶(۱۲۷)، صص ۵۸-۶۳.
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۶۸/۰۴/۲۳). بیانات رهبر انقلاب در خطبه‌های نماز جمعه. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/n20509>
۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۰/۰۴/۲۵). بیانات رهبر انقلاب در دیدار مسئولان دفتر هنر و ادبیات مقاومت. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/n76517>
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۱/۱۱/۰۸). بیانات رهبر انقلاب در دیدار جمعی از اعضای انجمن قلم ایران. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/t56121>
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۳/۱۰/۲۳). بیانات رهبر انقلاب در دیدار مسئولان عقیدتی، سیاسی نیروی انتظامی. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/509103>
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۴/۰۳/۰۵). بیانات رهبر انقلاب در دیدار جمعی از دانشجویان بسیجی. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/j21220>
۱۸. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۸/۰۹/۲۲). بیانات رهبر انقلاب در دیدار با جمعی از طلاب و روحانیون. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/x48182>

۱۹. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۹/۷/۱۸). پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/e18497>
۲۰. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۴/۰۳/۱۴). بیانات رهبر انقلاب در مراسم بیست و ششمین سالگرد رحلت امام خمینی رحمته‌الله علیه. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/241125>
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۵/۰۸/۱۹). بیانات رهبر انقلاب در دیدار با اعضای بنیاد خاتم‌الاولیاء. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/n78280>
۲۲. الموسوی الخمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته‌الله علیه.
۲۳. دولابی، پرستو. (۱۳۹۶). جایگاه مسجد و کانون‌های فرهنگی در تمدن اسلامی. معارف فقه علوی، ۳(۴)، صص ۶۹-۸۴.
۲۴. رجب‌پور، مجتبی؛ نریمانی، محمد. (۱۳۹۷). اثربخشی مداخلات روان‌شناختی بر پیشگیری از عود اعتیاد. فصلنامه اعتیادپژوهی سوء مصرف مواد، ۱۲(۴۶)، صص ۱۲۱-۱۳۵.
۲۵. زالی، سلمان؛ عطاردی، محمدرضا؛ و دانایی‌فرد، حسن. (۱۳۹۷). واکاوی الگوی موانع اجرای سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر در ایران. مجله راهبرد، ۲۷(۸۸)، صص ۱۸۶-۲۱۳.
۲۶. سام آرام، عزت‌الله؛ حسینی، سیداحمد؛ و موسوی‌چلک، حسن. (۱۳۹۶). سیاست‌گذاری اجتماعی در حوزه آسیب‌های اجتماعی در قوانین برنامه توسعه کشور. مجله انتظام اجتماعی، ۹(۱)، صص ۱۰۵-۱۲۶.
۲۷. ضرابی، عبدالرضا. (۱۳۸۴). نقش و عملکرد مسجد در تربیت (در کتاب: کارکرد مسجد، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد). تهران: نشر رسانش.
۲۸. طالع‌پسند، سیاوش؛ رستمی، شهلا. (۱۳۹۹). هویت تحصیلی، انگیزش درونی و خودکارآمدی به عنوان پیش‌بینی‌کننده‌های درگیری شناختی عمیق. پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۴(۴۸)، صص ۷-۲۲.

۲۹. عترت دوست، محمد. (۱۳۸۹). جایگاه برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی از منظر آیات و روایات. توسعه انسانی، ۷(۳۳)، صص ۱۰۷-۱۲۶.
۳۰. عصاریان، عباس؛ جراحی، مهدی. (۱۳۹۳). صیانت و پیشگیری از جرم و گناه از منظر قرآن کریم و راه‌های نهادینه کردن آن. مجله بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۱(۲۹)، صص ۱۳۸-۱۳۴.
۳۱. غنوی، غلامرضا. (۱۳۸۴). سازمان و مدیریت آن. تهران: انتشارات ترمه.
۳۲. فرهنگ علوم سیاسی آکسفورد. (۱۳۸۱). (مترجم: حمید احمدی). تهران: میزان.
۳۳. فعالی، محمدتقی. (۱۳۹۳). مسجد و سبک زندگی. تهران: دفتر مطالعات و پژوهش‌های رسیدگی به امور مساجد.
۳۴. کاظمینی، میرزاحمد. (۱۳۹۲). تندیس پارسایی. یزد: نشر صحیفه خرد.
۳۵. کریمی، احسان؛ باقری، محسن و عرب‌اسدی، حسین. (۱۳۹۶). ارائه الگویی برای خط‌مشی‌گذاری فرهنگی شهر با محوریت مسجد جامع و امام جمعه. مجله مدیریت اسلامی، ۲۵(۲)، صص ۱۱۵-۱۳۸.
۳۶. گل‌نظری، علیرضا؛ ملکان، احمد؛ و شعبانی‌نژاد، جعفر. (۱۳۹۸). راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM. مجله مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری، ۲(۵)، صص ۵۱-۶۴.
۳۷. لبخندقی، محسن؛ هاشمیان، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۲). جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱(۱)، صص ۱۳۵-۱۶۵.
۳۸. مجلسی، محمدباقر (علامه). (۱۴۰۳ق). بحارالانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۳۹. محمدی، علی. (۱۳۹۶). پیشگیری از اعتیاد با رویکرد اجتماعی کردن مبارزه با مواد مخدر و بهره‌مندی از ظرفیت سازمان‌های مردمی. مجله پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، ۲(۱۱)، صص ۸۵-۱۰۰.
۴۰. مرادی، علیرضا. (۱۳۹۴). نقش هوش فرهنگی در ایجاد و توسعه هم‌افزایی فرهنگی. نشریه چالش‌های جهان، ۱(۱)، صص ۱۴۴-۱۶۲.

۴۱. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱). جامعه و تاریخ از نگاه قرآن. قم: انتشارات مؤسسه

آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.

۴۲. نجاریان، بهمن. (۱۳۷۵). روان‌شناسی نگرانی. مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید

چمران اهواز، ۳(۲) صص ۶۶-۸۳

43. Flavio F. M.; Kulis, S.; Nieri, T. & Parsai, M. (2005). God forbid!: Substance use among religious and nonreligious youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, (75), pp. 585- 598.

References

* The Holy Quran

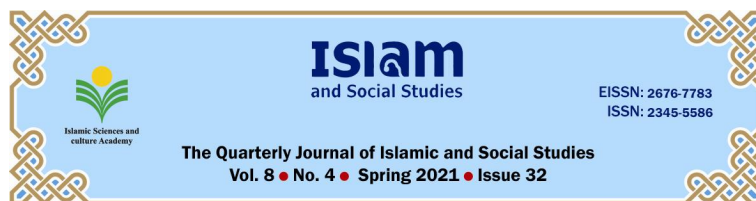
1. Afrough, E., & Khan Mohammadi, K., & Qanbari, S. (1397 AP). Cultural interaction between mosque and society from the perspective of religious teachings. *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 6(2), pp. 31-57. [In Persian]
2. Ahi, P., & Zoqi, L., & Aji Chi, B. (1389 AP). The relationship between social harms and social security with emphasis on the phenomenon of addiction. *Journal of Social Order*, 2(2), pp. 133-152. [In Persian]
3. Ahmadi, Y., & Khaledian, M., & Sheikh Zakaria, V. (1395 AP). The effect of socio-cultural factors on the tendency to consume alcohol among the youth of Kurdistan province. *Journal of Police Sciences*, 18(4), pp. 81-102. [In Persian]
4. Al-Musawi Khomeini, R. (1378 AP). *Sahifeh Imam*. Tehran: Imam Khomeini The Institute for Preparing and Publishing Imam Khomeini's Works. [In Persian]
5. Asadi, H. (1386 AP). *Prevention of addiction*. Tehran: Parents and Teachers Association Publications. [In Persian]
6. Aslani, N. (1399 AP). Official announcement of the number of addicts in Iran. In: Conversation with: Insaf analytical news site on 21/6/1399 AP. from: <http://www.ensafnews.com/257496>. [In Persian]
7. Assarian, A., & Jarrahi, M. (1393 AP). Protection and prevention of crime and sin from the perspective of the Holy Quran and ways to institutionalize it. *Journal of Islamic Insight and Education*, 11(29), pp. 138-134. [In Persian]
8. Dolabi, P. (1396 AP). *The position of mosques and cultural centers in Islamic civilization*. *Journal Ma'aref Fiqh Alavi*, 3(4), pp. 69-84. [In Persian]
9. Etratdoost, M. (1389 AP). The place of planning in Islamic management from the perspective of verses and hadiths. *Journal of Human Development*, 7(33), pp. 107-126. [In Persian]
10. Fa'ali, M. T. (1393 AP). *Mosque and lifestyle*. Tehran: Office of Studies and Research for Mosque Affairs. [In Persian]
11. Flavio F. M .; Kulis, S .; Nieri, T. & Parsai, M. (2005). God forbid!: Substance use among religious and nonreligious youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, (75), pp. 585- 598.

12. Ghanavi, Q. (1384 AP). *Organization and management*. Tehran: Termeh Publications. [In Persian]
13. Golnazari, A., & Malekan, A., & Shabani Nejad, J. (1398 AP). Strategies to improve the performance of the mosque as a grassroots institution using the QSPM technique. *Journal of Urban Design Studies and Urban Research*, 2(5), pp. 51-64. [In Persian]
14. Hamidi, F. (1386 AP). The importance of education in organizations with emphasis on e-learning. *Journal of Management*, 6(127), pp. 58-63. [In Persian]
15. Ismaeilzadeh, H. (1397 AP). An Attitude Towards the Effects and Fundamental Role of Prayer in the Promotion of Society and the Reduction of Social Harm. Special Issue of the Conference on Prayaer, Individual and Social Excellence. *Bi-Quarterly Journal of Ma'aref Fiqh Alavi*, pp. 105-116. [In Persian]
16. Karimi, E., & Bagheri, M., & Arab Asadi, H. (1396 AP). Presenting a model for the cultural planning of the city with the focus on the Grand Mosque and the Friday prayer leader. *Journal of Islamic Management*, 25(2), pp. 115-138. [In Persian]
17. Kazemini, M. M. (1392 AP). *Statue of piety*. Yazd: Sahifeh Kherad Publications. [In Persian]
18. Khamenei, S. A. (05/03/1384 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a group meeting of Basij students. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/j21220>. [In Persian]
19. Khamenei, S. A. (08/11/1381 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a group meeting of members of the Iranian Pen Association. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/t56121>. [In Persian]
20. Khamenei, S. A. (14/03/1394 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution on the 26th anniversary of the Demise of Imam Khomeini. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/241125>. [In Persian]

21. Khamenei, S. A. (18/7/1389 AP). Message to the nineteenth national prayer meeting. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/e18497>. [In Persian]
22. Khamenei, S. A. (19/08/1395 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a meeting with members of the Khatam al-Awsiya Foundation. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works, <https://b2n.ir/n78280>. [In Persian]
23. Khamenei, S. A. (22/09/1388 AP). Statements of the Leader of the Revolution in a meeting with a group of scholars and clerics. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/x48182>. [In Persian]
24. Khamenei, S. A. (23/04/1368 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in Friday prayer sermons. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/n20509>. [In Persian]
25. Khamenei, S. A. (23/10/1383 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in the meeting of ideological and political officials of the police force. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/509103>. [In Persian]
26. Khamenei, S. A. (25/04/1370 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a meeting with the officials of the Office of Art and Literature of the Resistance. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/n76517>. [In Persian]
27. Labkhandagh, M., & Hashemian, S. M. H. (1392 AP). The position of mosque in the policies of the Islamic Republic of Iran based on the functional evolution of mosques throughout history. *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 1(1), pp. 135-165. [In Persian]

28. Majlesi, M. B. (Allama). (1403 AH). Bihar al-Anwar. Beirut: Al-Wafa Institute. [In Arabic]
29. Mesbah Yazdi, M. T. (1391 AP). *Society and history from the perspective of the Quran*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian]
30. Mohammadi, A. (1396 AP). Addiction prevention with a social approach, counter-narcotics and utilizing the capacity of grassroots organizations. *Journal of New Developments in Behavioral Sciences*, 2(11), pp. 85-100. [In Persian]
31. Moradi, A. (1394 AP). The role of cultural intelligence in creating and developing cultural synergy. *Journal of World Challenges*, 1(1), pp. 144-162. [In Persian]
32. Najarian, B. (1375 AP). Psychology of worry. *Journal of Educational Sciences and Psychology*, Shahid Chamran University of Ahvaz, 3(2) pp. 66-83. [In Persian]
33. *Oxford Dictionary of Political Science*. (1381 AP). (H. Ahmadi, Trans.). Tehran: Mizan. [In Persian]
34. Pahlavan, A., & Razini, R., & Abbasi, H. (1397 AP). Structuring the macro goals of mosque-child and adolescent interaction and its implications for cultural policy makers. *Journal of Basij Strategic Studies*, 21(79), pp. 115-144. [In Persian]
35. Pouladi, E., & Bayati, P. (1397 AP). Modeling the structural equations of the role of Taraz Mosque in reducing divorce. *Journal of Religious Culture Approach*, 1(3), pp. 167-179. [In Persian]
36. Pour Nikdast, S., & Taghizadeh, M. E., Ali Akbari, M., Omidian, M. (1393 AP). Comparison of adolescents with high and low religious attitudes in terms of academic, emotional and social adjustment and tendency to addiction. *Journal of Addiction Studies*, 8(32), pp. 75-85. [In Persian]
37. Pourzare, S. (1397 AP). *Study of social and cultural factors affecting the attitude of young people aged 18-29 to alcohol consumption in Behbahan*. Master Thesis, Yasouj University, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian]

38. Rajabpour, M., & Narimani, M. (1397 AP). The effectiveness of psychological interventions on the prevention of Addition. *Journal of Substance Abuse Addiction Studies*, 12(46), pp. 121-135. [In Persian]
39. Sam Aram, E., & Hosseini, S. A., & Mousavi Chelek, H. (1396 AP). Social policy in the field of social harms in the laws of the country's development plan. *Journal of Social Order*, 9(1), pp. 105-126. [In Persian]
40. Talepasand, S., & Rostami, Sh. (1399 AP). Academic identity, intrinsic motivation and self-efficacy as predictors of deep cognitive conflict. *Research in Educational Systems*, 14(48), pp. 7-22. [In Persian]
41. Tamimi Amadi, A. (1410 AH). *Ghorar al-Hikam va Dorar al-Kalem*. (S. M. Raja'ei, Ed.). Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]
42. Zali, S., & Atarodi, M. R., & Danaeifard, H. (1397 AP). Analysis of the model of obstacles to the implementation of general anti-narcotics policies in Iran. *Journal of Strategy*, 27(88), pp. 186-213. [In Persian]
43. Zarabi, A. (1384 AP). *The role and function of the mosque in education* (in the book: The function of the mosque, by the efforts of the Secretariat of the Supreme Committee for Coordination and Supervision of Cultural and Art Centers of Mosques). Tehran: Rasanesh Publications. [In Persian]

Functions of the Mosque to Improve the Surrounding Environment

Sayyid Hamed Shari'atmadari¹   Saeed Rousta Azad²

Received: 09/05/2020

Accepted: 09/06/2021

Abstract

The foundation of the Islamic society is based on the mosque. The mosque, with its various functions in various social dimensions and with emphasis on the spiritual aspect, has a guiding role for human beings towards Allah Almighty. The teachings promoted from the mosque are all organized by directing the individual and social life of human beings to the path of righteousness and, as a result, his happiness. The mosque, apart from its inner capacities to guide human beings, can make the public space similar to its inner space in interaction with other institutions of society. The general expectation from the environment around the mosque is the impact of the spiritual atmosphere inside the mosque on its surroundings. However, today the environment around the mosque is mainly influenced by external social life and the mosque has little effect on it for various reasons, and therefore we see committing all kinds of crimes, social incompatibilities, tensions, thefts, conflicts, etc. in the neighborhood and communities where there usually exists a mosque. The question is how the mosque can act in the face of these minor problems and help

---

1. M. A., University of Islamic Sciences, Qom, Iran (Corresponding Author), hamed.shariat@gmail.com

2. PhD in Islamic Sciences, Area of study: Theoretical Foundations of Islam, Qom, Iran. Asaeedazad@bou.ac.ir

---

* Shari'atmadari, S. H., & Rosta Azad, S. (1400 AP). Functions of the Mosque to Improve the Surrounding Environment. *Journal of Islam and Social Studies*, 8(32), pp. 185-207.

DOI: 10.22081/jiss.2021.60900.1808.

---

improve its surrounding environment. The research method is descriptive-analytical. The Findings suggest that the capacities of improving the social environment around the mosque have not been well identified and explained, and therefore have been less used in practice. The mosque can help improve the neighborhood and its surroundings and play a special role in the formation of Islamic society through activating its interaction mechanisms with the surrounding environment, such as defining specific parts of the mosque and neighborhood, using the capacity of social and managerial science elites, and benefiting the ability of families to take on some roles in official institutions.

Keywords

Mosque, social harm, neighborhood, role.

کارویژه‌های مسجد برای سالم‌سازی محیط پیرامون

سیدحامد شریعتمداری^۱   سعید روستاآزاد^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۰   تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۰

چکیده

بنای جامعه اسلامی بر محوریت مسجد گذاشته شده است. مسجد با کارکردهای متعدد خود در ابعاد مختلف اجتماعی و با تأکید بر جنبه معنوی، نقشی هدایت‌کننده برای انسان‌ها به سوی خداوند متعال دارد. آموزه‌های نشریافته از مسجد، همگی با جهت‌دهی زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها به صراط مستقیم و در نتیجه، سعادت او سامان یافته‌اند. مسجد، سوی از ظرفیت‌های درونی خود برای هدایت انسان‌ها، می‌تواند در تعامل با دیگر نهادهای جامعه فضای عمومی را مشابه فضای درونی خود نماید. انتظار عمومی از محیط پیرامون مسجد، تأثیرگذاری فضای معنوی درون مسجد بر اطراف آن است. با وجود این، امروزه محیط پیرامون مسجد، عمدتاً متأثر از زندگی اجتماعی بیرونی است و مسجد به دلایل مختلفی تأثیرات کمی بر آن دارد و لذا شاهد ارتکاب انواع جرم‌ها، ناسازگارهای اجتماعی، تنش، سرقت، نزاع و... در محله و جوامعی هستیم که معمولاً مسجد هم وجود دارد. سؤال این است که مسجد در مواجهه با این مشکلات خُرد چگونه می‌تواند عمل کند و به سالم‌سازی محیط پیرامون کمک کند؟ روش تحقیق نیز توصیفی تحلیلی است. یافته‌ها نشان می‌دهد، ظرفیت‌های سالم‌سازی محیط اجتماعی پیرامون مسجد به خوبی شناسایی و تبیین نشده و لذا در عرصه عمل نیز کمتر به کار گرفته شده است. مسجد می‌تواند با فعال کردن سازوکارهای تعامل خود با محیط پیرامون از قبیل، تعریف بخش‌های خاص مسجد و محله، استفاده از ظرفیت نخبگان علوم اجتماعی و مدیریتی، بهره‌گیری از توانمندی خانواده‌ها در واگذاری برخی از نقش‌های نهادهای رسمی، به سالم‌سازی محله و محیط پیرامون خود کمک کند و در شکل‌گیری جامعه اسلامی نقشی ویژه ایفا نماید.

کلیدواژه‌ها

مسجد، آسیب اجتماعی، محله، نقش.

۱. کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول). hamed.shariat@gmail.com

۲. دکتری معارف اسلامی، گرایش مبانی نظری اسلام، قم، ایران. Asaeedzad@bou.ac.ir

* شریعتمداری، سیدحامد؛ روستاآزاد، سعید. (۱۴۰۰). کارویژه مسجد برای سالم‌سازی محیط پیرامون. فصلنامه

علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۱۸۵-۲۰۷. DOI: 10.22081/jiss.2021.60900.1808

مقدمه

مسجد، بر ساختی اجتماعی و در بافت فرهنگ دینی نه یک سازه بلکه نهادی دینی - اجتماعی است که به تنظیم روابط انسان‌ها با خداوند و رابطه انسان‌ها با یکدیگر در محضر خداوند می‌پردازد (افروغ و دیگران، ۱۳۹۷). مسجد، اولین نهادی است که در حاکمیت اسلامی شکل گرفت و مسئولیت هنجارسازی در بسیاری از مناسبات مردم دین‌دار جامعه‌ی مدینه‌الرسول را بر عهده گرفت؛ اصولاً جریان اطلاعات، تصمیم‌گیری‌ها و آموزش و حکمیت و... همه و همه در مسجد انجام می‌شد و در واقع، روابط جامعه انسانی مسلمانان با مسجد عجین بود (محمدی، ۱۳۸۷، ص ۲۷).

به هرسوی، با تغییر مناسبات و تخصصی‌شدن امور، بدون هیچ قضاوت ارزشی در این باره، در جامعه‌ی کنونی یک‌به‌یک از مسجد گرفته شده و به نهادهایی دیگر سپرده شده است؛ نه تنها مسئولیت تنظیم هنجارها و نظام ارزشی از درون مسجد جدا شده است، بلکه سازه و سازوکار اجرایی آن هم در مکان‌ها و با اشکال دیگری تحقق می‌یابد؛ ولادت‌ها و مرگ‌ها در دفاتر دیوانی ثبت احوال تنظیم می‌شود، شکایت‌ها در عدلیه و محاکم قضایی مورد رسیدگی قرار می‌گیرند و آموزش فرزندان و بزرگ‌سالان در مدارس و دانشگاه‌ها و حتی حوزه‌های علمیه از مسجد منفک شده است. این جداسازی‌ها به مرور به کوچک‌انگاری حقیقت مساجد در اذهان مؤمنین انجامیده و در واقع، مهم‌ترین مسئله در نقش‌آفرینی مسجد، تقلیل هویتی آن در اذهان متولیان مسجد است (دربندی، ۱۳۷۴، ص ۱۱۰).

امروزه مساجد تنها عبادت‌گاه مؤمنان به صورت فردی و یا جمعی؛ آن‌هم در عباداتی که ارتباط مستقیم بنده و خالق را در برمی‌گیرد، تصور می‌شود در حالی که هویت حقیقی مسجد پایگاه مقدس و عظیمی است که اعمال جامعه‌ی اسلامی را به عباداتی در حیطه ارتباط با خالق یا مخلوق ولی در محضر خالق تبدیل می‌کند و به آن‌ها معنا می‌بخشد؛ لذا با اماکن مشابه آن در سایر مذاهب اصلاً قابل مقایسه نیست؛ اماکنی همچون کلیسا، کنیسه، خانقاه، آذرکوه، دیر، محیط‌هایی بی‌روح و مرده و محل انجام مراسمات تشریفاتی هستند که نهایتاً تک‌بعدی تلقی شده و ارتباط انسان با خدا را به وجهی محدود در برمی‌گیرند.

۱. هویت و جایگاه مسجد

در قرآن کریم، کلمه مسجد حدود ۲۸ مورد ذکر شده، ۲۲ بار به صورت مفرد (مسجد) و ۶ بار به صورت جمع (مساجد) به کار رفته است. همچنین ساختن مسجد، از مستحبات مؤکد است و پاداشی بزرگ و ثوابی بسیار دارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «مَنْ بَنَى مَسْجِدًا فِي الدُّنْيَا اعطاه الله بكل شبر منه - او قال بكل ذراع منه - مسيرة اربعين الف عام مدينة من ذهب و فضة و در و ياقوت و زمرد و زبرجد و لؤلؤ؛ هر که در دنیا مسجدی بسازد، خداوند در برابر هر وجب - یا فرمود: هر ذراع - به مقداری که چهل هزار سال پیموده می شود، شهری از طلا و نقره و دُرّ و یاقوت و زمرد و زبرجد و لؤلؤ به او عطا می کند» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۲۰۴). قرآن کریم در سوره توبه آیه ۱۷ مشرکان را از آباد کردن مساجد خدا منع می کند و آنان را سزاوار چنین کار مقدس و با عظمتی نمی بیند. «ما كان للمشركين ان يعمروا مساجد الله شاهدين على انفسهم بالكفر اولئك حبطت اعمالهم و في النار هم خالدون؛ مشرکان را نرسد که مسجد خدا را تعمیر کنند؛ در صورتی که به کفر خود شهادت می دهند، خدا اعمالشان را نابود خواهد گردانید و در آتش دوزخ آنها جاوید خواهند بود» و در آیه ۱۸، ویژگی آبادکنندگان مساجد را این گونه بیان می کند: «انما يعمر مساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخر و اقام الصلوة و اتى الزكوة و لم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين؛ منحصرًا تعمیر مساجد خدا به دست کسانی است که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و نماز (پنج گانه) به پا دارند و زکات مال خود بدهند و از غیر خدا نترسند؛ آنها امیدوار باشند که از هدایت یافتگان هستند» (موسوی همدانی، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۲۶۴).

درباره اهمیت تقویت مسجد نیز احادیث فراوانی از طرق اهل بیت علیهم السلام رسیده است که اهمیت فوق العاده این کار را نشان می دهد. در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده: «مَنْ أَسْرَجَ فِي مَسْجِدِ سَرَاةٍ لَمْ تَنْزَلِ الْمَلَائِكَةُ وَ حَمَلَةُ الْعَرْشِ يَسْتَغْفِرُونَ لَهُ مَا دَامَ فِي ذَلِكَ الْمَسْجِدِ ضَوْئُهُ؛ کسی که چراغی در مسجدی برافروزد، فرشتگان و حاملان عرش الهی مادام که نور آن چراغ در مسجد می تابد، برای او استغفار می کنند» (سیوری حلی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۱۰۸).

گرچه آبادانی سازه مسجد در کنار آبادانی هویت و حقیقت مسجد مسئله کوچکی است، ولی با این حال، چنین پادشاه‌های عظیمی برای آن بیان شده است، ولی امروز آنچه بیشتر اهمیت دارد، عمران و آبادی معنوی مساجد است، و به تعبیر دیگر، بیش از آنچه به ساختن مسجد اهمیت می‌دهیم، باید به ساختن افرادی که اهل مسجد و پاسداران مسجد و حافظان آنند، اهمیت بدهیم. مسجد، باید کانونی باشد برای هر گونه حرکت جنبش و سازنده اسلامی در زمینه آگاهی و بیداری مردم، و پاک‌سازی محیط، و آماده‌ساختن مسلمانان برای دفاع از میراث اسلام؛ به‌خصوص باید توجه داشت، مسجد مرکزی برای جوانان با ایمان است نه مرکز بازنشستگان و از کارافتادگان و کانونی برای فعال‌ترین قشرهای اجتماع نه مرکز افراد بیکار و بی‌حال!

در واقع، تأکید قرآن بر وجود اوصاف و شرایطی خاص برای آبادکنندگان مساجد دارای دو جنبه؛ فردی و اجتماعی است. از جنبه فردی، شرایط مذکور از آن‌روی اهمیت پیدا می‌کند که آبادکردن مسجد بدون آن ویژگی‌ها عملی بی‌روح و پیکری بی‌جان است که در بارگاه ربوبی بی‌ارزش است و ثمری نخواهد بخشید و از بُعد اجتماعی نیز از آنجا که مسجد دارای نقش‌های مهم اجتماعی است، بایستی آبادکنندگان آن، انسان‌های صالح و برگزیده باشند تا مسجد قادر به ایفای نقش حیاتی خویش باشد؛ به تعبیر دیگر، بیش از آنچه به ساختن مسجد اهمیت می‌دهیم، باید به ساختن افرادی که اهل مسجد و پاسداران مسجد و حافظان آنند، اهمیت بدهیم. قرآن مجید کسانی که مردم را از مساجد خدا به هر شکلی باز می‌دارند و مانع آنها می‌شوند، در نزدیک شدن و استفاده نمودن از این اماکن مقدس و محترم، ستم‌کارترین مردم نام می‌برد: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ؛ و کیست ستم‌کارتر از آنکه مردم را از ذکر نام خدا در مساجد منع کند و در خرابی آن، اهتمام و کوشش نماید، چنین گروه را نشاید که در مساجد مسلمین در آیند؛ جز آنکه ترسناک و بیمناک باشند. این گروه را در دنیا ذلت و خواری نصیب است و در آخرت، عذابی بسیار سخت» (بقره، ۱۱۴).

قرآن به این افراد وعده عذاب جهنم می‌دهد: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءَ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَن يَرِدْ فِيهِ بِالْهَادِ يُظَلِّمُ نَفْسَهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ»؛ و آنان که به خدا کافر شده و مردم را از راه دین خدا منع می‌کنند و نیز از مسجد الحرامی که ما حرمت احکامش را برای اهل آن شهر و بادیه‌نشینان یکسان قرار دادیم، مانع (مردم) می‌شوند و کسی که در آنجا اراده دشمنی و تجاوز کرده و به خلق ظلم و ستم کند، همه را عذاب دردناک می‌چشانیم» (حج، ۲۵)؛ و خداوند به کسانی که مبارزه و دفاع از خود و این پایگاه مهم در برابر کافران برمی‌خیزند، وعده نصرت می‌دهد: «الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهُدَمَتِ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدٌ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ آن مؤمنانی که (به ظلم کفار) به ناحق از خانه‌هاشان آواره شده (و) جز آنکه می‌گفتند: پروردگار ما خدای یکتاست (جرمی نداشتند) و اگر خدا رخصت جنگ ندهد و دفع شر بعضی از مردم را به بعض دیگر نکند، همانا صومعه‌ها و دیر و مساجدی که در آنها نماز و ذکر خدا بسیار می‌شود، همه خراب و ویران می‌شد و هر که خدا را یاری کند؛ البته خدا او را یاری خواهد کرد که خدا را منتهای اقتدار و توانائی است» (حج، ۴۰).

در واقع، یکی از اهداف تشریح فریضه جهاد این بود که مسلمانان بتوانند مراکز بندگی خداوند (مساجد) را از شر دشمنان دین حفظ نمایند؛ زیرا از صدر اسلام دشمنان، مساجد و مراکز دینی را خطر جدی برای خود محسوب می‌کردند و درصدد این بودند که مراکز اجتماع مسلمین را از بین ببرند. از جمله (مساجد الله) در آیات قبل، این نکته به دست می‌آید که مساجد از قداست و حرمت ویژه‌ای برخوردار هستند؛ چون کلمه «مساجد» اضافه به الله شده است و این حاکی از آن است که مساجد خانه‌های خداوند در روی زمین هستند و در این خانه‌ها باید خداوند را با اخلاص یاد کرد؛ همان گونه که در سوره اعراف آمده: «قُلْ أُمِرْتُ بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ؛ بگو پروردگار من، شما را به عدل و دوستی امر کرده و نیز فرموده که در هر عبادت روی به حضرت او آرید و خدا را از سر

اخلاص بخوانید که چنانچه شما را در اول بیافرید به سویش باز آئید» (اعراف، ۲۹). مفسران در تفسیر جمله «وَأَقِيمُوا وَجوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»، تفسیرهای گوناگونی ذکر کرده‌اند که زیباترین آن این است که توجه خود را در هنگام اطاعت، خالصانه متوجه خدا نمائید و بُت و چیزهای دیگر را شریک او قرار ندهید.

برای رفتن به مسجد هم قرآن آدابی را بیان می‌دارد از آن جمله می‌فرماید: «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ؛ ای فرزندان آدم! زیورهای خود را در مقام عبادت به خود برگزید و هم از نعمت‌های خدا بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد» (اعراف، ۳۱). بی‌شک مراد از زینت تنها آراسته‌بودن به امور ظاهری نیست، بلکه باید گفت: زینت آراسته‌شدن به فضائل معنوی مانند: اخلاص و یاد خدا و حقیقت‌بندگی است، قلب انسان مسجدی، بایستی آراسته به طهارت و پاکی بوده و از شرک و ریا و اعتقادات نادرست به دور باشد (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ص ۵۸۳). مسجد، پایگاهی برای عبادت و پرستش است و خداوند تبارک و تعالی به جهت اهمیت و فضیلت مساجد بر دیگر مکان‌ها مساجد را به خود نسبت داده و از آن خویش دانسته است: «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا؛ و مساجد مخصوص خداست؛ پس نباید با خدا احدی غیر او را پرستش کنید» (جن، ۱۸).

۲. مسجد و سالم‌سازی محیطی

با تفصیل ذکر شده، گام اول در سالم‌سازی محیط و نقش‌آفرینی مسجد، تغییر رویکرد و نگاه از مسجد به مثابه عبادت‌گاه ویژه ارتباط مستقیم با معبود به نهادی اثربخش است که مسئولیت تنظیم ارتباط انسان‌ها با خداوند و با یکدیگر را در منظر دین اسلام برعهده دارد و به کنش‌های انسانی هویتی عبادی می‌دهد (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷).

در جایی که اهالی مسجد و متولیان با چنین نگاهی سعی در نقش‌آفرینی اجتماعی به میزان مقدمات داشته باشند و جایگاه مسجد را در اذهان خود کم‌نینند، برای اجرای این نقش می‌بایست مسجد ابزارمند بوده و توان تأثیرگذاری داشته باشد؛ لذا می‌بایست

ابتدا با محیط اطراف خود در تعامل بوده و علاوه بر شناخت کامل نسبت به مسائل و ظرفیت‌ها، راهکار داشته و اقدام متناسب نماید. مسئله‌یابی و نگاه ظریف و دقیق به اطراف و دغدغه‌مندی در حل مسائل، اولین گام مسجد در این نقش‌آفرینی پس از پذیرش هویت اجتماعی مسجد است (شایگان، ۱۳۸۹، ص ۱۴۳).

نگارنده، نظام‌واره‌ای از مسائل را تنظیم کرده و بر اساس اولویت، ۴۰ مسئله را که در محلات بیشتر با آن مواجه می‌شوند، برشمرده است که مسجد می‌بایست برای تأثیرگذار شدن در حل آن مسائل ابزار مناسبی در این خصوص با همراهی حاکمیت و گروه‌های میانی در اختیار داشته باشد.

۳. آسیب‌های اجتماعی و خانه امن مسجد

رشد آسیب‌های اجتماعی، بنابر آنچه جامعه‌شناسان عنوان می‌کنند، از الگو و مدل خاصی پیروی نمی‌کند. در پدید آمدن آسیب‌های اجتماعی یک عامل دخیل نیست. آسیب‌های اجتماعی در جامعه ایران؛ همچون کلاف پیچیده و درهم تنیده‌اند که دلایل گوناگون سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی عامل به وجود آمدن و البته رشد آن‌ها می‌شود (بیات، ۱۳۸۷، ص ۴۶).

ساده‌ترین نمونه را می‌توان در آسیب‌هایی مانند: اعتیاد و طلاق دید؛ اعتیاد، عامل طلاق و طلاق عامل اعتیاد است. همین معادله برای سایر آسیب‌های اجتماعی مانند: کودک آزاری، ازدواج کودکان، کارتن‌خوابی، سرقت، درگیری‌های خیابانی، اختلالات روحی روانی، خشونت علیه زنان، کودکان کار، اسیدپاشی، خیانت، بزه کاری، جرم و جنایت و مشکلات زیست‌محیطی نیز صدق می‌کند (نوروزی و بارانی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۴).

از این رو، یافتن پاسخی روشن برای این پرسش که علت اصلی افزایش آسیب‌های اجتماعی چیست؟ امری دشوار به نظر می‌رسد؛ آنچه روشن است این است که هر جا جامعه‌پذیری و آموزش مهارت‌های زندگی در افراد با چالش روبه‌رو شود، آسیب‌ها نیز مجال یافته و چون دومینویی اعضای جامعه را گرفتار می‌سازند (بیات، ۱۳۸۷، ص ۵۳).

گذار از مراحل توسعه یافتگی و رویارویی با مدرنیته از عوامل جدی بروز آسیب‌های اجتماعی است. تزلزل الگوها و هنجارهای قبلی و مستقر نبودن هنجارهای جایگزین، درهم‌ریختگی و آشفتگی ساختارهای متقابل و مراجع گوناگون و متکثر نظام‌های هنجاری، جوامع را دچار شکاف‌های عظیم اجتماعی می‌نماید. سپس تغییر، همه اقشار را گرفتار ساخته و فناوری به همه سطوح زندگی، اندیشه، روابط و رفتارها وارد می‌شود. هرچه تغییرات، گسترده‌تر باشد، شکاف‌های ساختاری بیشتر شده و جامعه آسیب‌پذیرتر خواهد شد (روشه، ۱۳۷۶، ص ۱۰۴). افزایش آسیب‌های اجتماعی در جامعه ایران و تلاش برای پیشگیری و کاهش آن نیازمند توجه به برخی امور کلیدی؛ چون هویت و نظام ارزشی است و آنچه مسلم است، آسیب‌های اجتماعی متعلق به طبقه و قشر خاصی نیستند، تنها شدت آسیب‌ها میان طبقات تفاوت دارد (رشادتی، ۱۳۸۷، ص ۲۵۱).

در پیشگیری از آسیب‌ها و تضادهای رفتاری که منجر به مسائلی اجتماعی می‌شوند، خانواده در جایگاه اول است. پس از آن، هر دوره‌ای که در رشد کودک مؤثرتر است؛ اعم از رسانه، محیط، آموزش و پرورش و...؛ یعنی هر آنچه در اجتماعی کردن و تربیت انسان نقشی بر عهده دارد، در پیشگیری از آسیب‌ها یا بالعکس پدید آمدن آن‌ها مؤثر است (سعیدی خوندایی، ۱۳۹۲، ص ۴۵).

کودکان، زمانی در مسیر آموزش درست و اجتماعی شدن قرار می‌گیرند که پدر و مادر از نظر سلامت روح و روان در وضعیت مطلوب بوده و خود شیوه‌های صحیح پرورش و تعلیم کودکان را آموخته باشند. والدینی که درگیر روابط ناسالم اجتماعی، تامین معاش، عادات و رفتارهای ناپسند باشند، به‌طور حتم تأثیر مناسبی بر فرزندان و نسل‌های آینده نخواهند داشت. اینجاست که جامعه‌پذیری با اخلال روبه‌رو شده و کودک برآمده از دل این خانواده و محیط، با انواع آسیب‌های روحی و رفتاری روانه جامعه می‌شود (سعیدی خوندایی، ۱۳۹۲، ص ۶۷).

در هر حال، اکنون جای خالی مهارت‌های مهمی: چون خویشتن‌داری، کنترل خشم، شیوه ارتباطات اجتماعی، تقویت مهارت‌های فردی، آموزش فعالیت‌های جمعی، استعدادیابی و هویت‌بخشی دینی در میان نسل نو حس می‌شود. از همین انگاره، می‌توان

بروز رفتارهای ناهنجار نسبت به باورهای ملی و مذهبی را که ناشی از نادیده‌انگاشتن آداب و سنن فرهنگی و دینی و کم‌رنگ‌شدن ارزش‌های اخلاقی و ملی است، تحلیل نمود.

خانواده، به‌عنوان مهمترین مأمن و پناهگاه، به جهت درگیری با ده‌ها عامل اقتصادی و اجتماعی و یا جداسدن از حقیقت اصلی خانواده و کارکردهای محوری آن، خود به میدان کارزاری بدل گشته که نه تنها عهده‌دار رفع مشکلات نیست، بلکه نیازمند توجه جدی برای رفع مشکلات است.

از سوی دیگر، همین تغییرات اجتماعی در ارتباط با مسجد نیز روی داده است و کارکردهای ویژه این خانه‌ی امن الهی، از مسجد به ارگان‌ها و دستگاه‌های عریض و طویلی سپرده شده که آسیب‌های اجتماعی خانواده‌ها در میان پیچ‌وخم اداری آن‌ها به فراموشی سپرده شده است. مسجد به‌عنوان خانه‌ی امن الهی، توان جمع‌ظرفیت‌ها، پیشگیری، تربیت، آموزش و حتی توان حل مسئله را دارد؛ لذا ایده اصلی در نقش‌آفرینی مسجد بر مبنای پیوند خانواده و مدرسه با مسجد گذاشته شده است.

۴. مزیت مسجد در اصلاح محیط پیرامون

۴-۱. مسجد، سنگر ثابت بدون تغییر

همواره یکی از دغدغه‌های فعالان فرهنگی در سازمان‌ها، تغییر نگرش‌ها و رویکردها با تغییر در لایه مدیریتی است. متأسفانه گاهی طرحی بسیار عالی و کاربردی از سوی یک یا چند دستگاه پیش رفته و قبل از آن‌که به ثمره‌ی حقیقی خود برسد با تغییری در لایه‌های مدیریتی به‌طور کامل رها شده و پس از آن تمامی نتایج از میان رفته است. هر یک از مدیران می‌تواند ده‌ها مورد مثال بزند که چگونه با تغییر در رأس حاکمیت یا حتی تغییر در بخش‌های مدیریتی؛ مانند فرمانداری و مانند آن، تمامی اجزاء شهری دچار تغییر رویکرد شده‌اند و محله‌ها با انواع مشکلات خودشان باقی مانده‌اند و از سوی دیگر، به جهت شناخت ناکافی نسبت به نوع مسئله در هر یک از محلات، معمولاً نگاهی دور و تعمیم‌گرایانه به مسائل دارند؛ در حالی که چون مسجد از میان خود مردم و

بدون چشم‌داشت مادی و غالباً از میان افرادی با تعهد بسیار بالا نسبت به مردم اداره می‌شود: ۱. با تغییرات سیاسی و حاکمیتی تغییر نمی‌کند، ۲. شناخت کافی و دقیق از محله دارد و ۳. دارای انگیزه‌ای بالا برای اصلاح محیط زندگی خود دارند (قوایی و معروفی، ۱۳۸۹، صص ۲۱۹-۲۳۴). پس علاوه بر نظارت درونی، انگیزه‌های بالایی برای اصلاح و ارتقاء سطح محله در میان فعالان مسجد وجود دارد (پیربابایی و ربیعی‌فر، ۱۳۹۷)؛ کسانی که خود را متعلق به محله و مسجد می‌دانند و برای رفع مشکلات آن تلاشی دائمی دارند؛ پس طبیعی است که اگر مسجد برای حل مسئله‌ای اقدام کند، مؤثرتر، پردوام‌تر و دقیق‌تر خواهد بود.

۲-۴. درون‌زابدون محله با محوریت مسجد.

زمانی که حاکمیت به دنبال حل مسئله‌ای است و دستگاه‌های خود را بدون دقت نسبت به سایر پیامدهای آن به راه می‌اندازد، بودجه‌ای گزاف هزینه می‌شود که غالباً به صورتی موقت و مقطعی پیش‌بینی شده و به دنبال آثار بلندمدت نیست؛ همین‌طور توان مدیریت مالی گسترده برای تمامی محلات از سوی حاکمیت وجود ندارد؛ پس بهترین راه، حساس کردن مردم نسبت به مسئله، درون خود محله و آماده کردن ایشان برای ایفاء نقش مناسب در راستای کاهش مشکلات و افزایش کیفیت زندگی در محله است؛ اما سؤال این است: بر فرض که مردم بخواهند در حل مسئله در درون محله خود مشارکت کنند؛ چه مشارکت مالی و چه مشارکت انسانی؛ اما کدام‌یک از نهادهای درون محله قادر است بدون کمترین تنش و با کارآمدترین وجه به حل مسئله بپردازد؟

پاسخ این سؤال را می‌بایست از نهادهایی؛ چون کمیته امداد حضرت امام خمینی علیه السلام یا بهزیستی و امثال آن پرسید. آنچه نگارنده طی بررسی و ریزنی مکرر به آن رسیده، این است که بهترین مقر و سنگر همان‌گونه که امام خمینی علیه السلام فرمودند، مسجد است (امام خمینی، ۱۳۹۳، ج ۱۲، ص ۳۹۳) که باید حفظ شود تا بتواند خود و محیط اطراف خود را از آسیب‌ها و مشکلات حفظ نماید؛ چرا که مسجد به جز شئون معنوی و قداست خود، مستقل‌ترین مرکز درون محله است که نسبتی خاص به یکی از مسائل ندارد و امکان

ورود به همه مشکلات مردم را دارد؛ محل مراجعه بزرگان محله است و تمامی فعالان درون محل با آن ارتباطی وثیق دارند و از روز نخستین که پیامبر رحمت و عطوفت آن را در مدینه‌النبی بنا نهاد، محل امن و پناهگاه مردم بوده است.

۵. گام به گام در نقش آفرینی مسجد و سالم‌سازی محیطی

۱-۵. گام نخست: شناسایی

روشن است که محوری‌ترین رکن هر عملیات و برنامه‌ای، شناسایی است؛ این که بدانید با چه مسئله‌ای روبرو هستید؟ با چه استعداد و ظرفیتی؟ چه امکاناتی؟ و چه اهدافی؟ و پرسش‌هایی مانند آن.

از سوی دیگر مسجدی که قرار بود در اطراف خود مؤثر باشد، می‌بایست حداقل‌ها و توان‌مندی‌های خود را ثابت کرده باشد تا بتواند سایر امور را نیز به پیگیری و مدیریت کند. امروزه، برخی از مساجد هستند که از پس حل تعارضات و اختلافات درونی خود بر نمی‌آیند؛ چه رسد به اینکه به مسئله مردم بپردازند! مساجدی هستند که خود مسئله و مشکل برای محل ایجاد کرده‌اند؛ پس چگونه قرار است به سایر مشکلات محله توجه نمایند؟! لذا می‌بایست با برنامه‌ای و به شکلی مساجد فعال و آماده را شناسایی کنیم و معیارهای مسجد طراز را که توان حل مسئله درون محله خود دارد را مشخص نماییم؛ همین‌طور لازم است برای شروع برنامه و اقدام، از طریق مساجد مشکلات محله را به‌صورتی دقیق بدانیم (عابدی و همکاران، ۱۳۸۴)؛ برای نمونه، در برنامه‌ای عملیاتی، اقدامات ذیل انجام شد:

۱. معرفی عملیات همدلی مؤمنانه در میان کلیه مساجد و رصد دقیق نحوه عملکرد ایشان که بروز و ظهور نیروهای فعال و مستعد و مساجد آماده را نمایان می‌ساخت؛

۲. استفاده از ظرفیت خود مسجد برای شناسایی محله که با انجام آن اولاً: مسجد نسبت به مسائل محله خود آگاه‌تر می‌شد و ثانیاً، با شناسایی دقیق، ظرفیت خود مسجد و عوامل دخیل در آن کاملاً روشن می‌گشت؛

۳. تعریف ظرفیت‌های لازم برای مسجد با استفاده از تجربه فعالان مسجد و بر اساس نیازهای موجود در محلات که ممکن است این نیاز را مسجد برطرف نماید؛ به‌عنوان مثال، آیا مسجد، محل مناسبی برای ارائه خدمات مشاوره دارد؟ اگر ندارد که ظرفیت نیست و اگر دارد، می‌بایست در این مورد فعال شود تا توان مسجد برآورد گردد و به همین واسطه نیروهای مستعد نیز فعال می‌گردند. بر همین اساس مقرر شد حتما دفترخانه سبز «خدمات مشاوره» دفترخانه اعتماد «خدمات پیشگیری و مقابله با اعتیاد» و دفترخانه نیکوکاری «خدمات معیشتی» ثبت گردد و در حل مسائل مردم محل از این ظرفیت‌ها بهره‌گیری شود. همچنین مساجد شهر قم با همکاری سازمان تبلیغات اسلامی به چند رده تقسیم شدند که فعال‌ترین آنها برای مسئولیت کار انتخاب گردیدند.

۲-۵. گام دوم: طراحی و اقدام

در این گام، بر اساس منطق مسئله‌محوری و نقطه‌زنی، سه حلقه نهادی پیش‌بینی شده است؛ سه حلقه‌ای که عملیات شناسایی خانواده، شناسایی مسئله و کاستن از مشکلات خانواده را با یاری جستن از همه نیروهای میدانی در برنامه خود دارد.

۱-۲-۵. حلقه اول: گروه‌های تبلیغی

گروه‌های تبلیغی به‌عنوان پیشقراولان و خط‌شکنان در منطقه حاضر هستند و برنامه‌های تبلیغی خود را با درصد غلیظ‌تری نسبت به آموزش تربیت دینی و تبیین ابعاد مسائل زندگی و به نوعی بازکردن مسیر در دل خانواده‌ها ارائه می‌نمایند. ایشان مبنای اصلی جلسات خود را در مساجد پایه می‌گذارند، اما از آن‌جا که چه‌بسا بیشترین آسیب‌ها در میان مخاطبین غیرمذهبی وجود دارد و به یک‌معنا هرچه خانواده پیوندی عمیق و حقیقی با دین برقرار کرده باشد، کمتر در دام آسیب‌های اجتماعی و مشکلات قرار می‌گیرد، ناگزیر از برقراری ارتباط در بوستان‌ها و اماکن عمومی‌تری هستیم؛ حتی حضور در مدارس و آشناکردن والدین با مسائل تربیتی، خانوادگی و اجتماعی، سواد

رسانه‌ای و معضلاتی از قبیل: اعتیاد و مفساد اخلاقی و مانند آن هم به نحوی آموزشی است که پیشگیری برای بسیاری از خانواده‌های مخاطب را در بر خواهد داشت و هم خانواده‌های آسیب‌دیده را با افرادی آشنا می‌کند که بتوانند راحت‌تر با آنها ارتباط برقرار نموده و مشکلات خود را مطرح کنند؛ چون بسیاری از این خانواده‌ها، به دلیل ضعف در اعتماد یا ناآشنا بودن با ابعاد معضل خود و بسیاری عوامل دیگر، به راحتی برای حل مشکل خود اقدام نمی‌نمایند، اما پس از مراجعه این خانواده‌ها و آشناسدن با مسائل ارزشمند تربیت دینی و اجتماعی، تمرکز برنامه‌های گروه‌ها بر اجرای برنامه در مساجد است.

بر این اساس، گروه‌های تبلیغی هم آموزش عمومی نسبت به مسائل دینی و تربیتی را بر عهده دارند و هم شناسایی خانواده‌های در معرض آسیب یا آسیب‌زاد را و نیز ثبت آنها در سامانه و تحویل پرونده ایشان به حلقه دوم و برای راهکار هم می‌توان به جذب مخاطب خاکستری یا سیاه در مدارس و محیط‌های عمومی و برقراری ارتباط ایشان با مسجد اشاره کرد (فرهادی، ۱۳۷۳).

۵-۲-۲. حلقه دوم: گروه‌های تبلیغ تخصصی و مسئله‌یابی

سؤال اساسی اینجاست که بر فرض؛ ما خانواده‌های آسیب‌دیده را شناسایی کردیم، سپس چه اتفاقی خواهد افتاد و چه اثری خواهد داشت؟ در پاسخ باید گفت: گروه‌های تخصصی‌تر نظیر: گروه سفیران انقلاب، اسوه، رهنمایان سعادت و... که تجربه کار با خانواده‌های آسیب‌دیده را دارند، در این مرحله وارد می‌شوند، طلابی که توانمندی برقراری ارتباط با خانواده‌های آسیب‌دیده را دارند و همراه دغدغه ارزشمند یاریگری می‌باشند، با سرزدن به ایشان و ارتباط‌گیری، سعی در شناسایی دقیق مسئله و حل مسئله ایشان می‌نمایند. بسیاری از این خانواده‌ها، مسئله‌ای اصلی دارند که با حل آن، سایر مسائل ایشان نیز برطرف خواهد شد، ولی شناسایی و حل آن کار بزرگ و حساسی است. گاهی یک خانواده در پی اعتیاد سرپرست خانوار یا طلاق یا مسئله‌ای حقوقی و یا مشکلی در خوداشتغالی، خانواده دچار مسائل و آسیب‌های گوناگون می‌شوند و مثلاً

دختر خانواده به یک شکل دچار مفاسد و روابطی می‌گردد که خود و خانواده را درگیر می‌نماید یا پسر به نوعی دیگر خشونت و پرخاشگری را بروز می‌دهد و مانند آن؛ حال اگر مسئله اصلی این خانواده برطرف شود، چه بسا کل اعضاء تا حدودی بهتر از قبل دور یکدیگر جمع شوند و از آسیب‌های متعدد ایشان به خودشان و دیگران جلوگیری می‌شود.

بنابراین، حلقه دوم، وظیفه برقراری ارتباط و شناسایی مشکل اساسی را دارد و می‌بایست از طریق ابزارهایی که در اختیار ایشان قرار داده می‌شود، به حل مسئله اصلی بپردازد. اما مسئله مهم این است که باید توان حل این مسائل را داشته باشد. در واقع، حلقه دوم، وظیفه برقراری ارتباط با خانواده‌های آسیب‌دیده و شناسایی مسئله اصلی و تلاش در حل آنها را از طریق ارائه خدمات مشاوره و استفاده از ظرفیت‌های درون‌محلّه بر عهده دارد.

۳-۲-۵. حلقه سوم: ارگان‌ها و نهادهای مرتبط

همان‌طور که پیشتر اشاره شد، حل این مسائل بسیار مهم است؛ چون نقطه عزیمت و اصلاح، محلّه است؛ با اصلاح خانواده‌های در معرض آسیب یا آسیب‌زاد قرار است هم از بروز آسیب‌های دیگر جلوگیری شود و هم خود این خانواده‌ها به مسیر متعادل زندگی بازگردند و حل این مسائل نیز جز با همراهی همه نهادها و ارگان‌های مؤثر، شدنی نخواهد بود. سازمان‌هایی مانند: آموزش و پرورش، دفتر تبلیغات اسلامی، دادگستری، استانداری و شهرداری، کمیته امداد حضرت امام، بهزیستی، سپاه، بسیج، سازمان تبلیغات، دبیرخانه کانون‌های مساجد و سایر مراکز دخیل و مؤثر باید یاری کنند تا مشاوره مناسب، اشتغال صحیح، حل مسائل حقوقی و قانونی، مسکن، ارتباط با مسجد و آموزش صحیح و ده‌ها مسئله دیگر که چه بسا از شکل‌گیری درست حلقه‌های اول و دوم به دست آمده، از طریق این ارگان‌ها و نهادها به راه‌حل نهایی نزدیک شوند.

از سوی دیگر، نهادها به‌عنوان تسهیل‌گر، ظرفیت‌های خود را که چه به‌لحاظ محمل قانونی و روال صحیح و چه به‌لحاظ منابع و وظائف ذاتی این دستگاه‌ها به گروه‌های

تبلیغی و فعالان فرهنگی درون محله «شورای محل» معرفی می‌نمایند و با تعیین مسائل و مشکلات و صورت‌جلسات درون‌محله که برای حل مسئله خود نیازمند ظرفیتی از این دستگاه‌هاست از طریق نماینده آن مجموعه در محل به کارسازی اقدام می‌شود؛ ظرفیتی که ارگان‌های همکار در این طرح به‌عنوان امکانات خود معرفی نموده‌اند؛ از جمله: تأسیس خانه نیکوکاری، خانه سبز، مجوزات شهرداری، امکانات دبیرخانه کانون‌های مساجد و اساتید مشاوره و پشتیبانی آموزشی و مانند آن از دفتر تبلیغات اسلامی نمونه‌هایی از ظرفیت‌های ارائه‌شده به محلات است.

بنابراین، هدایت‌گری و حل مسائل شناسایی‌شده از طریق حلقه دوم و سپس ورود تخصصی‌تر و تأمین موارد ممکن در محله از طریق ارگان‌های مرتبط و مؤثر صورت می‌گیرد تا اصلاح واقعی و قابل ارزیابی انجام شود.

۳-۵. گام سوم: ارزیابی و اثرسنجی

پس از امور ذکرشده و بر اساس اینکه، محور و مبنا خانواده است، بهترین راهکار، سنجش آثار برنامه اجراشده، ارزیابی از خانواده‌های مقاوم‌سازی شده است؛ یعنی در این محله چه تعداد خانواده هم مخاطب برنامه‌های آموزشی و پیشگیری بوده‌اند و هم کانال مناسب ارجاع مشکلات به ایشان ارائه شده و الان در وضعیت نسبتاً مطلوب به سر می‌برند. با گسترش خانواده‌های مقاوم‌سازی شده که شامل اطلاعات اولیه از خانواده و ارائه ظرفیت‌های مناسب به ایشان است، همراه با گزارش از خانواده‌های شناسایی‌شده دچار مشکل که مسئله ایشان برطرف شده، می‌توان به اثرسنجی نسبتاً مؤثر و در عین حال کاربردی دست یافت.

۱-۳-۵. رویکرد عمیق و فعالانه مسجد محور

از آن‌جا که مسجد، محل تعامل و تعایش انسان‌های مؤمن است و خود مولد معنویت و سبک زندگی و تربیتی دینی است، پرداختن به نیازهای درون محله و حساس بودن نسبت به پدیده‌های درون محله به صورتی فعال می‌تواند در پویایی محله

منجر شود (احمدیان و عرفانیان، ۱۳۹۴). وجود مسجدی که نسبت به کتاب‌خوانی، مردم را حساس می‌کند و محله کتاب‌خوان، محله بدون فقیر، محله بدون طلاق، محله پاک، محله دارای استعدادهای درخشان، محله ورزشی و مانند آن را با رویکرد فعالانه، می‌سازد، برای آن محله برکت و راه سعادت است؛

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نظری و میدانی نشان می‌دهد؛ هرگاه به مسجد به‌عنوان مهم‌ترین پایگاه اجتماعی دینی درون‌محله نظر شده و از ظرفیت‌های سالم‌سازی محیط اجتماعی پیرامونی او استفاده شده است، مسجد به‌خوبی توانسته در شناسایی و حل مسئله موفق عمل نماید و این کار با فعال کردن سازوکارهای تعامل خود با محیط پیرامون؛ از قبیل: تعریف بخش‌های خاص مسجد و محله، خدمت‌رسانی به نیازمندان، شناسایی و بهره‌گیری از استعدادهای درون‌محله و فعال‌سازی ظرفیت‌های ادارات و مجموعه‌های فرهنگی و اجتماعی به‌صورت کاربردی در محله و استفاده از ظرفیت نخبگان علوم اجتماعی و مدیریتی، و ایجاد نقش برای خانواده‌ها صورت پذیرفته و قابل اثرسنجی و ارزیابی است که مسلماً در تحقق جامعه اسلامی نقش به‌سزایی خواهد داشت (عبدلهی و همکاران، ۱۳۸۹)؛ همین‌طور تحقق محله‌ای دین‌مدار، سالم و به دور از تنازعات و تضادهای فرهنگی و اجتماعی، بدون نقش‌آفرینی مسجد امری غیرقابل تصور است؛ پس اولین راهکار، تغییر نگاه به مسجد و ایجاد زمینه نقش‌آفرینی آن در مسائل اجتماعی محیط پیرامون است.

استفاده از ظرفیت حلقه میانی و گروه‌های جهادی در فعال‌سازی مساجد و به میدان‌آوردن ظرفیت دستگاه‌های متولی در کنار مسجد که سبب افزایش توان مسجد در نقش‌آفرینی در محیط پیرامونی می‌گردد، ضرورتی انکارناشدنی در این کار است (وائقی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۶). بهره‌گیری از نیروهای متخصص از سوی مسجد، حلقه مفقوده بیشتر طرح‌های اجراشده تاکنون و راز حل مسئله از درون محله است که به کاهش هزینه‌ها و افزایش بهره‌وری و اثربخشی؛ علاوه بر ارتقاء معرفت دینی و زیست مؤمنانه جامعه

کمک شایانی دارد (بیرانوند، ۱۳۹۰، ص ۱۴۲) در واقع، تخصصی شدن نباید بافت‌های اثرگذار جامعه اسلامی را به بافت‌هایی ناصحیح و ناهمگون تغییر دهد، بلکه ارتقاء جایگاه مسجد با نقش آفرینی بیشتر در زندگی روزمره و اجتماعی مردم با استفاده از ظرفیت‌های تخصصی راه‌حل اصلی حل مسئله است.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. احمدیان، محمدعلی؛ عرفانیان، سمیرا. (۱۳۹۴). بررسی نقش مساجد در توسعه محله‌ای در شهر مشهد. مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، ۲(۳)، صص ۹۳-۱۱۰.
۲. افروغ، عماد؛ خان‌محمدی، کریم؛ و قنبری‌نیک، سیف‌الله. (۱۳۹۷). تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های دینی. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۶(۲۲)، صص ۳۰-۵۷.
۳. بیات، بهرام. (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی احساس امنیت. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴. بیرانوند، محمد. (۱۳۹۰). منشور اجرایی فعالیت‌های فرهنگی در مساجد و رویکرد کادرسازی. تهران: نشر اقیانوس معرفت.
۵. پیربابایی، محمدتقی؛ ربیعی‌فر، ولی‌الله. (۱۳۹۷). تبیین نقش مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین محلات شهر ایرانی - اسلامی (مطالعه موردی: مسجد حسینیہ اعظم، در محله حسینیہ شهر زنجان). مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، ۵(۹)، صص ۱۰۵-۱۲۵.
۶. تقوایی، علی‌اکبر؛ معروفی، سکینه. (۱۳۸۹). ارزیابی نقش مسجد در ارتقاء کیفیت محیط (مطالعه موردی: مسجد امیر تهران). فصلنامه مدیریت شهری، ۸(۲۵)، صص ۲۱۹-۲۳۴.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۳ق). وسائل الشیعه. قم: داراحیاء التراث العربی.
۸. خرماهی، بهاء‌الدین. (۱۳۷۷). دانشنامه قرآنی. تهران: انتشارات ناهید.
۹. دربندی، سیدعلیرضا. (۱۳۷۴). علل کاهش حضور مردم در مساجد. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۰. رجبی‌پور، محمود. (۱۳۸۲). درآمدی بر احساس امنیت در بستر امنیت عینی. فصلنامه دانش انتظامی، ۵(۲)، صص ۸-۳۰.
۱۱. رشادتی، جعفر. (۱۳۸۷). پیشگیری از جرم در قرآن. تهران: دفتر تحقیقات کاربردی پیشگیری ناجا.

۱۲. روشه، گئی. (۱۳۷۶). جامعه‌شناسی تالکوت پارسونز (مترجم: عبدالحسین نیک‌گهر). تهران: نشر تیان.
۱۳. سعیدی خوندابی، مصطفی. (۱۳۹۲). بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر ساختار خانواده. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شیعه‌شناسی. دانشگاه اصفهان.
۱۴. سیوری حلی، مقداد بن عبدالله. (۱۴۲۲ق). کنز‌العرفان فی فقه القرآن. قم: مکتب نوید اسلام.
۱۵. شایگان، فریبا. (۱۳۸۹). تبیین جامعه‌شناختی مشارکت مردم در مساجد. تهران: جامعه‌شناسان.
۱۶. صدوق، محمد. (۱۳۶۸). ثواب الأعمال و عقاب الأعمال. تهران: انتشارات حافظ.
۱۷. عابدی جعفری، حسن؛ جعفری، محمدصابر؛ شبیری، نسیم السادات؛ فخریان نجفی کاشانی، منا؛ شمس، راحیل؛ و عرب، نگار. (۱۳۸۴). طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در قالب یک سازمان داوطلبانه مذهبی. مجله فروغ مساجد. مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامیداشت مساجد. قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین. صص ۲۰-۳۱.
۱۸. عبدالهی، مجید؛ صرافی، مظفر؛ و توکلی، جمیله. (۱۳۸۹). بررسی نظری مفهوم محلّه و بازتعریف آن با تأکید بر شرایط محلّه‌های شهری ایران. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی. (۷۲)، صص ۸۳-۱۰۲.
۱۹. عسگری، علی. (۱۳۸۳). مبانی نظری و سنخ‌شناسی نظریه‌های توسعه اجتماع محلّی؛ چکیده مقالات همایش توسعه محلّه‌ای چشم‌انداز توسعه پایدار شهر تهران. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۲۰. فرهادی، محمد. (۱۳۷۳). بررسی عوامل جذب و دفع جوانان در مساجد تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.
۲۱. گروه نویسندگان. (۱۳۹۱). مسجد، پایگاه اسلام، اهمیت، دستاوردها، راهکار حفظ و رونق مساجد از منظر حضرت امام علیه السلام و امام خامنه‌ای (مدظله). تهران: مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت.
۲۲. محمدی، محسن. (۱۳۸۷). آثار گوناگون مسجد. قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تیان.
۲۳. معین، محمد. (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی. تهران: نشر دبیر.

۲۴. موسوی خمینی. روح الله. (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته.
۲۵. موسوی همدانی. محمدباقر. (۱۳۷۸). ترجمه تفسیر المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۶. نوروزی، بهرام؛ بارانی، محمد. (۱۳۹۰). پیشگیری از جرم از نظریه تا عمل با تأکید بر نقش پلیس. تهران: شرکت ناجا نشر.
۲۷. واثقی، قاسم. (۱۳۸۰). تدابیر و سیره عملی امام رحمته در تأمین امنیت اجتماعی. تهران: انتشارات طاعتی.
۲۸. واعظی، احمد. (۱۳۸۱). جامعه مدنی، جامعه دینی (چاپ پنجم). تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

References

* The Holy Quran

1. A Group of authors. (1391 AP). *Mosque, the base of Islam, its importance, achievements, the way to maintain and prosper mosques from the perspective of Imam Khomeini and Imam Khamenei (as)*. Tehran: Qadr Velayat Cultural and Artistic Institute. [In Persian]
2. Abdollahi, M., & Sarafi, M., & Tavakoli, J. (1389 AP). Theoretical study of the concept of neighborhood and its redefinition with emphasis on the conditions of urban neighborhoods in Iran. *Journal of Human Geography Research*. (72), pp. 83-102. [In Persian]
3. Abedi Jafari, H., & Jafari, M. S., & Shobeiri, N., & Fakhrian Najafi Kashani, M., & Shams, R., & Arab, N. (1384 AP). Designing an optimal model of operation and management of mosques in the form of a voluntary religious organization. *Journal of Forough Masajid*. Proceedings of the Third International Conference on the World Week of Mosque Commemoration. Qom: Thaqalain Cultural Institute. Pp. 20-31. [In Persian]
4. Afrough, E., & Khan Mohammadi, K., & Qanbari, S. (1397 AP). Cultural interaction between mosque and society from the perspective of religious teachings. *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 6(22). Pp. 30-57. [In Persian]
5. Ahmadian, M. A., & Erfanian, S. (1394 AP). Investigating the role of mosques in neighborhood development in Mashhad. *Journal of Geography and Urban Development*, 2(3), pp. 93-110. [In Persian]
6. Asgari, A. (1383 AP). *Theoretical foundations and typology of local community development theories*; Abstract of Proceedings of the Conference on Sustainable Development Perspectives of Tehran. Tehran: Publications of the Social and Cultural Affairs Studies and Research Center of Tehran Municipality. [In Persian]
7. Bayat, B. (1387 AP). *Sociology of the feeling of security*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
8. Beiranvand, M. (1390 AP). *Executive charter of cultural activities in mosques and staffing approach*. Tehran: Ocean of Knowledge Publications. [In Persian]

9. Darbandi, S. A. (1374 AP). *Reasons for reducing the presence of people in mosques*. Tehran: Islamic Propaganda Organization. [In Persian]
10. Farhadi, M. (1373 AP). *Investigating the factors of attracting and repelling youth in Tehran mosques*. Master Thesis. University of Tehran. [In Persian]
11. Hor Ameli, M. (1403 AH). *Wasa'il al-Shia*. Qom: Dar Ihya Al-Torath Al-Arabi. [In Arabic]
12. Khorramshahi, B. (1377 AP). *Quranic Encyclopedia*. Tehran: Nahid Publications. [In Persian]
13. Moein, M. (1381 AP). *Persian Dictionary*. Tehran: Dabir Publications. [In Persian]
14. Mohammadi, M. (1387 AP). *Various works of the mosque*. Qom: Tebyan Cultural and Information Institute. [In Persian]
15. Mousavi Hamedani, M. B. (1378 AP). *Translation of Tafsir Al-Mizan*. Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
16. Mousavi Khomeini, R. (1389 AP). *Sahifeh Imam*. Tehran: The Institute for Preparation and Publications of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
17. Nowruzi, B., & Barani, M. (1390 AP). *Crime prevention from theory to practice with emphasis on the role of the police*. Tehran: Naja Nashr Company. [In Persian]
18. Pir Babaei, M. T., & Rabiei far, V. (1397 AP). Explaining the role of mosques in improving the quality of life of residents of Iranian-Islamic cities (Case study: Hosseinieh Azam Mosque, in Hosseinieh neighborhood of Zanjan). *Journal of Geography and Urban Space Development*, 5(9). Pp. 105-125. [In Persian]
19. Rajabipour, M. (1382 AP). An introduction to the feeling of security in the context of objective security. *Journal of Research Police Science*, 5(2), pp. 8-30. [In Persian]
20. Reshadati, J. (1387 AP). *Crime prevention in the Quran*. Tehran: NAJA Prevention Applied Research Office. [In Persian]
21. Roche, Gay. (1376 AP). *Sociology of Talcott Parsons* (A, Nikgozar). Tehran: Tebyan Publications. [In Persian]
22. Saduq, M. (1368 AP). *The reward of deeds and the punishment of deeds*. Tehran: Hafez Publications. [In Persian]

23. Saeedi Khondabi, M. (1392 AP). *Investigating youth participation in mosques with emphasis on family structure*. Master Thesis in Shiite Studies. University of Esfahan. [In Persian]
24. Shayegan, F. (1389 AP). *Sociological explanation of people's participation in mosques*. Tehran: Sociologists. [In Persian]
25. Sivari Heli, M. (1422 AH). *Kanz al-Irfan fi Fiqh al-Qur'an*. Qom: Navid Islam School. [In Persian]
26. Taqvaei, A. A., Ma'arufi, S. (1389 AP). Evaluating the role of mosque in improving the quality of the environment (Case study: Amir Mosque, Tehran). *Journal of Urban Management*, 8(25), pp. 219-234. [In Persian]
27. Waezi, A. (1381 AP). *Civil Society, Religious Society* (5th ed.). Tehran: Islamic Culture Publications. [In Persian]
28. Watheqi, Q. (1380 AP). *Imam's practical measures and manners in providing social security*. Tehran: Taati Publications. [In Persian]

Editorial Board
(Persian Alphabetical Order)

Nasrullah Aqajani

Assistant Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Karim Khan Mohammadi

Associate professor and head of the Educational Department for Cultural Studies and Relations, Baqir al_Olum University.

Mahmud Rajabi

Professor, Imam Khomeini Educational and Research Institute

Sayyid Abbas Salehi

Assistant Professor, Research Center For Civilization Islam, Islamic Science And Culture Academy

Hassan Ghaffari_far

Assistant Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Hossein Kachuyan

Associate Professor, School of Social Science, Tehran University

Nematullah Karamullahi

Associate Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Shamsullah Mariji

Associate Professor, School of Social Science, Baqir al_Olum University.

Reviewers of this Volume

Reza Abravesh, Saeed Amirkaveh, Fazel Hesami, Davood Rahimi Sajasi, Sayyid mir saleh Hosseini jebelli, Mohsen Ghanbari Nik.

The Quarterly Journal of
Islam
and Social Studies

Vol. 8, No. 4, Spring, 2021

32

Islamic Sciences and Culture Academy
www.isca.ac.ir

Manager in Charge:
Najaf Lakzaei

Editor in Chief:
Hamid Parsania

Secretary of the Board:
Mohsen Qanbari Nik

Executive Expert
Mohammad Nabi Saadatfar

Translator of Abstracts and References:
Mohammad Reza Amouhosseini

Tel.: +98 25 31156909 □ P.O. Box.: 37185/3688

Jiss.isca.ac.ir

راهنمای اشتراک مجلات تخصصی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

ضمن تشکر از حسن انتخاب شما

مرکز توزیع مجلات تخصصی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم عهده دار توزیع و اشتراک مجلات ذیل می باشد. لطفاً پس از انتخاب مجله مورد نظر، فرم ذیل را تکمیل کرده و به نشانی ارسال فرمایید.

فرم اشتراک

حوزه	فقه	نقد و نظر	آینه پژوهش	جستارهای فقهی و اصولی
یک سال اشتراک ریال ۸۰۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۱/۴۰۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۱/۴۰۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۹۶۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۸۰۰/۰۰۰
پژوهشهای قرآنی	اسلام و مطالعات اجتماعی	علوم سیاسی	تاریخ اسلام	آیین حکمت
یک سال اشتراک ریال ۱/۴۰۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۱/۴۰۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۳۲۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۳۲۰/۰۰۰	یک سال اشتراک ریال ۳۲۰/۰۰۰

نام پدر:	نام و نام خانوادگی:
میزان تحصیلات:	تاریخ تولد:

نشانی:	استان:	کد پستی:	کد اشتراک قبل:
شهرستان:	شهرستان:	صندوق پستی:	پیش شماره:
خیابان:	خیابان:	رایانامه:	تلفن ثابت:
کوچه:	کوچه:		تلفن همراه:
پلاک:	پلاک:		

هزینه های بسته بندی و ارسال به عنوان تخفیف محاسبه شده است.

قم، چهارراه شهدا، ابتدای خیابان معلم، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
 کد پستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۴۳۹   تلفن: ۰۲۵-۳۷۱۶۶۶۷
 شماره پیامک: ۳۰۰۰۲۷۰۲۵۰۰۰۰   رایانامه: magazine@isca.ac.ir

شماره حساب سیبایانک ملی ۰۱۰۹۱۴۶۰۶۱۰۰۵   نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی